

॥ श्रीढुण्ढिराजाय नमः ॥

शक्तिवाद-व्युत्पत्तिवाद-विवृतिः ।

"ज्येष्ठत्ववाद-लकारार्थवाद-सादृश्यवाद-विवृतिश्च"

तर्ककाननपञ्चानन-मैथिलश्रीमद्विश्वनाथ शर्म्म-निर्म्मिता० ॥

श्री० ५ मन्महाराजाधिराज-मिथिलेश-संस्थापित-वाराणसेय-पाठालयाध्यापकेन श्रीमत्सङ्कमलालशर्म्मणा "परसरमा"-राजधान्यधिपति-राजकुमार-बाबू श्रीकीर्त्तिधरनारायणसिंहविजयतो लब्धजीविकविद्वद्वर-श्रीमत्सदाशिवशर्म्मभिः संशोध्याऽऽलोक्य-वाराणसेय-यन्त्रेश्वर-यन्त्रालये मुद्रापय्य प्रकाशिता० ॥

सम्वत् १९५७ का० शु० ५ रवाविति शम्० ॥

श्रीढुण्ढयेनमः ३।

भूमिका।

विलसति खलु निखिलशास्त्रादिप्रधानतया परमप्रयतभूतमखण्डभूमण्डलप्रचलितं विशेषतो विद्यापीठेषु वाराणसी, मिथिला, नवद्वोपादिमान्यमान्यस्थलेषु तार्क्किक, शाब्दिकसाधारण्येन पठनपाठनातिगोचरीभूतं श्रीमद्योगिराजभगवद्गौतममुनि, कणाद, महामहोपाध्यायशास्त्रवर्य्यनास्तिककुलाटव्यनलमैथिलश्रीमदुदयनाचार्य्यादिप्रणीतं न्यायशास्त्रम्० तत्रोक्तमहर्ष्यादिभिः कृताङ्कुररोपणे महामहोपाध्याय श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्य्यप्रणीतव्युत्पत्तिवादशक्तिवादादिपल्लवे श्रीमदनेकप्रवलाचार्य्यैर्दृढीकृतस्कन्धेऽत्र शाखिनि समारुरुक्षूणां तदुत्फलास्वादुरसिकानां सुखसमारोहणाय स्वस्ति विविधविरुदावलीत्याद्यखण्डभूमण्डलपण्डितमण्डलीमण्डलायमानसमुद्दण्डप्रचण्डपाण्डित्यचण्डद्युतिद्योतितनिखिलमहीमण्डल-के, सी, आइ, ईत्यादि—पदाङ्कितमहाराजाधिराजमिथिलेश्वरसदासमरविजयिश्री ८ मद्रमेश्वरसिंहविजयदेवदेवानामाज्ञातष्ठाढोनिवास्तव्य महामहोपाध्याय झोपनाममैथिलकुलकैरवचन्द्रतार्क्किकश्रीमद्विश्वनाथशर्म्मरचितसोपानरूपोयं ग्रन्थो विद्वज्जनमनस्सन्तोषाय संशोध्य मुद्रापयित्वा प्रकाशितः अत्र मुद्रणादिदोषाद्यदशुद्धं कृपया विशोध्य सफलयन्त्वायासममत्सराः प्रेक्षावत्प्रवराः " इत्याशासाते,, "प्रकाशक-संशोधकौ"

नैया० झोप० मैथि० श्रीमङ्गमलाल शर्म्म,

परसरमा-वास्तव्य-पं०श्रीसदाशिवझाशर्म्माणौ०

श्रीः ।

श्रीविश्वनाथीयशक्तिवादविवृतिः

श्रीढुण्ढये नमः ॥ गदाधरपदं ध्यात्वा कृत्वा पादार्च्चनं गुरोः० । करोमि विवृतिं तस्य धीराणां सुखहेतवे ० ॥ १ ॥ श्रीमन्मैथिलविश्वनाथविवृतिं चालोक्य विद्वज्जना विद्वन्मण्डलमण्डितां नृपसभां नीत्वा वशं कौतुकात्०। श्रीमच्छम्भुपदारविन्दविमुखान् जित्वा हि वाक्यैर्वरैरानन्दं परमं भजन्त्यनुदिनं स्वर्गे यथा वाक्पतिः ॥ २ ॥ अथ गून्थादौ सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिरिति लिखनमनर्थकमिति चेन्न लक्षणायाः सङ्केतस्य च वृत्तित्वमनभ्युपगच्छतां ज्ञाने पदानां शक्तिः न त्वर्थे,, इत्यनेन पदार्थान्तरस्य वृत्तित्वमभ्युपगच्छतां मतमपाकर्त्तुमेव तस्य प्रणयनात्० तन्मतनिराकरणप्रकारस्य सङ्केतस्य लक्षणायाश्च वृत्तित्वसम्पादनप्रकारस्य च स्वयमेवागू प्रतिपादनात्० ॥ केचित्तु लाघवात्तदर्थविषयकशाब्दवोधजनकत्वस्य पदे, अर्थवृत्तिमभ्युपगच्छतां लक्षणायाश्च वृत्तित्वमभ्युपगच्छतां बैयाकरणविशेषाणां मतमपाकर्तुमाह सङ्केतो लक्षणा चार्थे इति०। अयम्भावः। न च गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरवोधस्यानुभाविकतया गङ्गापदस्य तीरस्य वाचकत्वापत्तिरिति वाच्यम्० । इष्टत्वात् सर्व्वे शब्दाः सर्व्वार्थवाचका इति सिद्धान्तात्' वोधकत्वस्यैव वाचकत्वरूपत्वात्० ॥ न चापभ्रंशादपि गाछ—माछ-शब्दार्थप्रत्ययात् वृक्षादिशाब्दबोधजनकत्वस्य

गाच्छादिपदे सत्त्वेन तेषां वाचकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यमिष्टत्वात् न च वाचकपदस्य साधुत्वेन तेषां साधुत्वं स्यात् इति वाच्यम् पुण्य-जनकत्वस्य तस्य तत्र तत्रासत्त्वात्०।। अथ तीरन्न तङ्गापदशक्य-मपि तु गङ्गापदशक्यसम्बन्धीत्यादिज्ञानदशायामपि गङ्गायां घोष इति वाक्याच्छाब्दबोधस्यानुभविकस्यानुपपत्तिस्तथाविधवृत्ति-ज्ञानासम्भवात्०।। परे तु वृत्तिं विभजयितुमाह" सङ्केतो लक्षणा चेति० न च विभागबोधकवाक्यस्य सङ्ख्यावाचकपदघटितत्वनि-यमात् प्रकृते सङ्ख्यावाचकपदाघटितत्वात् तस्य विभागपदत्वानु-पपत्तिरिति वाच्यम्० चशब्दस्य द्वित्वबोधकत्वात् तस्य तत्र स-त्त्वेनानुपपत्तिविरहात्० ।। स्मृतमनुभूतं चेत्यादौ द्वित्वबोधकस्य सर्व्वानुभविकत्वादित्याहुस्तन्न वृत्तिलक्षणमनुक्त्वा विभागासम्भ-वात्० लक्षणवाक्याधीन-सामान्यधर्म्ममजानतो विशेषजिज्ञासा-नुदयात्" लक्षणवाक्याधीनसामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य सामान्य-धर्म्मावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छां प्रति स्वातन्त्र्येणेष्ट-साधन-ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानसम्पादकतया वा हेतुत्वात्० अत एव सव्यभिचारे लक्षणतः सामान्यमप्रतीतिवतो विशेषजिज्ञा-सानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विभागो युक्त इत्युक्तम् शिरो-मणिना० ।। यत्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्यय-मपेक्षते सामान्यधर्म्मप्रकारकमानसज्ञानसम्भवात् न विभागानुपप-त्तिरिति तत्तुच्छम्" वृत्तिलक्षणस्य उपायान्तरेण ज्ञानसम्भवे पदा-र्थोपस्थितिव्यापारकः सम्बन्धो वृत्तिरित्यनेनाग्रे तल्लक्षणप्रत्य-यनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्० ।। न च तात्पर्य्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रदर्शितमिति वाच्यम्'तादृशवृत्तिलक्षणज्ञानवतस्तात्पर्य्येऽति-

व्याप्तिशङ्काया अनवतारात्० ॥ नव्यास्तु" वृत्तिशब्दस्य सङ्केतमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं जानद्भिर्लक्षणायामलक्ष्यत्वभ्रमनिबन्धनातिव्याप्तिः प्रतीयते,, अलक्ष्यत्वभ्रमनिराशार्थं प्रथमतो लक्ष्यप्रदर्शनं करोति सङ्केतो लक्षणा चेत्यनेन० तथा चार्थे पदवृत्तिवक्ष्यमाण लक्षणलक्ष्यः संकेतो लक्षणा चेत्यर्थ इति प्राहुः ॥ न च गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः० ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् इत्यत्र, वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यत्र च गमनोत्तरकालिकावश्यकसम्भाविमरणे जन्मपदस्य दूतीसम्भोगार्थेऽधमपदस्य व्यञ्जनावृत्तिदर्शनात् व्यञ्जनावृत्तेर्लक्ष्यत्वाप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति वाच्यम् नैयायिकैर्व्यञ्जनाया वृत्तित्वानभ्युपगमात्" तत्रतत्र मानसोऽनुमित्यात्मको वा तादृशतादृशार्थगोचरबोधस्वीकारादिति० ॥ शाब्दबोधोपयिकसम्बन्धत्वं वृत्तित्वम्० औपयिकत्वं च, जनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वम् ० । एवं च, तात्पर्य्यज्ञानजनकतावच्छेदकसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वस्य स्वरूपसंसर्गे सत्वेन तस्यापि वृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यत आह" अर्थेति० । निरूपकत्वं सप्तम्यर्थः निरूपकत्वं च, प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतररूपम्० प्रकृते बोध्यम् स्वरूपसम्बन्धे उच्चारितत्वप्रतियोगिकत्वस्य इच्छीयविषयताप्रतियोगिकत्वस्य सत्वेनार्थे प्रतियोगिकत्वादिविरहेणातिव्याप्तिविरहः० । ननु घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकवृत्तित्वसम्बन्धेन घटप्रकारकबोधेच्छयोच्चरित मिदं पदमित्याकारकतात्पर्य्यज्ञानजनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वस्य घटप्रतियोगिकत्वस्याधेयत्वसंसर्गे सत्वेन तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह" पदेति० ॥ पदस्य

वृत्तिः पदवृत्तिः प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः अनुयोगित्वं वा" तथा च,, क्त्वाधेयत्वे पदप्रतियोगिकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ अथ समवायस्यैकत्वेन पदानुयोगिकत्वस्य घटाद्यर्थप्रतियोगिकत्वस्य शक्तिज्ञानादिनिष्ठजनकतावच्छेदकसांसर्गिकविषयताश्रयत्वस्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न,। समवायस्यैकत्वानभ्युपगमात्० । नचैकत्वस्वीकारपक्षे प्रतीकार इति वाच्यम्" शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितपदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितार्थप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता वा सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्य पर्य्यवसितत्वात्"समवायादौ तस्यासत्वेन प्रतीकारसम्भवात्० । घटपदं स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यतासम्बन्धेन घटवदित्याकारकज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सङ्केतविषयतायाम् गङ्गापदं स्वसम्बन्धिशक्तत्वसम्बन्धेन तीरवदित्याकारकज्ञानजनकतानिरूपितयथाविधावच्छेदकत्वस्य लक्षणानिष्ठविषयतायां सत्वेन तत्र तत्रलक्षणसमन्वयसम्भवात्०एवं देवदत्तः घटशब्दं शृणोतीत्यादौ घटशब्दत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविषयतानुयोगिकाधेयतायां पदप्रतियोगिकत्वस्यास्पदधर्म्मिकतात्पर्य्यज्ञानकारणतावच्छेदकविषयतावत्त्वस्य च सत्वात्०। निरुक्तविशेष्यत्वप्रकारत्वे विषयतारूपे ग्राह्ये नातो वाच्यत्वादावव्याप्तिरिति० ॥ अथ तात्पर्य्यादावतिव्याप्तिवारणायाग्रे पदार्थोपस्थितिव्यापारकसम्बन्धोवृत्तिरित्युक्तम् "तथा च" तात्पर्य्यज्ञानस्य योग्यताज्ञानस्य च पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनकत्वविरहेणस्वरूपाधेयत्वादौ अतिव्याप्त्यसम्भवात् पदार्थयोरुपादानमनर्थकमिति चेन्न, तयोः स्व-

रूपकथनत्वादर्थे पदवृत्तिवक्ष्यमाणलक्ष्यः कतिविध इति प्रश्नोत्तरवाक्यस्यार्थपदघटितत्वेनाकाङ्क्षा निवर्त्तकानुरोधेन तयोरुपादानादित्यपरे०॥ ननु पदार्थोपस्थितिव्यापारकः पदपदार्थयोःसम्बन्धो वृत्तिस्तत्र पदस्यार्थोऽभिधेयः पदार्थ इति व्युत्पत्त्या पदशक्य एव पदार्थो वक्तव्यः, अन्यथाऽन्यस्याप्यन्यपदार्थत्वापत्तिः । "इत्थञ्च" पदलक्ष्यार्थयोस्तथाविधसम्बन्धस्य वृत्तित्वासम्भवात् वृत्तिलक्षणलक्ष्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह वृत्त्येति० वृत्तिपदं शक्तिलक्षणान्यतरपरम् विशेषतः पदार्थव्यवहार-विषयताप्रयोजकं, पदज्ञानजन्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वमेव "तच्च" शक्यलक्ष्योभयसाधारणमिति० ॥ गङ्गापदं तीरसम्बन्धिनीरे शक्तमितिज्ञानदशायां तीरं गङ्गापदशक्यसम्बन्धि इति ज्ञानदशायां च लक्ष्यार्थे नीरे गङ्गापदार्थत्वानभ्युपगमात्० ॥ अथ पदेन प्रतिपाद्यः पदार्थज्ञानजन्यत्वं तृतीयार्थः पदज्ञानजन्य उपस्थितिविषयत्वमेव तथाविधव्यवहारप्रयोजकमस्तु अलं वृत्त्येत्यस्याभिधानेन इति चेन्न घटपदसमवायस्याकाशादौ । सत्त्वेन घटपदज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्याकाशादौसत्त्वेनाकाशादौ घटपदार्थत्वापत्तेः । वृत्तिपदोत्तरतृतीयायाः ज्ञानजन्यत्वमर्थः "तथाच" घटपदज्ञानजन्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्याकाशादावभावान्न दोषः । न च घटपदज्ञानजन्यत्वन्नोपादेयमिति वाच्यम्' आकाशपदवृत्ति ज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्याकाशादौ सत्त्वेनोक्तदोषस्य तादवस्थ्यात्० ॥ न च पदज्ञानस्य वृत्तिज्ञानविधया शाव्दादिहेतुतया स्वतन्त्रपदजन्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्" श्रावणप्रत्यक्षस्यापि परम्परया हेतुत्वात्०॥ न च यदा घटपद-

समवायज्ञानाकाशपदवृत्तिज्ञानाभ्यामाकाशोपस्थितिस्तदा आकाशे घटपदार्थत्वापत्तिर्दुर्वारा आकाशोपस्थितौ घटपदज्ञानजन्यत्वस्य वृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य च सत्वादिति वाच्यम्" घटपदधर्म्मिकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्य घटपदार्थत्वान्न दोषः ॥ न च घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितौ उद्बोधकान्तरवशादाकाशादेर्भानं यत्र तत्र तथाविधोपस्थितिविषयत्वस्य सत्वेनोक्तापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्" घटपदविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तिप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेकोपस्थितिविषयत्वस्य तथात्वादाकाशादिविषयतायां तथाविधजन्यतावच्छेदकत्वविरहान्न दोषः अथ लाघवात् वृत्त्याश्रयत्वमेवास्तु तत्' इति चेन्न" लक्षणाग्रहशून्यतादशायां तीरादौ गङ्गापदार्थत्वापत्तेः लक्षणायास्तत्र सत्वादिति दिक्० ॥ यत्तु वृत्तिवृत्तिस्वरूपादिनिरूपणे पदार्थव्यवहारविषयनिर्व्वचनस्यानाकाङ्क्षत्वेनार्थान्तरापत्तेरिति, तत्तुच्छम्" पदपदार्थसम्बन्धविचारावसरे कः पदार्थ इत्याकाङ्क्षोदयान्नानाकाङ्क्षत्वावकाश इति० ॥ अभिधीयत इत्यत्र प्राच्यैरिति शेषः ॥ सङ्केतं लक्षयति, इदम्पदममुमर्थं वोधयत्विति,, अस्माच्छब्दादयमर्थो वोद्धव्य इति वा० । इदं पदममुमर्थं वोधयत्वित्यत्र णिजर्थो जनकत्वं वुधधात्वर्थे वोधेऽन्वेति, "तथाचार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितपदत्वावच्छिन्न-विशेष्यताशालिनीच्छाया वोधः । इतिपदे अर्थइतिपदे अर्थस्य स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतासम्बन्धः सङ्केतात्मकवृत्तिः,, परत्र च वोधान्वयिजन्यत्वं पञ्चम्यर्थः । तव्यप्रत्ययार्थो विषयत्वमत्र बोधस्य निरूपितत्वसम्ब-

न्धेनान्वयः "तथा च" पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिताशालिनीच्छाया बोधः । एवञ्चार्थे पदस्य स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतापदस्यार्थे सङ्केतात्मकसम्बन्धो वृत्तिः प्रथमसम्बन्धस्य वाचकतारूपत्वं, द्वितीयसम्बन्धस्य च वाच्यतारूपत्वम् बोध्यमित्यग्रे स्वयमेव प्रतिपादयिष्यते । इदमुपलक्षणम्' पुष्पवन्तादिपदस्थले चन्द्रसूर्य्योभयविषयकबोधः । पुष्पवन्तपदजन्योभवतु' इत्यस्य पुष्पवन्तपदमुभयविषयकबोधं जनयतु" इतीच्छायाः सङ्केतरूपत्वं, तदादिसर्व्वनामस्थले च स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारतावच्छिन्नविषयकत्व, स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधस्तत्पदवान् भवतु' इती च्छायाः अस्मत्पदादिस्थले' स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्व—स्वजन्यत्वोभयस-म्बन्धेन बोधः अस्मत्पदवान् भवतु"। स्वसम्बोध्यतावच्छेकधर्म्मावच्छिन्नविषयकत्व-स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधः युष्मत्पदवान् भवतु" इतीच्छायाः सङ्केतत्वं बोध्यम्० ॥ * ॥ सङ्केतं विभजते० । तत्रेति, तयोर्म्मध्ये इत्यर्थः ॥ पारिभाषिकं लक्षयति० । तयेति, तया परिभाषयेत्यर्थः । काचकं लक्षयति० । शक्तिं लक्षयति० ईश्वरसंकेत इति० । ईश्वरत्वं सर्व्वविषयकनित्यज्ञानवत्वं, जगत्कर्तृत्वं वेति० । यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविदिति श्रुतेः । यत इमानि भूतानि जायन्ते । येन वा जातानि जीवन्ति तद्ब्रह्मेति श्रुतेश्च०। तयेति,, तया शक्त्येत्यर्थः । वाच्यं लक्षयति तद्बोध्य इति० वाचकगवादिपदबोध्य इत्यर्थः 'मुख्यार्थं लक्षयति, स एवेति वाच्य एवेत्यर्थः ।एवकारेण लक्ष्यार्थ-परिभाष्यार्थयोर्व्यवच्छेदः । मुख्यार्थश्च शक्त्या प्रतिपाद्यः । वक्तिवाचकमित्यादितः

शाब्दबोधं दर्शयति, वाच्यवाचकादिपदइति० घटकत्वं सप्तम्यर्थः बोधजनकत्वेनेत्यत्र प्रकारत्वं तृतीयार्थः, तच्च निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयत्वेऽन्वेति, अत्रैवेश्वरेच्छान्वितषष्ठ्यर्थनिरूपितत्वस्यान्वयः। ननु ग्रन्थक्रमेण वाचकवाच्यपदे इत्येव वक्तुमुचितमिति चेन्न, अल्पाच्तरमित्यनेन वाच्यपदस्यैव पूर्वनिपातसम्भवात्० । अथ गोपदं घटं वक्तीत्यस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः, गो,घट, विषयकसमूहालम्बनबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविषयत्वस्य गोपदे सत्वात्" न च मुख्यविशेष्यताशून्यद्वयबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविषयत्वस्य धात्वर्थत्वात् समूहालम्बनबोधत्वार्थानन्तर्गतत्वान्न दोषः। न च तथापि पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्य्यौ वक्तीति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिस्तत्र नियमत उभयविषयकबोधस्यैवोपपत्तेः। किञ्च गामानयेत्यादिवाक्यजन्यकर्म्मत्वादिबोधे गोपदजन्यत्वस्य सत्वेन कर्म्मत्वबोधजनकत्वस्य गोपदे सत्वाद्गोपदं गां वक्तीतिवत् कर्म्मत्वं वक्तीत्यपि स्यादिति वाच्यम्" द्वितीयार्थगवान्वितविषयत्वस्य बोधेऽन्वये पारतन्त्र्येणबोधजन्यतायाः सवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन भानं भवति,, एवञ्च कर्म्मत्वनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य गोपदेऽसत्वेन निरुक्तेच्छाविषयकजन्यतायां गोनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्वेन कर्म्मत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य बाधात्० । अथ वा, अवच्छेदकतानिरूपितबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताप्रकारतानिरूपितेच्छाविषयत्वस्य धात्वर्थत्वात्० ॥ धात्वर्थघटकावच्छेदकतायां प्रकृत्यर्थान्वितद्वितीयार्थविषयत्वस्य वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयात्' नोक्तदोषाणामवकाशइति० "कर्म्मप्रत्ययस्थले शाब्दबोधमुपपादयति"

पदेन गौरुच्यत इत्यादिना० । तादृशविषयताया इत्यस्य, बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविषयताया इत्यर्थः ॥ परम्परानिरूपकत्वं स्पष्टयति. तच्चेति० "अयम्भावः" प्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितजन्यत्वप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबोधप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वात्मकनिरूपकत्वैकदेशे धात्वर्थस्य तादृशभगवदिच्छीयविशेष्यत्वस्यान्वयः । धात्वर्थे च पदान्वितनृतीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयः । तथाच, गोपदवृत्तिर्या बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबोधप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावत्त्ववान् गौरित्याकारकः शाब्दबोधः तत्र बोध्यः " इदं च गोपदं विषयितासम्बन्धेन गोविशिष्टबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद्भवतु,, इत्याकारकेच्छाभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम्० । द्वितीयेच्छायाः सङ्केतत्वे शाब्दबोधमुपपादयति., वैपरीत्यमिति० वैपरीत्यस्य सङ्केततो धात्वर्थे वैपरीत्यमित्यर्थः । यत्तु" वैपरीत्यमित्यस्य कर्तृप्रत्ययस्थले परम्परया निरूपकत्वं कर्तृप्रत्ययार्थः,, आश्रयत्वं कर्म्मप्रत्ययार्थः "इति न शाब्दबोधानुपपत्तिः ॥ अन्यथा बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य पदे बाधाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तत्तुच्छम्० कर्त्तुर्द्धात्वर्थत्वाश्रयत्वविरहे कर्त्तृत्वानुपपत्तिः कर्म्मणि तस्य सत्वेन कर्त्तृत्वापत्तेः, कर्म्मत्वानुपपत्तेश्च० ॥ अथ पदधर्म्मिकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकेश्वरज्ञानस्यैव विनिगमकाभावात्सङ्केतरूपतास्त्विति चेन्न वेदतात्पर्य्यज्ञाननिष्ठक्लृप्तहे-

तुतया च तथाविधात्मकसङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वात्० अतिरिक्तहेतुत्वाकल्पनात्तथाविधज्ञानसङ्केतज्ञानस्यातिरिक्तकारणताकल्पनेन गौरवप्रसङ्गादिति दिक् ॥ सङ्केतेनेति,, अत्र न्यायसिद्धान्तोपरिमीमांसकानुयायिन इत्यस्याग्रिमवदन्तीत्यनेनान्वयः " अपभ्रंशादेर्व्वाचकत्वस्येष्टापत्तौ दोषान्तरमाह., साधुत्वं च स्यादिति,, साधुत्वञ्चात्र शक्तिभ्रमाधीननिरूढलक्षणेतरलक्षणाग्रहाधीनशाब्दबोधजनकत्वरूपं बोध्यम्० न च साधुत्वमपोष्टमिति वाच्यम् अपभ्रंशादेः साधुत्वे साधुभिः सम्प्रयोक्तव्यन्नापभ्रंशितमित्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः अपभ्रंशादेरपि साधुत्वेन प्रयोगार्हत्वान्मिश्रमतमुपहसन्नाह"यत्त्विति" अतिव्याप्तिं वारयति, उच्चरितजातीयत्वेति० ॥ अथात्र "किमुच्चरितजातीयत्वम्" यदि चोच्चरितवृत्तिजातीयत्वं तदा सत्तागुणादिकमादायातिव्याप्तिः "न चोच्चरितवृत्तित्वविशिष्टजातिमत्वन्तदिति वाच्यम्,, भगवदुच्चरितवृत्तित्वविशिष्टजातेः अस्मदाद्युच्चरितादावसत्त्वेनाव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेदुच्यते,, तादृशोच्चरितवृत्त्यानुपूर्व्वीमत्त्वस्य तथात्वात्० ॥ परिष्कृतेप्यतिव्याप्तिं प्रदर्शयति वेदस्थेत्यादि. वेदस्थलाक्षणिकेषु आयुर्व्वै घृतमित्यादिवेदघटकायुः पदे घृतपदे ष्वित्यर्थः आयुः पदस्यायुर्ज्जनके घृतपदस्य घृतकर्म्मकभक्षणे लक्षणा "तथा च,, घृतकर्म्मकं भक्षणमायुर्ज्जनकमित्यर्थस्तस्य घृतकर्म्मकार्थादिवाचकत्वापत्तिः घृतादिपदस्येत्युक्तम्० । ननु बोधो घृतकर्म्मकभक्षणविषयको भवतु घृतपदं तद्बोधजनकं भवत्विति भगवदिच्छाभ्युपगमे तदर्थविषयकत्वविशिष्टबोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनोच्छेत्युक्तावतिव्याप्त्यभावादाह सादीति० । अव्याप्तिं योजयति द्वा-

दशेत्यादिना द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यात्० कस्येत्याकाङ्क्षायां पुत्रस्य "तथाच" पुत्रपदं पुत्रत्वावान्तरधर्म्मावच्छिन्नपरम्० विषयत्वं विषयित्वं वा षष्ठ्यर्थः । नामपदं बोधजनकतावन्नामत्वव्याप्य धर्म्मावच्छिन्नविषयकसङ्केतपरम्० कृधात्वर्थः कृतिः । इष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । अह्नीत्यत्राधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः । "द्वादशाधिकरणकपुत्रत्वावान्तरत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकतावन्नामत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयकेष्टसाधनतावत्सङ्केतानुकूलकृतिमान्पितेहान्वयबोधः "अथ वा,, कृधातोरेव सङ्केतार्थः "तथा च,, तादृशः सङ्केतः पितृकर्तृक इत्यन्वयबोधः "स्वमते' सादिवेदत्तादिपदेऽव्याप्तिवारणं च, बुबोधयिषात्मकभगवदिच्छाविषयत्वस्य नामत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्ने देवदत्तादौ सत्वेन बोध्यम्० "सादित्वं च" स्वतादात्म्य, स्वाश्रयध्वंससमानकालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन० धर्म्मविशिष्टधर्म्मवत्त्वं सजातीयध्वंसव्याप्यत्वमनादित्वं तदन्यत्वं वा सादित्वम्०"अथ वा" पदविशिष्टपदं सादिपदम्० स्वतादात्म्य, स्वजातीयध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेनेति० अत्र मिश्रमतं मद्दूषितं तन्न सम्यक्., संसारस्यानादितयासादिपदस्याप्रसिद्धत्वात्० । संसारस्यानादित्वमुक्तमाचार्य्यैः "तथा हि,, प्रवाहोनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्० । तत्त्वेयत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयो,, रित्यनेन प्रथमस्तवके कुसुमाञ्जलाविति० । नैयायिकसिद्धान्तोपरि मीमांसकमतेन दोषमाह एवमिति" एतद्दोषमुद्धरयति "अथेति" शाब्दबोधोपयोगितायामित्यस्य शाब्दबोधजनकतावच्छेदककोटावित्यर्थः ।। ईश्वरो-

यत्वानुपादाने तात्पर्य्ये वृत्तित्वलक्षणातिव्याप्तिमाशङ्कते न चेति" । उत्तरयति "यतः पदार्थो व्यापारक इति ॥ मीमांसकमतसिद्ध-वृत्तिं दूषयितुं तन्मतं दर्शयति "यस्त्विति । ज्ञाने (अर्थविषक-ज्ञाने) अनुकूलत्वं सप्तम्यर्थः शक्तावन्वेति० । पदानामित्यत्र निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः सोपि शक्तावन्वेति "तथाच,, अर्थविषकशा-ब्दबोधानुकूला पदनिष्ठशक्तिरित्यर्थः ॥ वाचकत्वं लक्षयति तथा चेति० । तच्चेत्यस्य तद्वाचकत्वमर्थः । लाक्षणिकेऽतिव्याप्तिं वारयति "लाक्षणिकं चेति, ० ॥ नन्वेतन्मते ज्ञानस्य मितिमा-तृविषयकत्वेन मितिमातृविषयकघटशाब्दानुभवजनकत्वस्य घट-पदे सत्वात् घटपदं मितिमातृवाचकत्वापत्तिरतो वाचकत्वं परि-ष्करोति,, तद्विषयकत्वावच्छिन्नेति० । अथात्र विषयकत्वस्य प्र-त्यक्षादिसाधारणत्वेनातिप्रशक्त्या शाब्दनिष्ठजन्यतावच्छेदकत्वा-भावेनासम्भव इति चेन्न,, केवलविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वेपि वि-षयकत्वशाब्दत्वयोरनतिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वध्रौव्यात्० । 'यथा, महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगिताया अतिप्रसक्तत्वेपि वह्नित्वस्य महानसीयत्ववह्नित्वोभयस्मिन् तदवच्छेदकत्वं तथा प्रकृतेपीति० । न च पर्य्यायपदजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय कारणानन्त-र्य्यस्यावश्यं कार्य्यतावच्छेदककोटौ विवक्षणीयतया प्रयोजनविर-हेण विषयनिवेशस्यानावश्यकत्वात् ० । घटादिविषयकत्वेन शा-ब्दजन्यतानवच्छेदकत्वादसम्भवस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्,. प-र्यायशब्दे शाब्दावैलक्षण्येनैकशक्तेरेव स्वीकारात्० ॥ घटपद-स्य कलशपदस्य च घटविषयकशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वेन कारण-त्वात् न दोषः ॥ न च घटपदं घटविषयकत्वावच्छिन्नशाब्दनि-

ष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकशक्तिमदित्याकारकाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानाच्छाब्दबोधवारणाय अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वेनैकरूपेण कथमपि कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटावश्यं वक्तव्यमिति वाच्यम्० एतन्मते ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यतया भूमत्वास्वीकारात्० ॥ एतेन पटपदे टघशक्तिभूमाच्छाब्दबोधान्त०भावेण व्यभिचारवारणाय कार्य्यतावच्छेदककोटावश्यमव्यवहितोत्तरत्वं निवेशनीयमित्यपि प्रत्युक्तम्० भूमात्मकज्ञानस्यैतन्मतेऽभावात्० ॥ घटादिपदे मितिमातृवाचकत्वं वारयति० मितिमातृविषयकत्वेन ज्ञानस्य न किञ्चित्पदशक्यतेत्यनेन "अयम्भावः" ज्ञानसामान्यसामग्र्या आत्ममनस्संयोगादेः तद्भासकत्वात् मितिमातृभासकत्वाच्छाब्दनिष्ठजन्यतायां मितिमातृविषयताया अनवच्छेदकत्वात्० ॥ ननु घटमानयेत्यादौ शाब्दबोधस्य कर्म्मत्वादिविषयकतया कर्म्मत्वविषयकत्वावच्छिन्नशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वस्य घटपदे सत्वेन कर्म्मत्ववाचकत्वापत्तिरित्यत आह पदान्तरस्य चेति" पदान्तरस्याम्पदस्य पदार्थान्तरभासकतया "तथाच, कर्म्मत्वविषयत्वावच्छिन्नशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वम्" अम्पदे न तु घटादिपदे इति.,न तत्र वाचकत्वापत्त्यवकाशः । प्रभाकरमतमुत्थापयति । कार्य्यान्वितेति० । गामनयेत्यत्र गवानयनं कार्य्यमित्यन्वयबोधे आनयनविषयतायां साक्षात्कार्य्यत्वविषयतानिरूपितत्वलाभार्थं साक्षादिति० । गवादिविषयताया परम्परया तन्निरूपितत्व-लाभार्थं परम्परेति० ॥ एतन्मते ,घटादिपदे कार्य्यत्वविषयत्वावच्छिन्नशाब्दजनकतावच्छेदकत्वसत्वात्कार्य्यतावाचकत्वमेतन्मते परिष्क-

रोति,, "तद्विषयत्वावच्छिन्नेत्यनेन० । "अयम्भावः" निरूपितत्वांशेऽविशेषणीभूय यन्निष्ठविषता यादृशजन्यतावच्छेदिका तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्म्मवत्वं तद्वाचकत्वं निष्कृष्टम्० ॥ एवञ्च कार्य्यत्वविषयतानिरूपितघटविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतायां निरूपितत्वांशे विशेषणतयैव कार्य्यत्वविषयताया अवच्छेदकत्वं न त्वविशेषणतयेति न टघत्वादौ तद्वाचकत्वापत्त्यवकाशः । अथात्र विनिगमकाभावात् घटविषयतानिरूपितशाब्दं प्रत्यपि घटादिपदानां कारणता वक्तव्यतया तत्रापि तथाविधावच्छेदकत्वानपायादुक्तापत्तिर्दुर्व्वारेति चेन्न,, एतद्दोषस्यैव विनिगमकत्वात्० ॥ यद्वा कार्य्यत्वविषयतानिरूपितत्वानवच्छिन्नत्व,, कार्य्यत्वविषयतात्वपर्य्याप्तावच्छेदताकान्यत्वोभयाभाववती निरूपितत्वांशेऽविशेषणीयतद्विषयतानिष्ठा यादृशजन्यतावच्छेदकता भवति तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्० ॥ तथाच,, घटविषयतानिरूपितकार्य्यत्वविषयत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकतायां कार्य्यत्वविषयतानिष्ठायां निरुक्तोभयस्यैव सत्त्वेन विनिगमकाभावप्रयुक्त-जन्यताया ग्रहणासम्भवान्नापत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु शिवम्० ॥*॥

इति महामहोपाध्यायतार्किकमैथिल श्रीविश्वनाथशर्म्मरचित-मैथिलनैयायिकवैयाकरण, श्रीसङ्कमलालशर्म्म, श्रीसदाशिवशर्म्म, संशोधित-शक्तिवादविवृतिग्रन्थः समाप्तः

॥ शम्भूयात्० ॥

—०*०—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विश्वनाथं नुतं विश्वनाथान्वितं विश्वनाथासुतं विश्वनाथः सुतम्०।
विश्वनाथोपमं विश्वनाथप्रभुं कर्त्तुमुच्चर्करीति प्रणम्याऽऽधियाम्०१॥
व्युत्पत्तिवादविवृतिग्रन्थं श्रीमिथिलेश्वरात्० ।
आज्ञां प्राप्यसुविश्वेशेशमैथिलगुणागूणीः ॥ २ ॥

शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते इति गादाधरी" एतद्वाक्याच्छाब्दबोधोत्तरसप्तम्या वृत्तित्वं निरूपितत्वञ्चाँर्थ, स्तयोर्भासधात्वर्थविषयताया मन्वयोऽत्रैव च संसर्गमर्यादापदार्थाकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वान्विततृतीयार्थाभेदस्या न्वयोऽथवा संसर्गमर्यादापदार्थाकाङ्क्षान्वितप्रयोज्य त्वस्य तृतीयार्थस्य तत्रान्वयः तस्य चाख्यातार्थाश्रयत्वेऽन्वयः तस्य च सप्तम्यन्तार्थैकपदार्थानुयोगिकत्वान्वितषष्ठ्यन्तार्थापरपदार्थप्रतियोगिकत्वान्वित संसर्गपदार्थेऽन्वयः" तथाच,, एकपदार्थानुयोगिकत्वविशिष्टापरपदार्थप्रतियोगिकत्वविशिष्टः संसर्गः शाब्दबोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वाभिन्नविषयताश्रयत्ववानित्याकारकः शाब्दबोध इति ॥ अथात्रापरत्वंयदि एकपदभिन्नत्वन्तदा एकत्वत्वेनैकत्वस्य सर्वत्र सत्वेनैकपदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पदेऽसत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् इत्युच्यते तदा पदविशिष्टः संसर्गः निरुक्तविषयताश्रयत्ववानितिपरमार्थः वैशिष्टयञ्च,, स्वार्थानुयोगिकत्व, स्वभिन्नपदप्रतिपाद्यार्थप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन,, स्वमत पदमेतल्लाभायैव चैकपदमिति न तद्वैपर्थ्यशङ्कापि "ननु पचतीत्यत्र एवमेवकारस्थले आख्यातार्थयत्नवर्तमानत्वयोश्च यः स्वरूपसम्बन्धः स कथं शाब्दबोधे भासितुं

समर्थस्तस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन पदविशिष्टाभावादिति चेन्न एकपदार्थविशिष्टसंसर्ग इत्यादिरीत्या विवक्षितत्वात् 'वैशिष्ट्यञ्च' स्वानुयोगिकत्व स्वभिन्नपदार्थप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन स्वम-त्रार्थपरं 'तथाच'यत्न वर्तमानत्वयो र्भेदान्न दोषः ॥ न च नीलोघट इत्यादावगतिः घटेनीलभेदवाधादिति वाच्यम्पदार्थतावच्छेदक-विशिष्टः संसर्ग इत्यादिक्रमेण विवक्षितत्वात् 'वैशिष्ट्यञ्च' स्वाव-च्छिन्नानुयोगिकत्व स्वभिन्नपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रति-योगिकत्वोभयसम्बन्धेन स्वमत्र पदार्थतावच्छेदकपरन्तथाच घट-त्वनीलत्वयो र्भेदान्नोक्तागतिरिति 'न च' विधेयांशेऽधिकावगा-हिशाब्दानुभवस्य नवीनैः स्वीकारात्" घटोनीलघट इत्यादौ जातित्वविशिष्टजातिमत्परकसर्वनामघटितसघट इत्यादौ चागतिः घटत्वभेदस्य घटत्वे वाधात्" एवञ्चैतस्य गुरुकुलमित्यादौ निरू-पितत्वसंसर्गे पदार्थतावच्छेदककुलत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभा-वाच्चागतिरेवं धान्याद्धनमित्यादौ विभक्तेः साधुत्वार्थकतानाम-प्रयोज्यत्वस्य संसर्गतया भानसम्भवात्'धान्यत्वे धान्यत्वभेदविर-हात् एवङ्कुलात्कुलमित्यादौ देहाद्देहोऽभिजायत इत्यत्र च जन्य-त्वसंसर्गस्य भानानुदयप्रसंगाच्चेति वाच्यं पदजन्यप्रतिपत्तिविष-यताविशिष्टसंसर्गता इत्यादि रीत्यावक्तव्यत्वात् 'वैशिष्ट्यञ्च स्वा-श्रयानुयोगिकत्वस्वविशिष्टविषयताश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्ब-न्धेन सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वभिन्नत्व,स्वप्रयोजकपदसाकाङ्क्ष-पदप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वंविषयता विशेष्यतात्मकविषयता-मादाय सर्वत्र समन्वयान्न दोष इति,, ननु समवायस्यैकत्वनये घट-त्वसमवायस्यापि घटपदजन्यप्रतीतीयघटत्वावच्छिन्नविषयताश्र-

यानुयोगिकत्वस्य घटपदसाकाङ्क्षस्वपदप्रयोज्यैकत्वविषयताश्रय-प्रतियोगिकत्वस्य च सत्वादाकाङ्क्षाभास्यत्वं स्यात्तथाच किन्तत्र शक्तिकल्पन इति चेन्न एकपदार्थ इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यताऽपरपदार्थस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः प्रकारता तयोर्लक्षणया संसर्गपदार्थे संसर्गविषयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः तत्रैव च शाब्दबोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वाभेदस्य चान्वयः । तथा च पदजन्यप्रतितीयविषयताविशिष्टसांसर्गिक विषयताकाङ्क्षा-प्रयोज्यशाब्दबोधनिरुपितविषयत्वाभिन्न इति पर्य्यवसितोर्थः वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्व स्वविशिष्टविषयता निरूपितत्वोभयसम्बन्धेन सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वभिन्नित्व स्वनिरूपितपदसाकाङ्क्षपदप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वम्विषयता प्रकारताभेदेन सांसर्गिकविषयतायां भिन्नत्वेन एकत्वविषयतानिरूपितसमवायनिष्ठसांसर्गिकविषयतातोघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरुपितसमवाय निष्ठसांसर्गिकविषयताया भिन्नत्वात् तत्र च शक्तेस्स्वकारस्यावश्यकत्वादिति प्रकारतानिरूपितत्वस्य सांसर्गिकविषयतायामनभ्युपगमे संयोगेन पर्वते वह्निरवृत्तिरिति बुद्धिप्रति समवायेन पर्वतोवह्निमान्नितस्यापि प्रतिबन्धकत्त्वापत्तेः प्रतिबन्धकता च वह्नित्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित, पर्वतत्वावच्छिन्नविशष्यताशालिनिश्चयत्वेनैवातो न दोषः 'विशेष्यतानिरूपितत्वस्य सांसर्गिकविषयतायामनभ्युपगमेनायोग्यत्वादिति वाच्यम् संयोगेन वन्ह्यभाववान्निति बुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति संयोगेन बह्निमान्पर्वत इति ज्ञानस्यैव स्वसंयोगिसंयोगेन बह्निमान् पर्वत इति निश्चयस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिभिया तदावश्यकत्वात्संयोगत्वमात्रावच्छिन्नत्वस्य संसर्गतायां निवेशे

महानसीयसंयोगेन वह्निमान्पर्वत इति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः इति पक्षता सिद्धान्तसारे विस्तरेण० । शाब्दबोधे चेत्यत्र चस्त्वर्थे तथा चायम्भावः । अनुमितौ सांसर्गिकविषयतायाः प्रयोजकत्वं यथा परामर्शीयविषयतायास्तथा प्रकृते शाब्दबोधे सांसर्गिकविषयतायाः प्रयोज्यत्वन्न शक्तेतज्ज्ञानीय विषयतायाः किंतु आकाङ्क्षाज्ञानस्यैवेति,, अत एवान्विताभिधानवादिमते शाब्दबोधे चेत्यपि गून्थादौ सङ्कुचते येषां संसर्गतायां विवादस्तेषां स्वमते संसर्गत्वसूचनाय,, विशेषोल्लेखमाह सत्वविषयेत्यादिना "आदिना" जन्यजनकभावादीनां परिग्रहः । तथा च घटं पश्यति ग्रामं गच्छति इत्यादौ कर्मत्वे आधेयत्वस्य चैत्रस्य धनमित्यादौ आश्रयत्वात्मकाधारत्वस्य घटः पटो नेत्यादौ नञर्थभेदे प्रतियोगित्वस्यानुयोगित्वस्य वा सन्प्रत्ययार्थेच्छायां विषयत्वस्य विषयित्वादेर्वा चिकीर्षति बुभुक्षत इत्यादौ गमधात्वर्थव्यापारे जनकत्वस्य गमधात्वर्थे फले व्यापारस्य कर्तृप्रत्ययस्थाने कर्मप्रत्ययस्थले शाब्दबोधे घट ग्राम पट कृतिभोजनफलव्यापारसंसर्गमर्यादयाभानमित्यग्रे मूले व्यक्तीभविष्यतीति भावः । स्वसमानविभक्तिकत्वं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिनेति गादाधरी, ननु विभक्तिविभाजकधर्म्मादिनेत्येवोक्त्या सर्वसामञ्जस्येऽलं प्रथमात्वादिनेत्युक्त्या इति चेन्न (संख्यात्वव्याप्य सामान्ये शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः०। सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङौ चेति भेदत, इत्यनेन) विभक्तिश्च सुप्तिङ्भेदेन द्विधा इत्यग्रिमग्रंथेन च विभक्तिविभजनात् । विभक्तिविभाजकत्वं" सुप्तिङ्त्वे च प्राप्तमिति सुप्त्वादिना स्वुवविभक्ति-

साजात्यस्य ङस् विभक्त्यादौ सत्त्वेन नीलस्य घट इत्यादौ नीलघटयोरभेदान्वयप्रसङ्गात्" प्रथमात्वादिनेत्यभिधानस्यावश्यकत्वं तथा च विभक्तिपदं सुप्परमिति सुब्विभाजकधर्म्मादिना साजात्यस्य नाभावान्न दोषः । न च किंतत्सुब्विभाजकत्वं,, येन सुप्त्वस्य सुब्विभाजकधर्म्मपदेन गृहीतुं न शक्यते इति वाच्यम् । सुप्त्वव्याप्यत्वे सति सुप्त्वव्याप्याव्याप्यत्वस्य तदर्थत्वात्" स्वस्मिन् स्वव्याप्यत्वविरहान्न सुप्त्वे सुब्विभाजकत्वमित्यदोषात्० ॥ न च स्वाभाववदवृत्तित्वस्य स्वव्याप्यत्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्वादिति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वे सति स्वाभाववदवृत्तित्वस्य, स्वसमानाधिकरणत्वे सति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वा प्रकृते व्याप्यत्वपदेन विवक्षितत्वात्" स्वस्मिन् स्वभिनत्वविरहेण समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च विरहेण स्वस्मिन् स्वव्याप्यत्वविरहान्न दोष इति,, न च सुप्त्वव्याप्यस्य प्रथमा, द्वितीयान्यतरत्वस्य व्याप्यत्वं, प्रथमात्वेप्यस्तीति सुप्त्वव्याप्याव्याप्यत्वस्य प्रथमात्वे विरहेणासम्भवप्रसङ्गादिति वाच्यम्, सुप्त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वादन्यतरत्वे जातित्वविरहेणासम्भवानवकाशात्" भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमन्यतरत्वमखण्डोपाधिर्वा० न च सुप्त्वव्याप्यत्वस्य तादृशाव्याप्यत्वस्य प्रथमाषष्ठ्यन्यतरत्वे सत्वेन तस्यापि विभक्तिविभाजकधर्म्मपदेन धर्त्तुं शक्यतया नीलस्य घट इत्यादावुक्तदोषस्य तादवस्थ्यादिति वाच्यम् । सुप्त्वव्याप्यत्वे सति सुप्त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति जातित्वस्य सुब्विभाजकत्वेत्यनेन विवक्षितत्वात्तथा च, स्वप्रकृतिकविभक्तिवृत्तित्वोपलक्षितविभक्तिविभाजकधर्म्मवद्विभक्ति-

प्रकृतित्वं,, स्वसमानविभक्तिकत्वस्य फलितमिति दिक् ॥*॥ मैवं,. विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्ध-संख्याया यत्राविवक्षितत्वमिति "गादाधरी"। अथात्र विशेष्य-वाचकपदोत्तरं यत् तत्तात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धेत्यादिरीत्या वि-वक्षणादेव सर्वसामञ्जस्ये ऽलंविभक्तिपदोपादानेनेति चेन्न, दधिप्र-मेयं वस्तुप्रमयश्च, इत्यादौ विशेष्यवाचकदधि. वस्तुपदोत्तरप्रमेय, वस्तुतात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अप्रसिद्ध्या समानवचन-त्वासम्भवादतस्तदुपात्तं 'तथा'च प्रमेयपदस्य विभक्तित्वाभावान्ना-प्रसिद्धिरिति" "नत्वविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्यावि-रुद्धेत्यादिकमेवोच्यतामलं तात्पर्य्यविषयपर्य्यंतानुशरणेनेति चे-न्न., सुपांसुवित्यनेन सुब्विभक्त्यर्थत्वस्य शक्त्या लक्षणया वा एकत्वइवद्वित्ववहुत्वेपि सत्वात्। विभक्त्यर्थभिन्नत्वस्य सं-ख्यायामसत्वादेवं जस्‌विभक्तेरपि वहुत्ववदेकत्वद्वित्वार्थकत्वात् जस्‌विभक्त्यर्थभिन्नसंख्याया अप्रसिद्धत्वाद्सम्भवप्रसङ्गादत-स्तात्पर्य्येति, केचित्तु। यत्र वहुत्वतात्पर्य्येण सुपदप्रयोगो भ्रान्त-स्य यथा वेदाः प्रमाण न्तत्र भ्रान्तपुरुषस्य वेदः प्रमाणमिति वा-क्याच्छाब्दबोधो भवति तदानीं विशेष्यवाचकपदोत्तरसुविभक्त्य-र्थ एकत्वभिन्नसंख्यायाः द्वित्ववहुत्वादे र्विशेषणवाचकपदोत्तरवि-भक्त्या अविवच्छितत्वात्तदनुपपत्तिरत स्तदुपस्तमित्याहुः 'नन्वत्र-विरुद्धत्वमेकाधिकरणावृत्तित्व न्तच्च न घटत्वे यतो वहुत्वाधिक-रणे वेदे स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन प्रमाणपदोत्तर-विभक्त्यर्थस्यैकत्वस्यापि सत्वादिति चेन्न प्रकृते विरुद्धत्वन्नैका-धिकरणावृत्तित्वं'किन्तु'भिन्नत्व न्तथा च लक्षणया विरुद्धपदस्य

भिन्नार्थकत्वे तादृशसंख्याभिन्नसंख्येति पर्य्यवसितोर्थो बोध्यः॥ केचित्तु साक्षात्सम्बन्धेन वृत्तित्वस्य विवक्षणे प्रमात्वगतैकत्वस्य प्रमाणे तेन सम्बन्धेनासत्वात् यथाश्रुतस्यैव सम्यक्त्वादित्याहुः॥ ननु'यत्र'विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थ" संख्याया अविवक्षितत्वन्तत्रैव समानवचनत्व मित्युक्त्यैव सर्व्वत्र सामञ्जस्ये विरुद्धान्तविशेषणमनर्थकमिति चेन्न प्रमाणपदोत्तरबहुत्वयिवक्षायामपि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्येव साधु न तु प्रमाणमपि" इदानी न्तस्यापि प्रमाणत्वं स्यात् अतो विरुद्धेति, तथाच प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दोत्तरजस्विभक्तितात्पर्य्यविषयबहुत्वविरुद्धत्वस्य बहुत्वेऽसत्वात्सत्वाच्च एकत्वादौ तस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात्समानवचनत्वं तत्र निराबाधमिति एवं घटो घटपदार्थ इत्यत्र पदार्थत्वे एकत्वविवक्षायामपि समानवचनत्वमन्यथा" विशेषणपदोत्तरविभक्त्या एकत्वस्य विवक्षितत्वादसम्भवादिति विरुद्धान्तनिवेशः॥ ननु मृदुपचतः मृदुपचावित्यादौ विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वात्तत्र समानवचनत्वविरहात्कथं तादृशनियमोपपद्यत इति चेन्न विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य्यविषयविशेष्यगतसंख्याविरुद्धसंख्यायाः यत्राविवक्षितत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्तथा प्रकृते विशेष्ये धात्वर्थे संख्याया अनन्वयादस्य एतन्नियमानाक्रान्तत्वादिति भावनीयम् (अथ त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्म्मैथिली तस्य दारा) इत्यत्र दारपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य बहुत्वस्याविवक्षितत्वात्तथा चात्राविवक्षितत्वस्य सत्वेन समानवचनत्वस्याभावेन व्यभिचारप्रसङ्ग इति चेन्न, दार इत्यस्यैव विशेष्यवचनत्वम् तथा च विशेष्यवाचकपदोत्तरजस्विभक्तिता-

त्पर्य्यविषयत्वस्य संख्यायामभावेन विशेष्यवाचकपदेन दारापदस्य धर्तुमशक्यत्वेन नियमानाक्रान्तत्वात्" नियमस्तु व्याप्तिः "सा च" विशेष्यवाचकपदोत्तरतात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अविवक्षितत्वात् ॥ व्यापकस-मानवचनत्व सामानाधिकरण्यरूपा सा च निराबाधेति दिक्० ॥ वेदाः प्रमाणमित्यत्र विशेषणपदोत्तरबिभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं धिवक्षितम् " तच्च " प्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रमितिकरणत्वेऽन्वेति-शाब्दप्रमितिकरणत्वं शब्दत्वावच्छिन्नयावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यतेति'गादाधरी' अथ प्रमाणे अनेकैकत्वान्वयसम्भवात्कथम योग्यतेति चेन्न न हि एकत्वत्वावच्छिन्नमेकवचनार्थः अपि तु स-जातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहि-तत्वं 'साजात्यं च' समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थ-तावच्छेदकरूपेण 'अत एव चाग्रे ग्रन्थे स्पष्टमभिधानात्तथा च, चालि-नीन्यायेन प्रमाणगतैकत्वे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्वादनवच्छेदकत्वस्य विरहेणायोग्यत्वप्रसङ्गात् ॥ न च तादृश प्र-कृत्यर्थतावच्छेकरूपेण सजातीयप्रमाणप्रमाणत्वगतैकत्वस्यासत्वेन तत्रापि सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहेणायोग्य-त्वस्य तथाप्यनुद्धार इति वाच्यम्, यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संसर्गे स्वार्थान्वयस्तत्र सामानाधिकरण्यघटितसानाधिकरण्यसम्बन्धने स-मभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टस्वार्थानुयोगितावच्छेदकरूपेण साजात्यं तथा च प्रकृते वेदानुयोगिकाभेदसंसर्गित्वविशिष्टप्रमाण-त्वरूपेण सजातीयत्वात्० ॥ वस्तुगत्या वेदनिष्ठप्रमाणत्वं तद्वृत्तिभे-दप्रतियोगितानवच्छेकत्वस्य एकत्वे सत्वेन योग्यत्वस्याक्षतत्वादत

एव 'चार्व्वाकादिनिर्म्मित आगमे' अयोग्यशंकानिराशार्थमेवैकवचन-प्रयोग इत्यपि साधु संगच्छते अत एव वाचस्पतिमिश्रैः शाक्यभिक्षुकनिर्ग्रन्थिकसंसारमोचकादीना मागमाभासाः परिकृताभवन्तीत्यत्रागमाभासत्वं सांख्यतत्वकौमुद्यां तदपि संगच्छते प्रामाण्याभावेनाभासत्वस्य तत्राक्षतत्वात् ॥ न च वेदानुयोगिकभेदविशिष्टप्रमितिकरणतात्वस्य चार्वाकाद्यागमनिष्ठप्रमितिकरणतायां विरहेण तस्य सजातीयानन्तर्गतत्वात् स्वातन्त्र्येण तेषामागमे प्रामाण्यसत्वेपि तादृशैकत्वस्य प्रकृते प्रमितिकरणतायां सत्वात्कथं तेषामागमे प्रामाण्यशङ्का निराकृताभवतीति वाच्यं प्रकृते स्वार्थानुयोगितावच्छेदकरूपेणैव साजात्यं तथा च यदि चार्वाकाद्यागमे प्रामाण्यं स्यात्तदा साजात्यन्तत्राक्षतन्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकमेकत्वन्नभवेत्तदेव नेति एकवचनेन दृढतरं कृतं, न च स्वार्थानुयोगितावच्छेदकप्रमितिकरणतात्वं अनुमितिकरणतायां सत्वेन तद्धति भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रकृते एकत्वे विरहेणायोग्यत्वन्तादवस्थ्यमेवेति वाच्यं एतदस्वरसेन शब्दत्वावच्छिन्नयावच्छब्दनिष्ठमेकमेव शाब्दप्रमाकरणत्वमित्युक्तं तथाचायम्भावः ॥ अनुयोगितावच्छेदकं शब्दत्वावच्छिन्नशाब्दप्रमितिकरणत्वं तच्च, नानुमितिप्रमितिकरणतायामस्तीति नायोग्यतेति ॥ केचित्तु प्रमितिकरणत्वे अन्वेतीत्यस्य प्रमितिकरणत्वघटकप्रमितावत्वे इत्यर्थः ॥ तथाचायं भावः, सकलवेदानां संसारनिदानमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमे परमात्मकनुभवे तात्पर्यं नत्वनेकवैजात्यविशिष्टानेकानुभवे इति अथ सकलवेदजन्यपरमात्मविषयकज्ञानस्यापि व्याससुकवामदेवादिभेदेन नानात्वात्कथं तादृशैकत्वान्वययोग्यतेति चेन्न,,

प्रमितित्वे एकत्वस्याबाधादत एव दशमस्त्वमसीति वाक्यात् प्रत्य-क्षात्मिकाप्रमितिजन्यतेति॰वेदे प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमभ्युपगच्छ-ताम्मतमपाकर्त्तुमेकवचनप्रयोगः 'साध्वीति, न च इषेत्वेत्यादिमंत्रा-णां सहस्रशीर्षापुरुषसूक्तानां अग्नीषोमीयं पशुमालभेदित्यादि वा-क्यानां विभिन्नप्रतिपादकानां कथं परमात्मपरतेति वाच्यं यथा नि-गमनार्थ विशिष्टविषयकबोधजनयतोपि प्रतिज्ञादेः तत्तद्वाक्यप्रयो-जकाकाङ्क्षोत्थापकतया इह धूम इति वचनसामानुमानोक्तवह्नि-धोपरतावत्तद्विशिष्टार्थविषयकबोधपरत्वं तथा परस्परमन्त्राणां तत्त,द्वाक्यानां चाकाङ्क्षात्थापकतया परमात्मबोधपरतानिर्व्वहत्येवं-सर्व्ववेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्या वेदानां परमात्मपरत्वस्याक्षत-त्वात् इत्याहुरिति दिक् ।। अथ तत्तदर्थान्विततत्तदर्थविषयक-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पदसाकाङ्क्षतत्तत्पदत्वेन का-रणत्वाच्छाब्दस्य वह्निना सिंचतीत्ययोग्यशब्दापभ्रंशशब्दसा-धारणत्वेनातिप्रसक्ततया प्रमितिकरणतानवच्छेदकत्वात्कथं शब्द-त्वावच्छिन्नप्रमितिकरणतेत्युक्तं एवं शब्दत्वं न कमपि शाब्दं प्रति-जनकतावच्छेदकं अतिप्रसक्तत्वादिति चेन्न सकलवेदतात्पर्य्यार्थ-विषयकविजातीयप्रमितित्वावच्छिन्नं प्रति स्वतंत्रपुरुषोच्चरित-शब्दत्वावच्छिन्नप्रमितिकरणत्वमेकमेवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ।। वेदत्वं च,, स्वतन्त्रपुरुषोच्चरितशब्दत्वं "अथवा" शब्दतदुपजीवि-प्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्य-वाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं इति सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरि-तजातीयत्वविवक्षावेदत्वमित्यधिकं मदीयसर्व्वसंग्रहे आलोचनीय-मिति ।। न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशे इति

व्युत्पत्तिविरोधः ॥ सम्पन्नो व्रीहिरिति अनेकव्रीहितात्पर्य्यकेप्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वादिति गादाधरी । अत्र पदार्थत्वमाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यत्वं "अन्यद्वेतीत्यन्यदेतत्" संकोचश्चात्र तदर्थविशेष्यकतत्पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेन बोध्यः 'तथा च' तत्पदविशेष्यकतत्पदवृत्तिज्ञानजन्यतदर्थोपस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदर्थविशेष्यकतत्पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कारणत्वं बोध्यम् ॥*॥ S. Sadashib jha. ॥*॥

अथ वेदाः प्रमाणमित्यस्य एकत्वविवक्षायां प्रामाण्योपपादने एकत्वविवक्षायां घटाः नील इत्यस्यापि प्रामाण्यं स्यात् तद्युक्तेस्तौल्यादिति चेदत्र काशीस्थाः दाक्षिणात्यादयः । विभक्त्यर्थैकत्वस्य स्वाश्रयसमानाधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदके' 'अथवा" तादृशानवच्छेदकप्रकृत्यर्थतानवच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयसम्भव,, स्तथा" च, एकत्वाश्रयनीलसमानाधिकरणत्वोपलक्षितघटत्वाधिकरणपीतवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नीलत्वे बाधात् नैकत्वान्वयविवक्षा सम्भवतीति,, न घटानील इत्यस्य प्रामाण्यं० । एकत्वाश्रयप्रमाणत्वसामानाधिकरण्यस्योपलक्षितवेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रमितिकरणत्वेनान्वययोग्यत्वस्याक्षतत्वादित्याहुस्तन्न घटाः प्रमेयो वाच्यो घटः कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादेरेकत्वविवक्षायां प्रामाण्यं स्यात् युक्तेस्तौल्यात्० ॥ "वस्तुतस्तु" ब्राह्मणत्वसमा-

नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य शतत्वे सत्वेन एवं वि-श्वदेवत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पुरोरवमा-द्रवसोभयगतद्वित्वे सत्वेन शतत्वे एकत्वान्वयस्य पुरोरवमाद्र-वसोभये द्वित्वान्वयस्यायोग्यतया शतं ब्राह्मणाः पुरोरवोमाद्रव-सविश्वे देवा इत्यस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गात्॥*॥"अथात्र मैथिलाः" नीलो घटा इत्यादौ नीलपदस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा लक्ष्य-तावच्छेदकस्य नीलस्यानेकत्वेन सजातीयद्वितीयराहित्यात्मकैक-त्वस्यान्वययोग्यतायाः विरहेण प्रामाण्याभावान्न दोषः ॥ लक्ष्य-तावच्छेदकतावच्छेदकनीलत्वजातौ एकत्वस्य सत्वेपि तदर्थताव च्छेदकतावच्छेदके विभक्त्यर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वात् । दृष्टचर-त्वे वा तत्र एकत्वविवक्षायाः किं प्रयोजनं तद्वक्तव्यं यथा पशु-नायजेतेत्यादौ नानापशुकरणकयागजन्यादृष्टिसिद्धिर्म्मा भवत्वे-तदर्थं यथा जात्याकृतिविभक्तयः पदार्थ इत्यत्र शक्तित्रयशङ्का-निराशार्थं 'सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ यवादिसम्पन्नत्वशंकानिराशा-र्थंत्रयः समुदिता हेतुरित्यत्र यथा तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वशं-ङ्कानिराशार्थं एकत्वविवक्षादरस्तथात्र नास्त्येव मुक्तलज्जैस्तैर्व्वक्त-व्यमिति एकत्वस्याविवक्षितत्वात्समानवचनत्वमेव तत्र, नत्वसमा-नवचनत्वमिति नाप्रामाण्यशङ्काकलंकोपीति प्राहुः,, ननु प्रमिति-करणत्वं वेदेन प्रमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणावच्छेदेन प्रमितिसमाना-धिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं चालिनीन्यायेन सकलवेदे ता-दृशाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्किन्तु तादृशाभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकधर्म्मवत्वं स च सर्व्वधर्म्मवेदशब्दत्वमिति वेदशब्दत्वा-त्मकप्रमितिकरणतायाः अविवक्षितत्वं कथं वेदशब्दत्वेन हि स्व-

स्यावच्छेदकत्वं स्वस्मिन्नात्माश्रयप्रसङ्गादिति चेन्न,, उपहितानुपहितभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावोपपत्तेरिति ध्येयम्॥*॥ अथ सम्पन्नो व्रीहिरित्यत्र कथमेकत्वस्य व्रीहित्वेऽन्वयः निर्द्धर्म्मितावच्छेदककशाब्दबोधस्यानभ्युपगमात्" ०। विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धर्म्मितावच्छेदकरूपेण धर्म्मिण उपस्थितेः कारणस्य विरहाच्चे ति चेन्न. व्रीहिपदस्य व्रीहित्वत्वविशिष्टे लक्षणामभ्युपेत्योक्तत्वादनभ्युपगमेत्वाह यदि च स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादि अथ लक्षणापक्षे व्रीहित्वे कथमेकवचनार्थस्य वक्ष्यमाणस्यान्वयः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्रीहित्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य एकत्वे बाधात्तथाविधि एकवचनार्थस्याप्रसिद्धत्वादिति चेन्न,, यत्र प्रकृत्यर्थे अन्वयस्तत्र तादृशप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणैव साजात्यं 'यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेऽन्वय स्तत्र तादृशसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेणसाजात्यं अविवक्षितत्वात् तथाच नाप्रसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ ननु द्वितीयपक्षे स्वसजातीयव्रीहिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्रीहित्वगतैकत्वे सत्वेनाप्रसिद्धिभिया भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां येन सम्बन्धेनैकत्वस्यान्वयो विवक्षितस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशे पुनस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकसजातीयनिष्ठभेदस्याप्रसिद्धत्वात्तद्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरिति चेन्न, भेदीयप्रतियोगिता न केनापि सम्बन्धावच्छिन्नाऽपि तु तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव एव स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तथाच प्रकृते

तादृशाभावस्य च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सर्वत्र सत्वादप्रसिद्ध्यभावात् केचित्तु स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व यन्निष्ठत्वोभयाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वं समुदितार्थः न काप्यनुपपत्तिरिति अन्येतु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवृत्त्येकत्वोभयाभाववतीयास्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकता तदभाववदेकत्वं सजातीयद्वितीयराहित्यमाहुः 'ननु' तथाप्यत्र एकत्वविवक्षायाः किंफलं यत्रव्रीह्युभयसम्पन्नदशायां सम्पन्नौ व्रीहियवौ इत्येव साधु न तु सपन्नोव्रीहिरित्यपिसाधुरिति वक्तुन्न शक्यते प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्रीहित्वस्य यवादौ असत्वेन यवसम्पत्तिदशायामपि सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्य स्वाश्रयव्रीहित्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे सत्वात् योगत्वस्याक्षतत्वादिति चेन्न, यत्र परम्परासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे एकत्वान्वयस्तत्र समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वरूपेणैव साजात्यं यत्र तुसाक्षात्सम्बन्धेनान्वयस्तत्र ग्रन्थकृदुक्तरूपेण तदिति तथा यवव्रीहिसम्पत्तिदशायां सम्पन्नोव्रीहिरित्यस्य समभिव्याहृतपदार्थः सम्पन्नस्तत्प्रतियोगिकतादात्म्यसंसर्गित्वविशिष्टयत्नवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्रीहिगतैकत्वे सत्वेन वाक्यार्थस्याप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् केवलव्रीहिसम्पत्तिदशायां तु साजात्यं व्रीह्यावेव तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य व्रीहित्वगतैकत्वेसत्वेनान्वययोग्यत्वस्य तत्राक्षततया प्रामाण्यमुपपद्यते न चानुपयुक्तवस्तुसम्पत्तिदशायां तादृशप्रयोगस्य साधुत्वप्रसङ्गः अनुपयुक्ते साजात्यसत्वादिति वाच्यं सम्पन्नोव्रीहिरिति कदा प्रयोगस्तद्विविच्योच्यतां

यदा भोचैत्र तव क्षेत्रे किं किं सम्पन्नं इति मैत्रप्रश्नवाक्यं तदा संपन्नोव्रीहीरित्यस्य उत्तरवाक्यतया प्रयोगः तदा चैत्रीयस्वत्वविशिष्टव्रीह्यादावेव सम्पत्तिधीरिति ॥ प्रकृते स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टवक्तृतात्पर्य्यविषयवक्तृसम्बन्धविशेषरूपेणैव साजात्यं तथा चानुपयुक्तेस्तादृशसम्बन्धविरहेण तस्य सजातीयानन्तर्गतत्वाददोषात् यवसम्पत्तिदशायां च तादृशसम्बन्धविशेषस्य यवादौ सत्वेन साजात्यस्य यवेऽपि सत्त्वात् यवसम्पत्तिदशायान्न तादृशप्रयोग इति यवसम्पत्तिनिराशार्थमेकवचनप्रयोगः "नव्यास्त्वेकत्वस्य स्वाश्रयवत्त्व स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवदितरावृत्तिसम्पत्त्यवच्छिन्नाभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेनैकत्वस्य प्रकृते प्रकृत्यर्थेऽन्वयस्तथाच केवलव्रीहिसम्पत्तिदशायामेव तादृशप्रयोगा न यवसम्पत्तिदशायामपीत्याहुः यत्तु सम्पन्नोव्रीहिरित्यादावेकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानीत्यादि,, एतद्देशे वहुघटसत्वदशायान्तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीय इति "गादाधरो" अत्र ग्रन्थार्थस्तु स्पष्टएव तावद्योविशेषस्सोभिधीयते अर्थतस्तल्लाभादित्यस्य शाब्दवोधम्विनैव तद्वाधात् तथाच तद्वोधनाय न शब्दप्रयोगादर इति भावः०॥ अथ पशुनायजेदित्यत्र समभिव्याहृतपदार्थोयागकरणता तस्य यागेऽन्वयो न तु पशौ तत्संसर्गित्वविशिष्टत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविरहेण योग्यत्वप्रसङ्गादिति न च तुल्यवित्तिवेद्यतया पशोरपि करणत्वभानाद्मायोग्यत्वमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे एव तथानियमो न तु शाब्देपीत्युक्तदोषतादवस्थ्यान्नच प्रकृतिशाब्दसमानाकारकप्रत्यक्षीयविशिष्टार्थप्रतियोगिकसंसर्गित्वविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसाजात्यघटके विवक्षणान्न दोष इति वाच्यं

यागांशे तत्ताभासकपदाभावात्सामान्यतो यागकरणत्वस्य यागान्तरकरणपशुसाधारणतयाऽयोग्यत्वस्य तादवस्थ्यादिति चेन्न न च स्वाश्रयपशुनिष्ठभेदप्रतियोगिपश्वकरणकत्वस्वाश्रयपशुकरणकत्वोभयसम्बन्धेन संख्यारूपैकत्वस्य यागेऽन्वयोपगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रकृत्यर्थानन्वयभंगप्रसङ्गादिति चेदथ स्वाश्रयपशुकरणकयागकरणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादात्म्ये उभयसम्बन्धेन एकत्वविशिष्टत्वैकत्वमेकवचनेन बोध्यते तादृशैकत्वस्य प्रकृत्यर्थे पशावन्वयइति न पूर्व्वोक्तनियमभङ्गप्रसङ्गावकाश इति यद्वा यागपदस्य स्वभिन्नपशुकरणत्वसम्बन्धेन पशुविशिष्टान्ययागेन लक्षणा तत्र पशुकरणकत्वान्वयः करणतासम्बन्धेन वा पशोरन्वयः तृतीयान्तजजिपदस्य लक्षणावान्तात्पर्य्यग्राहकमिति विभावनीयम्। नव्यास्तुस्वानाश्रय पशुकरणकयागकरणपशुभिन्नत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेनैकत्वसंख्यायाः पशावन्वयोपगमान्न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः। अन्येतु स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वमित्यत्र पदार्थस्य संसर्गित्वमिति षष्ठ्यर्थप्रतियोगिकत्वमात्रमविवक्षितञ्च प्रतियोगि, त्वानुयोगिकत्वान्यतरं, यद्वा विशेष्यवाचकपदोत्तरैकवचनसाजात्यघटके स्वसमभिव्याहृतपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गित्ववैशिष्ट्यस्य प्रवेशः विशेषणवाचकविशेषणतावच्छेदककोटिप्रविष्टवाचकपदोत्तरैकवचनसाजात्यघटके स्वसमभिव्याहृतपदार्थानुयोगिकसंसर्गित्वविशिष्टस्यैव निवेशनीयत्वात्॥ यथा श्रुतस्यैव सम्यक्त्वात् प्रकृतशाब्दबोधसमानाकारकप्रत्यक्षेत्यादि पूर्व्वोक्तस्याविवक्षितत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्०। ननु साजात्यघटके पदार्थवैशिष्ट्यं परित्यज्य संसर्गित्ववैशिष्ट्यपर्य्यन्तानुशरणस्य निःप्रयोजकत्वमिति चेन्न एकघटसत्वदशाया-

मत्र घटोस्तीत्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्तथाहि स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य एतादृशनिरूपिताधेयत्वस्य कालिकादिसम्बन्धेन देशान्तरस्थित-घटसाधारणतया तद्विशिष्टघटत्वव वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकै-कत्वस्याप्रसिद्धत्वादतस्तदुपादानं, न च तदुपादानेपि कालिकादौ संसर्गत्वं चास्त्येव तदादायोक्तस्वदवस्थ एवेति वाच्यं संसर्गित्व-स्याकाङ्क्षाप्रयोज्यत्वार्थकत्वादिति वैशिष्ट्यघटकस्वाधिकरणस्या-काङ्क्षाप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन निवेशात्कथं जातावेकत्वविवक्षया स-मर्थनमिति चेन्न घटपदस्य घटत्वविशिष्टे लक्षणामभ्युपेत्य समर्थनी-यत्वात् स्वाश्रयघटत्ववत्तासम्बन्धेन घटे एवैकत्वस्यान्वयतात्प-र्य्यात् अत्राप्यन्यत्सर्व्वं सम्पन्नोव्रीहिरित्रोक्तदिशा ग्राह्यम् ॥ न च बहुघटसत्वदशायां घटोस्तीत्यत्रैकत्वविवक्षया न किंचिदपि फलं सजातीयघटान्तराव्यवच्छेदकत्वादिति वाच्यं यदा एक-स्थानान्मैत्रः स्वकीयमन्यद्धनं गृहीत्वा स्थानान्तरङ्गतस्तदा भोचै-त्र तत्र तव किमस्ति इति मैत्रप्रश्नानन्तरमुक्तं घटोस्ति घटसत्वे तादृ-शप्रयोगः न तु घटपटोभयसत्वदशायामपि तादृशप्रयोगस्तथाच प-टसत्वनिराशार्थमेकवचनप्रयोगः ॥ तथाचात्र चैत्रस्वत्ववत् घट-विषयकधीर्म्मैत्रस्य भवत्येवेति एवञ्च न च पूर्व्ववदत्रापि स्वसमभि-व्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टघटत्वस्य पटादावसत्वेन पटस्य सा-जात्यानन्तर्गतत्वादिति वाच्यं ॥ अस्योत्तरयुक्तमधस्तादिति दि-क् । यद्यप्युक्तरूपेण साजात्यं यागान्तरकरणपशुसाधारणन्नत्त-द्यागकरणत्वञ्च’न समभिव्याहृतपदार्थस्तेन रूपेण पदानुपस्थितेः ॥ तथापि स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगि पशुकरणकत्वस्वाश्रयपशुकरण-कत्वोभयसम्बन्धेनैकत्वस्य यागेऽन्वयोपगमान्नानुपपत्तिरिति ध्ये-

यम् । इत्यादि गादाधरी "अथात्र" संख्यायाः प्रकृत्यर्थेऽन्वयस्य सर्व्वानुभवसिद्धस्य विलयप्रसङ्ग इति चेन्न ॥ अत्र मैथिलाः एकवचनस्यैकत्वत्वावच्छिन्नार्थकत्वमेव परन्तु प्रकृते एकत्वस्य स्वाश्रयत्वस्वनाश्रयपशुकरणयागकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन एकत्वान्वितपशुकरणत्वान्वयबोधसाकाङ्क्षत्वमेकवचनान्तस्याभ्युपगमादनुपपत्तिविरहात् । एवं सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वस्वाश्रयाश्रयभिन्नो यः प्रयोक्तृस्वत्वत्वान्तद्वृत्तिसम्पन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन एकत्वप्रकारकव्रीहिविशेष्यकान्वयबोधे एकवचनसाकाङ्क्षत्वाभ्युपगमात् ॥ यवव्रीह्युभयसम्पत्तिस्थले सम्पन्नौ व्रीहियवौ इत्येव प्रयोगो न तु सम्पन्नो व्रीहिरिति ॥ एवं बहुतरघटसत्वदशायां घटोस्तीत्यादावपि स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वस्वाश्रयाश्रयभिन्नवृत्तिसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट तात्पर्य्यविषयप्रयोक्तृस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन एकत्वप्रकारकघटविशेष्यकान्वयबोधे एकवचनस्य साकाङ्क्षत्वाभ्युपगमान्न प्रयोक्तृस्वत्वत्वपटादिस्वत्वस्थले पटोस्तीति वाक्यं प्रमाणमित्याहुः ॥ (अथ नीलस्य घट) इत्यादावनुपस्थित्यादिकारणसमवधानसम्भवादित्यारभ्यकार्य्यतावच्छेदककोटौ कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नोक्ताकाङ्क्षाज्ञानयोः परस्परबोधे व्यभिचार इति "गादाधरो" । ननु कार्य्यतावच्छेदककोटौ विषयानिवेशपक्षे निरुक्ताकाङ्क्षाजन्यशाब्दः किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यककिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयक स्तत्र नियामकाभावादिति चे-

न्न योग्यताज्ञानस्यैकविषयस्य सहकारिणः कार्य्यतावच्छेदककोटौ विषयविशेषस्य निवेशात् सहकारिफलनिश्चयादेव आकाङ्क्षायाः फलनिश्चयसम्भवादिति "मैथिलाः" ॥ (अथ अभेदो यदि) भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः इति "गादाधरी" अथ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभेदत्वोभयधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशस्य पटादौ प्रसिद्धतया कथमप्रसिद्धिरित्युक्तमिति० । न च यदि भेदत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽभेदस्तदाऽप्रसिद्धिरित्यर्थ इति वाच्यम्० । भेदत्वेन घटाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् कथमप्रसिद्धमिति,, न च भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । भेदत्वेन भेदघटोभयाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् ०। न च भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् भेदत्वेन तावद्भेदाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वान्न च भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । पूर्वोक्तोभयाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात्० । न च भेदत्वेन भेदत्वसमनोयतप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं,, भेदत्वेन तद्भेदतद्भेदभिन्नभेदोभयाभावस्य भेदत्वेन यावद्भेदाभावस्य वा तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति चेन्न । भेदत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति परमार्थः "वृत्तित्वञ्च,, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व, स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगिता "तथा च"

निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तन्निरूपकाभावस्य सुतरामप्रसिद्धत्वात्० । ननु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशतया तन्निरूपकाभावस्य प्रसिद्धत्वादिति चेन्न निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्ववृत्तिस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तदर्थत्वेऽप्रसिद्धिरित्यस्य पर्य्यवसितार्थत्वात् न च स्वरूपसवायाद्युभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं, स्वरूपत्वेतरधर्म्मानवच्छिन्नसंसर्गताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तदर्थतयाऽप्रसिद्धिसम्भवात्० । (अथ अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिरित्यस्य कोऽर्थः) प्रसिद्धत्वाभाववान् भेदत्वावच्छिन्नाभावस्य च न संभति० निरुक्तरीत्या भेदत्वावच्छिन्नाभावस्यालीकतयाऽधिकरणाप्रसिद्धिरिति चेन्न स्वरूपसंसर्गमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताया-न्निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्ववृत्तित्वाभावस्य निष्कृष्टार्थत्वान्नासंगतिः० । संयोगसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितायां भेदत्वगतैकत्ववृत्तित्वस्य प्रसिद्धतया तदभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥*॥ न च निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यं,, भेदत्वगतैकत्वाभावस्य निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिरूपितवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तदर्थस्य प्रसिद्धत्वात् यदि च निरुक्तसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायामसत्वान्न दोष इत्युच्यते तदा निरुक्तोभयसंबन्धावच्छिन्नभेदत्व-

गतैकत्ववृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभावस्य प्रमेयविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धत्वात्० प्रमेयविशेष्यतायास्तथाभिधतया तदभावस्य केवलान्वयित्वात्० महीरुहङ्गच्छति नाभावमिति प्रयोगानुरोधेन वृत्तिनियामकसंबन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यमभ्युपगमादित्यग्रे स्वयमेव स्पष्टमभिधानाच्चेति० । एवं नीलपटपरनीलशब्दघटितनीलो घट इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः० नीलत्वादिना नीलपटादिभेदाभावस्य नीलघटे सत्वादिति गादाधरी० ननु नीलस्य नीलावच्छिन्नपरतया नीलभेदाभावस्य च नीलगुणस्वरूपतया तस्य नानात्वात् परिनिष्ठनीलस्य नीलघटादौ बाधान्न प्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न एकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपकत्वस्यैक्यमते नीलत्वावच्छिन्नपटगतनीलनिष्ठनिरूपकत्वस्य घटगतनीलनिष्ठनिरूपकत्वस्य चैक्यतया निरुक्तवाक्यजन्यबोधे तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकत्वरूपस्य प्रामाण्यसत्वेन तज्जनकवाक्ये प्रामाण्यस्य निराकरणायोगात् वस्तुतस्तु पटपरद्रव्यशब्दघटितद्रव्यं घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । द्रव्यत्वात्मकस्य द्रव्यभेदाभावस्य घटे सत्वेन तज्जन्यबोधस्य प्रमात्मकबोधजनकस्वरूपस्य वाक्यनिष्ठप्रामाण्यस्याक्षतत्वादिति० ॥ S. S. J.

अभेदस्तादात्म्यन्तच्च स्ववृत्त्यसाधारणोधर्म्मः । "असाधारणत्वञ्च" एकमात्रवृत्तित्वं "एकमात्रवृत्तित्वञ्च" स्वप्रतियोगिवृत्तित्व, स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टयँत्तदन्यत्वमिति गादाधरी० । अत्र भेदत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । तादात्म्यं चेति रीत्या आत्माश्रयेत्या-

दि दोषप्रसङ्ग इति० न च निरुक्तोभयसंबन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वमेव तदिति वाच्यम् "अभावत्वञ्च" द्रव्यादिघटकान्योन्याभावत्वं "तत्रापि" अन्योन्याभावत्वं किमित्यादिरीत्या तद्दोषाक्रान्तत्वादेवमभावपदेन तद्व्यक्तिर्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकाभावस्यापि धर्त्तुं शक्यतया तत्सामानाधिकरण्यस्य तत्प्रतियोगिवृत्तित्वस्य च तद्व्यक्तित्वे सत्वात्स्वस्मिन् स्वात्यन्ताभावसत्वाद्विशिष्टान्यस्याप्रसिद्धत्वात्० । न चात्यन्ताभावविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वाद्वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणवृत्तित्व, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेनेति नात्माश्रयासिद्ध्योरवकाश इति वाच्यम्" अत्यन्ताभावत्वं तदा तत्संसर्गाभावत्वं संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं अत्र भेदव्युदासाय संसर्गस्तादात्म्यभिन्नो ग्राह्यः । "तथाच" तादात्म्यं स्ववृत्त्यसाधारणो धर्म्म इत्यादिना आत्माश्रयतादवस्थ्यादिति चेन्न,, भेदत्वन्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं (अनुयोगिताविशेषो वेत्यन्यदेतत् ॥) उक्तदोषभियैव जगदीशेन सिद्धान्तलक्षणे,, अनुयोगिताविशेषो वेत्युक्तं " तथा च" भेदत्वमनुयोगिताविशेष इति उक्तदोषावकाशाभावादिति ध्येयम्० अथ तद्व्यक्तिरेतद्व्यक्तिरेतदुभयभेदस्य वैशिष्ट्यं तद्व्यक्तित्वे सत्वादुभयभेदस्य केवलान्वयित्वाद्विशिष्टान्यधर्म्माप्रसिद्धिरिति० न च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिताव्याप्यत्वोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात्० "तद्व्यक्तित्वे उभयनिष्ठप्रतियोगिताव्यापकत्वविरहेण विशिष्टान्यत्वस्य सत्वान्न दोष इति वाच्यम्० द्रव्यत्वादेरपि निरुक्तसाधारणधर्म्मपदेनेदानीं धर्त्तुं शक्यतया पटपरद्रव्यशब्द शब्दघटितद्र-

न्यं घट इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेस्तथाहि घटादिभेदस्य घटत्वाभावस्य चैकतया घटादिभेदप्रतियोगित्वस्य घटत्वादावपि सत्वेन तत्र द्रव्यत्वस्यासत्वेन प्रतियोगिताव्यापकत्वसम्बन्धविरहेण घटादिभेदविशिष्टान्यत्वस्य च द्रव्यत्वे सत्वादिति० न च स्वप्रतियोगिताव्यापकत्वेत्यनेन स्वनिरूपितभेदत्वनिरूपकप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वनिष्ठप्रतियोगिताया मत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वसत्वेन भेदत्वनिरूपकत्वविरहान्न व्यापकत्वस्य-द्रव्यत्वविशिष्टहानिरिति वाच्यम्" अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणकस्वरूपतानायि घटभेदस्य घटभेदविष्टपदभेदाभेदस्य चैक्यात्० घटादिभेदनिरूपितप्रतियोगित्वस्य पटभेदे सत्वेन व्यापकत्वस्य द्रव्यत्वे विरहेणोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्० पटभेदप्रतियोगितायां च भेदत्वनिरूपकत्वं स्यादिति चेन्न यत्किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपितभेदवृत्त्यनुयोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वाद्वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयसामानाधिकरण्य, स्वनिरूपितप्रतियोगिताव्यापकत्वोभयसंबन्धेन तथा च घटत्वादिभेदत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वस्य पटादिभेदभेदीयप्रतियोगितायां विरहेणातिप्रसङ्गविरहात् न च तद्व्यक्तित्वेपि तादृशविशिष्टान्यत्वासम्भवस्तथाहि० नीलघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वे नीलघटभेदनिष्ठोयःपटभेदभेदस्तस्यापि तदात्मकत्वेन नीलघटभेदत्वाश्रयतया तदधिकरणतापटभेदभेदत्वे सत्वेन स्वाश्रयसामानाधिकरण्यस्यापि सत्वादिति वाच्यम्० स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रथमसंबन्धेन विवक्षितत्वान्न दोषः । अथ स्वावच्छिन्नभेदस्य स्वस्वरूपतया घटभेदत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगित्ववत्० ।

घटभेदभिन्ननिष्ठप्रतियोगितायां घटभेदभेदाभावस्य घटभेदत्वस्वरूपतया तदीयप्रतियोगितायां च सत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यापकत्वविरहेणातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादिति(१) चेन्न स्वनिरूपितत्व, स्वनिष्ठानुयोगित्वानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य द्वितीयसंबन्धेन विवक्षितत्वान्न कोपि दोषः०। किञ्च स्वसामानाधिकरण्य, स्वीययत्किञ्चित्प्रतियोगिताव्यापकत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वस्य यथाश्रुतस्यैव सम्यक्त्वात्प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगितायाः भेदे मानाभावस्तथाचोभयभेदमादायासम्भवान्यप्रतियोगितातिप्रसङ्गयोरनवकाशादिति भावनीयम्०। "केचित्तु" प्रतियोगिवृत्तिभेदविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वादुभयभेदमादायासम्भवाभावादिति०। न च प्रतियोगित्वस्य केवलान्वयितया वृत्तिमति प्रतियोगिवृत्तित्वस्य सम्भव इति वाच्यम्। स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयत्वान्न च स्वस्वस्याननुगतत्वाननुगतत्वशङ्काकवलितत्वादिति वाच्यम्०। स्वस्वप्रतियोगिवृत्तयो ये ये भेदास्तत्तद्भेदकूटवद्भेदविशिष्टान्यत्वस्याविवक्षितत्वान्नच सर्वज्ञस्य तादृशभेदकूटज्ञानाभावात्तादृशनिवेशासम्भव इति वाच्यम्०। स्वनिरूपकत्व,,स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति यत्तु व्यासज्य-

---

(१) यैव घटभेदत्वाख्यानुयोगिता स एव घटभेदत्वाख्यानुयोगितावद्भिन्नभेदः। एवं घटभेदाभावः। एवं च तदीयप्रतियोगितायां घटभेदत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वसत्वात्०। इतिभावः॥

वृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टान्यत्वमेव ग्रन्थकृतोभिप्रेतमिति तन्न तद्व्यक्तित्वेन तद्व्यक्तिगगनोभयभेदादिकमादाय सम्भववाणस्यासम्भवादिति । वस्तुतस्तु एकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकभेदविशिष्टान्यत्वमेव तत् "प्रतियोगितायामेकत्ववृत्तित्वं च" स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व, स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन स्वं प्रतियोगिता तथाचोभयभेदादिप्रतियोगितायामेकत्ववृत्तित्वविरहेण तेषां धर्तुमशक्यत्वात्० । तद्व्यक्तिभेदीयप्रतियोगितायां चैकत्ववृत्तित्वसत्वेन तेषां धर्त्तुं शक्यतया तद्विशिष्टत्वस्य द्रव्यत्वादौ तद्विशिष्टान्यत्वस्य च तद्व्यक्तित्वादौ सत्वेनेति प्रसङ्गाप्रसङ्गयोरभावादिति । अथ नीलनिष्ठतद्व्यक्तित्वे पटभेदसामानाधिकरण्यस्य तादात्म्येन स्ववद्भिन्नभेदानतिरिक्ततया स्वनिरूपितस्ववद्भिन्ननिष्ठप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वस्य सत्वेन निरुक्तोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वस्य सत्वेन भेदविशिष्टान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या नीलो घट इति वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादिति चेन्न किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकभेदवृत्त्यनुयोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वात्०। "वैशिष्ट्यं च" स्वाश्रयसामानाधिकरण्य, स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन,० स्वमत्वानुयोगिता न च स्ववद्भिन्नभेदत्वाख्यानुयोगिता विशिष्टत्वस्यैव तद्व्यक्तित्वे सत्वात्तथाहि । स्वाश्रयीभूतपटभेदसामानाधिकरण्यस्य स्वनिरूपिततादात्म्येन यः पटभेदवान्तद्भिन्ननिष्ठप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वस्य एव सत्वादसम्भवस्तादवस्थ्य एवेति वाच्यं स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रथमसंबन्धेन

विवक्षितत्वात्तथाच पटभेदव्यक्तिमद्भिन्नभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य नीलघटे बाधान्नाप्रसिद्धिरिति० न च घटभेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वे घटभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणघटभेदभेदवृत्तित्वस्य घटभेदत्वनिरूपितायां घटभेदभेदाभावीयप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य सत्वेन भेदविशिष्टान्यत्वविरहात्० । घटभेदभेदः प्रमेयः एवन्तादृशभेदो ऽभाव इत्यादेः प्रामाण्यापत्तेरिति वाच्यम् । अनिरूपितत्व,,स्वनिष्ठानुयोगित्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य द्वितीयसंबन्धेन विवक्षितत्वात्तथा च, घटभेदत्ववृत्तिघटभेदभेदाभावत्वनिरूपितस्यैव तादृशप्रतियोगितायां सत्वेनानिरूपितत्वविरहान्नोभयसंबन्धेन घटभेदत्वविशिष्टत्वं निरुक्तप्रतियोगितायामपितु घटनिष्ठप्रतियोगितायामेवेति तत्सामानाधिकरण्यस्य घटभेदभेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वे विरहेणाप्रसिद्धिविरहादिति० । न च घटभेदभेदत्वघटनिष्ठप्रतियोगित्वान्यतरवतः स्वरूपसंबन्धेनाभावस्य लाघवेन घटभेदत्वस्वरूपतया घटभेदत्ववृत्तितादृशान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वस्यान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्वेनानिरूपितत्वविरहेणोभयसंबन्धेनानुयोगिताविशिष्टत्वस्याप्रसिद्ध्या संबन्धघटकस्य विशिष्टप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽसम्भवप्रसङ्गादिति वाच्यम्० । स्ववृत्त्यनुयोगितात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतासाक्षादवच्छेदकत्वस्य वृत्त्यनुयोगितानिरूपकतानिरूपितनिरूप्यत्वावच्छेदकत्वोभयसंबन्धे स्वविशिष्टं यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वं तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य द्वितीयसंबन्धेन विवक्षितत्वात् "त-

थाच" प्रकृते तादृशनिरूप्यतावच्छेदकत्वं अन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितात्वे एवास्ति न तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वे, इति । तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तत्र सत्वान्नाप्रसिद्ध्यवकाश इति (अन्यत्सर्वं स्वयमूह्यं०) अथ स्वाश्रयाधेयतासंबन्धेन स्वस्मिन्ननुयोगिताकाङ्क्षाविरहेण भेदविशिष्टान्यवान् प्रमेय इत्यस्याप्रामाण्यं स्यात्प्रत्ययार्थे भेदविशिष्टान्यधर्म्मे प्रकृत्यर्थस्य भेदविशिष्टान्यधर्म्मवतोरनन्वयादिति० । न च तत्र वतुप्रत्ययेन संबन्ध्युल्लेखात्० । भेदविशिष्टान्यधर्म्मसंबन्धिवृत्तिभेदविशिष्टान्यधर्म्मवान् प्रमेय इत्याकारकस्तत्राधिकावगाहिशाब्दबोधस्सम्भवादिति वाच्यम्० । भेदविशिष्टान्यः प्रमेय इत्यादावगत्यापत्तेरिति चेन्न यथा भेदविशिष्टान्यत्वे विशेषणविभक्तेः शक्तिस्तथा स्ववृत्तित्व, स्वभिन्नवृत्तित्वोभयसंबन्धेन वस्तुविशिष्टान्येपि शक्तिः स्वीक्रियते यथा च, प्रकृते भेदविशिष्टान्यवृत्तिवस्तुविशिष्टान्यधर्म्मवान् प्रमेय इत्याकारकः शाब्दबोधः सम्भवादिति न काप्यनुपपत्तिरिति अथ सर्व्वपरिष्कारेप्ययं पूर्वपक्षः । "तथाहि" प्रथमे तद्व्यक्तित्वे तद्व्यक्त्यात्मकप्रतियोगिवृत्तित्वस्य तद्व्यक्तिभेदाधिकरणपटादिनिरूपितकालिकादिसंवन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य च सत्वेन भेदविशिष्टान्यत्वविरहादेवं रीत्या वस्तुविशिष्टान्यत्वस्य च विरहादसम्भवप्रसङ्गान्न च स्वरूपसंबन्धेनोभयवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति "वाच्यम्" स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे विरहेण भेदविशिष्टान्यत्वस्य सत्वात्पटपरद्रव्यपदघटितद्रव्यंघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न,, स्वरूपसंबन्धेनैव विभक्त्यर्थस्य पदार्थान्तरान्वयसाकाङ्क्षत्वस्वीकारादापत्तिविर-

हान्नच तथापि स्वाधिकरणनिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रमेये सत्वेन तद्व्यक्तित्वे सत्वाद्भेदविशिष्टान्यधर्म्माप्रसिद्धिरिति वाच्यं, वृत्तितायां केवलान्वयिधर्म्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः० । न च केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं "अत्यन्ताभावत्वं च" सदातनसंसर्गाभावत्वम्० । संसर्गाभावत्त्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं० संसर्गस्तादात्म्यभिन्नो ग्राह्य स्तादात्म्यञ्च, स्ववृत्त्यभावसाधारणोधर्म्म इत्याद्युक्तरीत्यान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम्० । स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तितायामुभयवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशादेव प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितामादायोक्तदोषवारणसम्भवादिति० वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिविशिष्टवृत्तितावत्व"स्वाधिकरणविशिष्टवृत्तितावत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वाद्वैशिष्टयञ्चोभयत्व स्वनिरूपितत्व, स्वभिन्नानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन प्रथमस्वपदम्प्रतियोगितापरं द्वितीयञ्च स्वपदमधिकरणपरं "तथाच" प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितायां वस्तुद्वयनिरूपितत्वसत्वेन निरुक्तोभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टत्वस्याधिकरणविशिष्टत्वस्य चाभावान्नतदादायासंभवावकाश इति ॥*॥ अथ वस्तुतःस्थित्यादिकल्पे कपि संयोगवन्निष्ठतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याव्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगिवृत्तित्वस्य मूलावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यस्य च सत्वात्तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वे भेदविशिष्टान्यत्वस्य विरहेण कपिसँय्योगो वृक्ष इति वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादिति । चेन्न,, तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानानभ्युपगमान्निरुक्तोभयसंबन्धेनैकत्ववृत्तित्वस्य तद्व्यक्त्यवच्छेदेन प्रतियोगितायां विरहेण निरुक्तभेद-

स्य धर्त्तुमशक्यत्वात्तद्व्यक्तित्वस्य च व्याप्यवृत्तितया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वान्न दोषः । किञ्च स्वाधिकरणत्वस्य निरवच्छिन्नस्वरूपेण विवक्षितत्वान्न कोपि दोषः । पद्मादधातीत्यलव्विँस्तरेणेति० ॥*॥ स्तोकं स्थीयते इत्यादौ भावाख्यान्तस्य वर्त्तमानार्थकत्वान्नच वर्त्तमानत्वाविवक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति "वाच्यम्" वर्त्तमानत्वविवक्षास्थानेऽन्वयबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वेन, तदविवक्षास्थलेपि भावाख्यातस्यार्थकत्वादित्युक्तं गदाधरेण अथात्रत्वन्ययुक्त्याऽधिकरणार्थकघञ्स्थलीयान्वयबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वेन भावस्थलीयघञ्प्रत्ययस्य सार्थकत्वात्कथं स्तोकःपाक इति चेन्न,, धातुभिन्नार्थे प्रत्ययविधायकशास्त्रप्रयोज्यप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्य क्रियाविशेषणानां कर्म्मत्वमित्यस्य विवक्षितत्वादधिकरणार्थकप्रत्ययविधायकशास्त्रप्रयोज्यत्वस्य भावार्थकप्रत्यये विरहाद्वर्त्तमाने लडिति शास्त्रेण स्थीयते इति प्रत्ययस्य सम्पत्तितया वर्त्तमानत्वविवक्षाऽविवक्षा एतदुभयत्र तादृशशास्त्रप्रयोज्यत्वस्य सत्वान्न कोपि दोषः । ननु तदुत्तरमनुमितौ मानसज्ञाने वा इत्यत्रोत्तरमिति द्वितीया न स्यात्० ॥ अनुपूर्वकमाधातोःक्तिन्प्रत्ययस्य भावार्थकत्वादिति० । ज्ञाधातूत्तरल्युट्प्रत्ययस्य भावार्थकत्वाच्चेति चेन्न,, भावविहितक्तिन्प्रत्ययस्य स्त्रीत्वार्थकत्वेन सार्थकत्वात्० । ज्ञाधातूत्तरल्युट्प्रत्ययस्य करणाधिकरणयोश्चेत्यनेन सार्थकत्वादिति दिक्० ॥ तदर्थबोधकपदोत्तरविभक्त्या संख्यान्वयबोधने अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयताशालिशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षितेत्युक्तम्भट्टाचार्य्येण ननु वेदाःप्रमाणमित्यत्र प्रमाणे कथमेकत्वमं-

ख्यान्वयबोधः प्रमाणपदार्थनिष्ठविषयतायामभेदसम्बन्धावच्छिन्न-प्रकारताभिन्नत्वविरहादिति चेन्न,, तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या साक्षात्संबन्धेन संख्यान्वयबोधने इत्युक्तावन्वयबोधसम्भवात्० स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वात्मकपरम्परासंबन्धेनैकत्वस्य प्रमाणेन्वयो न तु साक्षात्समवायादिसंबन्धेन यद्वाऽभेदसंबन्धावच्छिन्नतदर्थनिष्ठप्रमाणत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नस्य प्रमाणत्वनिष्ठविषयतायां सत्वेन तच्छालिशाब्दसामग्र्यास्तत्र सत्वात्०। तदर्थत्वस्य तदर्थतदर्थतावच्छेदकसाधारणत्वादित्यादिकमूहनीयमिति दिक्० ॥ अथात्र नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्त्या संख्यान्वयबोधने नीलपदार्थभिन्नघटनिष्ठविशेष्यतायान्नीलपदार्थनिष्ठत्वस्य तत्प्रकारताभिन्नत्वस्य च सत्वेन तन्निरूपकबोधसामग्र्याः प्रयोजिकायाः सत्वेन कथं नीलपदार्थे नैकत्वस्यान्वय इति चेन्न,, तदर्थनिष्ठेत्यस्य तदर्थतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ तथा च घटविशेष्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वमेवास्ति नत्वन्यधर्म्मावच्छिन्नत्वमिति तादृशप्रयोजकत्वविरहान्नापत्तिरिति० न च नीलो घटः घटो द्रव्यमिति वाक्यद्वयजन्यबोधे द्रव्यविशेषणतापन्ने घटे कथं नैकत्वान्वयः तादृशसामग्र्याः सत्वादिति वाच्यं तत्पदोत्तरविभक्त्या तत्पदार्थतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसंख्यान्वयबोधने तत्पदप्रयोज्या या तदर्थतावच्छेदकीभूततद्धर्म्मावच्छिन्नाभेदसंबन्धावच्छिन्ना प्रकारताभिन्नविशेष्यता तन्निरूपकसामाग्र्या अपेक्षितत्वात् ॥ नीलविशेष्यतापन्ने घटे एव एकत्वान्वयो न तु विशेषणतापन्ने घटेपीति ध्येयम्० ॥ प्रमाणत्वे एकत्वान्वयोपगमे तु तदर्थबोधकपदोत्तरविभक्त्या स्तदर्थनिष्ठ-

विशेष्यतानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तादृशसामग्र्या अपेक्षितत्वं नह्यत्र पदार्थान्वयः किन्तु तदर्थतावच्छेदके एव तथा च कार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति ॥ स्वाधीनेऽपि कलत्रे नीचः परदारलम्पटोभवति सम्पूर्णेपि तडागे काकः कुम्भोदकं पिवति। जीवनग्रहणे नम्राः ॥*॥ अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः ॥ घटो घट इत्यादि अथ नीलघटो घटः दण्डवान्रक्तदण्डवान् इत्यादौ तादृशबोधस्य प्रसिद्धिः विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनै रुपगमादिति चेत्तर्हि घटाद्यंशे विशेष्यतावच्छेदकविधया नीलादिभाननियामकनीलाद्युपस्थितितात्पर्य्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रयोजिका तदभावादेव न घटो घट इत्यादौ तादृशापत्तिरित्यन्तं गदाधरेणोक्तं ॥ अथ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकान्वयबुद्धित्वात्मके सामान्यधर्म्मावच्छिन्नस्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वान्नीलाद्युपस्थितेः पीतघटो घट इत्यत्रासत्त्वेनाप्रयोजकत्वादिति चेन्न ॥ नीलपीताद्युपस्थितिं विना तथाविधसामान्यधर्म्मावच्छिन्नस्यानुदयेन तथाविधबाधे घटत्वान्यधर्म्मप्रकारकोपस्थितिघटितसामग्र्याः प्रयोजकत्वोपगमात्" "न च" एकत्वाद्युपस्थिते सत्वात्तदापत्तेर्व्वज्रलेपत्वादिति वाच्यं, प्रातिपदिकपदजन्यत्वोपस्थितिविशेषणत्वादेकत्वाद्युपस्थितेर्ग्रहणासम्भवात् "यदि च" घटो घटः प्रमेयः पट इत्यादौ प्रमेयाद्युपस्थितेस्तथाविधस्य सत्वादुक्तदोषस्तदवस्थ इत्युच्येत तदा सामान्यधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तौ सामान्यघटितविशेषधर्म्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्र्यपेक्षिता

"अयम्भावः" । सामान्यधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तौ सामान्यधर्म्मवत्प्र-सिद्धनिष्ठयत्किञ्चिज्जन्यतानिरूपितयावज्जनकताश्रयस्यापेक्षित-त्वात्" प्रसिद्धनीलघटो घटः पीतघटो घटः शुक्लघटो घट इ-त्यादिजन्यबोधान्यतमजनकसामग्र्याः घटो घटः इत्यादावसत्वे-नापत्तिविरहादिति दिक् ॥ ननु समवायसंबन्धस्यैव शाब्दबो-धनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकतया धर्म्मितावच्छेदकत्वस्य तदनवच्छेद-कतया कथं द्रव्यत्वे शाब्दबोधस्य प्रसिद्धिरिति तटस्थशङ्कामाह धर्म्मितावच्छेदकताया इति ॥ तटस्थशङ्कान्निरस्यति द्रव्यत्वा-दिनिष्ठाया इत्यादिना "अयं भावः" कारणतावच्छेदकधर्म्मघट-कप्रत्यासत्त्या इतरकारणसमवहितयोग्यताज्ञानं यत्र तत्र कार्य्य-तावच्छेदकधर्म्मघटकप्रत्यासत्त्या कार्य्यस्योत्पत्तिरित्यपि नियमा-न्तरं तदवलेनापत्तिं प्रदर्शयति, कार्य्यतावच्छेदकसंबन्धताविरहेपी-ति ॥ आपत्त्यभावं ज्ञापयति तस्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्येत्यादिना० । समूहालम्बनस्थलीयापत्तिं वारयति स्वजनकज्ञानीयवृत्तिप्रकारता-निरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेन हेतुतां स्वी-कृत्येत्यनेनेति० ॥ अथ पदधर्म्मिकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्थले त्वापत्तिस्तत्र तथाविधसंबन्धाभावादिति चेन्न, वाच्यत्वादिज्ञान-स्यैव शाब्दबोधजनकत्वाभिप्रायेण तथा प्रतिपादनात् "केचित्तु" स्वविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेः कारणत्वात्० वैशिष्ट्यं च स्व-जनकज्ञानीयवाच्यत्वात्मकवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेद-कतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयवाच्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्र-कारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनक-ज्ञानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवाचकत्वनिष्ठप्रकारत्वा-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयवाचकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयलक्ष्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयपदविशेष्यतानिरूपितलक्षकत्वप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितलक्ष्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यैतदन्यतमसंबन्धेनेत्याहुः ॥*॥ कार्य्यकारणभावे व्यभिचारं दर्शयति न च पदार्थेपोति॰ ॥ व्यभिचारं वारयति,, परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशेत्यादिना॰ ''अयम्भावः'' विशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य निरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रकारतायां निवेश्य व्यभिचारोवारणीय इति वस्तुतस्तु स्वजनकोपस्थितीयप्रकारताविशिष्टस्वीयप्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति स्वजनकज्ञानीयवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितिः ''कारणम्'' पदार्थे तादृशप्रकारताया असत्वेन व्यभिचारानवकाश इति॰ । घटत्वे आपत्तिवारयति इति चेत्तर्हि तद्धर्म्मावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि हेतुतायाः स्वीकरणीयतयेत्यादिना । अत्र कल्पे नीलघटो घट इत्याद्यन्वयबोधस्य प्रामाणिकत्वे घटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां घटत्वान्यधर्म्मानवच्छिन्नत्वविशेषणदानेन सोप्युपपादनीय इत्युक्तं गदाधरेण तत्र नीलघटो नीलघट इति वाक्याद्बोधप्रसं-

गः नीलघटो घट इति वन्निरुक्तकार्य्यकारणभावानाक्रान्तत्वादुभयभेदस्य केवलान्वयितया नीलघटत्वोभयभेदस्य नीले घटत्वे च सत्वाच्च० । अथ वाचालाः तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकताकाभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्रूपभेदः कारणमित्युक्त्वा, तद्वारयन्ति० द्वित्वभेदस्य द्वित्वे बाधात्० । ननु द्वित्वस्य नानात्वेनैकद्वित्वभेदस्यापरद्वित्वे सत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, निरुक्तसंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकताकप्रकारताविशिष्टान्यत्वस्य कारणत्वात्० "वैशिष्ट्यं च" स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन 'तथा च, विनिगमनाविरहेण नीलघटत्वगतसकलद्वित्वे, तादृशपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य सत्वेन तथाविधप्रकारताविशिष्टान्यत्वविरहात्० । न च उद्देश्यांशेऽधिकावगाहिशाब्दबोधस्याप्रामाणिकत्वं सर्वसम्मतमिदानीं नीलघटो घट इति वाक्यादपि शाब्दबोधः स्याद्घटत्वगतैकत्वभेदस्य नीलघटत्वगतद्वित्वे सत्वादिति वाच्यं स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेकव्यापकत्वसंबन्धेन प्रकारताविशिष्टस्य विवक्षितत्वाद्घटत्वगतैकत्वव्यापकत्वस्य निरुक्तद्वित्वे सत्वेन तथाविधप्रकारताविशिष्टान्यत्वविरहात्० । ननु तथापि नीलसुन्दरः सुन्दरनील इत्यादावगतिः सुन्दरनीलत्वोभयत्वे नीलसुन्दरत्वोभयव्यापकत्वात्० इति चेन्न,, नीलसुन्दरत्वोभयस्मिन सुन्दरनीलत्वोभयत्वस्य विरहान्न व्यापकत्वावकाश इत्याहु-

स्तच्चिन्त्यम् (मैथिलास्तु) नीलघटो घटनील इत्यस्य नापत्तिर्नी-लत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकाभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-विशेष्यतानिरूपितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे नीलत्वभेदः कारणमित्युक्त्यैव ग्रन्थकारोक्तप्रकारेण तद्वारणसम्भवात्० लाघवादाहुः । वस्तुतस्तु तद्धर्म्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धनेत्यादिना०। नन्वेतत्कल्पे घटोनघट इत्याद्यनुमितेः शाब्दबोधस्य च वारणाये-त्युक्तं गदाधरेण तच्चासङ्गतं घटभेदव्याप्यस्य घटत्वस्य च विरुद्धतया परामर्शस्याहार्य्यत्वादनुमितिकारणस्यासत्वात्कथं तादृशानुमितेस्सम्भावनेति चेन्न,, भेदव्याप्यवान् घट इति परामर्शस्य घटभेदानुमितौ लाघवमिति लाघवज्ञानस्वीकृतस्यानुमितिजनकत्वात् निरुक्तपरामर्शस्यानाहार्य्यत्वाच्च० ॥ * ॥ अथ अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते(२)निर्व्वाह इत्यादिग्रन्थः अथात्र विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभाव-

---

(२) टि० न च भवन्मतेपि राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं प्रति घटपटाद्यनेकविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व-कल्पनमावश्यकं एवञ्च मन्मतेपि सर्वासां शब्दसामग्रीणां राजस्व-त्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं प्रति स्वीयविषयताशून्य-तादृशप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्रीत्वेनैकरूपेणैव लाघवात्प्रतिबन्धकत्वं एवञ्च राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्यामपि प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकाक्रान्तत्वेन नाधिकप्रतिबन्धकताकल्पनं संसर्गतावादिनामिति वाच्यं यत्र शाब्देच्छाशाब्दसामग्री राजस्व-त्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाप्रत्यक्षसामग्री तत्र प्र-

विशिष्टभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिवन्धिकेत्युक्तौ नान्यस्येच्छाकालेऽन्यस्यापत्तिर्न वाननुगमः कथं गौरवोत्कोर्त्तनमिति न च भिन्नविषयकत्वस्याव्यावर्त्तकतया राज्ञः पुरुष इति प्रत्यक्षसामग्रीकाले राज्ञः पुरुष इति वाक्याच्छाब्दापत्तिः राजस्वत्वस्य पुरुषस्य च भिन्नतया तद्विषयकत्वस्य निरुक्तप्रत्यक्षे सत्वादिति वाच्यं शाब्दविशिष्टान्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतेत्यस्य विवक्षितत्वान्निरुक्तप्रत्यक्षस्य निरुक्तशाब्दविशिष्टत्वेन प्रतिवध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्नापत्तेरवकाशः वैशिष्ट्यं च,, स्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वसंसर्गेण विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वीयप्रकारतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वीयविशेष्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन स्वमत्र शाब्दपरः न च तथापि घटवद्भूतलं राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दरः इत्यादि प्रत्यक्षादेः स्वसमानाकारकशाब्दविशिष्टत्वेन निरुक्तविशिष्टान्यत्वासम्भवात् तथा च राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले स्वसामग्रीतः राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं, संसर्गतावादिनये स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-

---

त्यक्षापत्तिभयेन शाब्देच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यं तच्च प्रत्येकमेवान्यशाब्देच्छासत्वेन प्रत्यक्षानुपपत्तिः एवञ्च संसर्गतावादिनां राज्ञः पुरुष इति शाब्देच्छाविरहविशिष्टराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टायाः शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमधिकमिति ॥

पितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताशून्यनिरुक्तेच्छाभावविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेति "एवं प्रकारतात्वादिनये" राजस्वत्वविशिष्टपुरुषत्वावच्छिन्नविषयताशून्यतादृशविषयतासंबन्धावच्छिन्नेच्छाभावविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेत्यनुगतसंभवादिति चेन्न, यत्र घटादिप्रत्यक्षत्वेन शाब्दवृत्तीच्छा तद्घटितघटादिप्रत्यक्षसामग्री राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्री तत्र घटादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः निरुक्तप्रत्यक्षस्य इच्छाविषयत्वविरहेण प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वा न्न च स्वीयविषयतावच्छेदकवत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभाववत्त्वस्य, प्रतिबध्यविशेषणत्वाद्घटादिप्रत्यक्षत्वस्य इच्छाविषयतावच्छेदकतया तद्वत्त्वस्य तत्र सत्वेन निरुक्तप्रत्यक्षस्य प्रतिबध्यत्वानाक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्,, पटादिप्रत्यक्षादि जायतामितीच्छादशायां निजेच्छारहित-घटादिप्रत्यक्षसामग्रीबलात् निरुक्तशाब्दसामग्रीकाले घटादिप्रत्यक्षापत्तेः निरुक्तेच्छाविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षेपि सत्वात् यदि स्वीयवियतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रति योगिताकेच्छाभाववत्वस्य तत्र प्रवेशान्न दोषः तादृशपर्य्याप्त्यधिकरणस्य पटविषयकत्व, विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्य घटादिप्रत्यक्षे बाधात् न च परमाणुविषयकालौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तघटवद्भूतलप्रत्यक्षं जायतामिति विसम्वादिनी प्रत्यक्षेच्छा घटवद्भूतलप्रत्यक्षसामग्री राज्ञः पुरुष इत्यादिशाब्दसामग्रीकाले घटवद्भूतलप्रत्यक्षस्य सर्व्वानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिः परमाणुविषयकालौकिकप्रत्यक्षस्या-

प्रसिद्धत्वेन निरुक्तेच्छाविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्धेः किं च तादृशेच्छायास्तादृशसंबन्धस्य व्यधिकरणतया तदभावस्य केवलान्वयित्वेन निरुक्तप्रत्यक्षस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादेवं स्थिते घटादिप्रत्यक्षं प्रति घटादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेति भिन्नभिन्नरूपेण प्रतिबन्धकभावस्यावश्यकतया गौरवस्य दुर्वारत्वात् किञ्च इच्छाघटितपटप्रत्यक्षसामग्री इच्छाघटितघटादिप्रत्यक्षसामग्री राज्ञः पुरुषइति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री यत्र तत्र घटपटादिगोचरसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यापत्तिस्तस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादतस्तद्वारणाय घटादिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति घटादिविषयकप्रत्यक्षत्वप्रकारताविरहविशिष्टराज्ञः पुरुषः इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिका इति रीत्याऽन्यत्रापि विशेषरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वेनैकरूपेण प्रतिबध्यबन्धकभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् "प्रकारतावादिनां गौरवं दर्शयति संसर्गतावादी स्वत्वोपस्थित्यादीति" संसर्गतावादिनां गौरवं दर्शयति प्रकारतावादी भवन्मतेपीत्यादिना, अथात्र तुल्ययुक्त्या राजस्वत्वाभावव्याप्यस्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य तादृशशाब्दबोधं प्रति प्रकारतावादिनयेपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य सामग्र्यन्तर्गतत्वेन साम्यसंभवात् कथं गौरवोत्कीर्त्तनमिति चेन्न, स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्याश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वत्वसामान्याभाववान् पुरुष इति निश्चयस्यापि संसर्गतावादिमते तथा प्रतिबंधकतया तदभावस्य सामग्री-

विधया प्रवेशेनैव साम्यं पूर्वोक्तस्याधिक्यात् "प्रकारतावादिनां" तु बाधाभावेनैवोपपत्तिसंभवात् न च प्रकारतावादिनयेपि आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वत्वसामान्याभावव्याप्यस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुष इत्याकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य सामग्रीविधया प्रवेशेन साम्यमिति वाच्यं "संसर्गतावादिनये" राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे स्वत्वांशे नियतोराजप्रतियोगिकत्व भासते एवं च राजप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्यनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वमिति निश्चयस्य स्वत्वसंसर्गकतथाविधबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्यापि तथाविधशाब्दसामग्र्यां प्रवेशाद्गौरवं 'प्रकारतावादिनये' आश्रयासिद्धिविधयैवोपपत्तिसम्भवान्न च प्रकारतावादिनयेपि तादृशवाक्याद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधे आश्रयत्वांशे राजस्वत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य नियमतो भानेन तादृशशाब्दबुद्धौ राजस्वत्वप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्यराजाभाववदाश्रयत्वमिति ज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रवेशेन गौरवस्य साम्यान्न दोष इति (३) वाच्यं 'संसर्गतावादिन-

---

(३) टि० अयं भावः संसर्गतावादिनां राजस्वत्वप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्य राजाभाववदाश्रयत्वमिति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेपि भिन्नविषयकत्वेन राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीप्रतिबध्यत्वकल्पनमावश्यकमिति,, मन्मते च राजप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्य निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

ये' निरुक्तव्याप्यवत्ताविषयकलौकिकप्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकत्वेन तं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं तदभावस्य तं प्रतिकारणत्वकल्पनमावश्यकमिति,, प्रकारतावादिनये,, प्रतिबन्धकत्वं संसर्गतावादिनये प्रतिबध्यत्वं सर्व्वं तु समानं पूर्वोक्तस्य गौरवस्य संसर्गतावादिनां दुर्वारत्वात्० । केचित्तु,, संसर्गतावादिनये स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्ववान् पुरुष इति निश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तदभावस्यापि सामग्रीविधया प्रवेशेन गौरवं,, प्रकारतावादिनये आश्रयासिद्धिनिश्चयाभावेनैवोपपत्तौ लाघवस्य दुष्परिहरत्वादित्यस्मद्गुरवः प्राहुः वस्तुतस्तु नात्रगून्थकारस्य निर्भरता किन्तु पूर्वोक्तदोष एव तथाहि,, राजनिरूपितस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षम्प्रतिप्रतिबन्धकत्वं कथितं संसर्गतावादिना स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुषः सुंदर इत्याकारकप्रत्यक्षं प्रतिप्रतिबंधकत्वं दर्शितं तदुपरि प्रकारतावादो निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमित्याकारकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्ध कत्वं प्रदर्श्य पूर्वोक्तमधिकमित्युक्तं तत्समीचीनं निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्वं प्रमे-

---

गिताकराजाभाववत्स्वत्वमिति ज्ञानस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीप्रतिबध्यत्वाकल्पनात् सामग्र्याः आश्रयासिद्धिनिश्चयाभावघटिततया तद्विरहादेव नापत्तिः सम्भवतीति०॥

यमभिधेयं वाच्यं एवं राजाभाववत्स्वत्वं घटाभाववत् पटाभाववत् नीलोत्पलाभाववत् सरोजाभाव वदित्याद्याकारकलक्षाधिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितलक्षाधिकप्रतिबन्धकतायाः कल्पनं तादृशतादृशप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्रीशून्यत्वस्य कारणत्वकल्पने गौरवस्य दुर्वारत्वादिति॰ न च प्रकारतावादिनये घटपटादिविषयकसहस्रप्रत्यक्षं प्रति स्वत्वोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वास्याधिकस्य कल्पनं तदभावस्य च तं प्रति करणताकल्पनमपि प्रकारतावादिनामधिकमिति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगिताचावच्छेदकस्वरूपा अवच्छेदकस्य स्वत्वोपस्थितत्वस्यैक्येन प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृते नानात्वाभावान्नाधिकप्रतिबन्धता कारणता वेति गौरवात् 'संसर्गतावादिनये' निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमभिधेयं वाच्यंमित्याद्याकारकप्रत्यक्षानामेकरूपेण प्र(४)तिबध्यत्वासंभवात् किञ्च

(४) टि० । न च निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालिप्रत्यक्षत्वेनैकरूपेण प्रतिबध्यत्वेन गौरवमिति वाच्यं यत्र राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्री निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमिति प्रत्यक्षसामग्री तादृशप्रत्यक्षं जायतामितीच्छा तत्र प्रतिबन्धकता वारणीया यदि उक्तप्रकारताशालिप्रत्यक्षेच्छाच्छाविरहविशिष्टत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छच्छेदकतेच्छानिवेश स्तदा राजाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमिति प्रत्यक्षसामग्री राजाभाववत्स्वत्वं घटाभाववदिति

स्वत्वोपस्थितिशून्यत्वकालीन घटादिविषयकसहस्रप्रत्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं प्रकारतावादिनये च, स्वत्वोपस्थित्यभावेन सामग्र्यसत्त्वान्न प्रतिबन्धकत्वकल्पनमिति अन्ये तु संसर्गतावादिनये स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति व्याप्यवत्तानिश्चये राजस्वत्वासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य स्वत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताघटितस्य पुरुषांशे राजनिरूपितत्वस्वत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य च विषयत्वेन प्रतिबन्धकतायां कारणताया अधिकस्यावच्छेदकत्वेन गौरवम् 'प्रकारतावादिनये च' तादृशनिश्चये राजाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यावच्छेदकताघटितस्य विषयत्वेनाल्पस्य तत्त्वावच्छेदकत्वेन लाघवमित्याहु स्तन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रकारतावादिनये राजत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्वत्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्वत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावो नास्ति इति प्रतीतिसिद्धतालब्धयावलीढावच्छेदकताकप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वन्नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावावगाहिनिश्चयस्य कतिपयांशे तालब्धयावलीढावच्छेदकताघटितप्रतियोगिताकाभावविषयकतया

प्रत्यक्षं जायतामितीच्छा तत्र प्रतिबन्धकत्वन्न स्यात् अतः भिन्नभिन्नरूपेणैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः सम्यक् तथा चोक्तगौरवस्य दुर्द्धरत्वादिति भावः ॥ S. S. ॥

तादृशनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयाभावनिष्ठसामग्रीविधया कारणतायामधिकस्यावच्छेदकत्वेन विषयतासमसंख्यप्रतिबन्धकतायाः कारणतायाश्च कल्पनेन महागौरवापत्तेः न च प्रकारतावादिनये राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इत्याकारकशाब्दं प्रति राजाभाववान् राजस्वत्वाभाववान् राजाभाववान् पुरुष इत्यादि नाना निश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां सकृदेव राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य राजाभावव्यापकोराजस्वत्वाभावः राजाभाववांश्च पुरुष इत्यादि नाना निश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां सकृदेव राजस्वत्वाभावविषयताया अवच्छेदकत्वं 'संसर्गतावादिनां नये' स्वत्वसम्बन्धेन राजविशिष्टः पुरुष इति बुद्धिं प्रति राजस्वत्वाभाववान् राजाभाववान् राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य राजस्वत्वाभावव्यापको राजाभावः राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे असकृतराजस्वत्वाभावविषयतायाः गुरुतरायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन गौरवमिति वाच्यं 'प्रकारतावादिनये' घटाभाववान् राजस्वत्वाभाववान् घटाभाववान् पुरुष इत्याद्यनेकनिश्चयप्रतिबन्धकतायां राजस्वत्वाभावविषयतायाः गुरुभूतायाः अवच्छेदकत्वेन गौरवं 'संसर्गतावादिनये च' घटाभाववान् राजाभाववान् घटाभाववान् पुरुष इत्याद्यनेकनिश्चयनिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां लघुतरराजाभावविषयत्वस्यावच्छेदकत्वेन लाघवसम्भवात् किञ्च, व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तौ प्रतियोगित्वांशे साध्यतावच्छेदक-तदितरोभयावच्छिन्नत्वस्य प्रविष्टत्वेन तदंशे गौरवस्य प्रकारतावादिनये दुर्वारत्वात् 'अत्र ब्रूमः' संसर्गतावादिनये राजविशिष्टः स्वत्वसम्बन्धेन पुरुष इति शाब्दम्प्रति स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यस्वत्वसामान्याभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य एवं स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य एवं स्वत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यं यत् निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वं तद्वान् पुरुष इत्याद्यनेकविधनिश्चयानां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया अनेकप्रतिबन्धकत्वकल्पनं तत्तन्निश्चयाभावानां प्रतिबन्धकाभावमुद्रया कारणत्वमिति तत्तत्प्रतिबन्धकाभावानाञ्च शाब्दसामग्रीघटकत्वेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायाश्च गौरवं 'प्रकारतावादिनये च' राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभाववान् पुरुष इति एकविधनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वं तदभावस्यैव प्रतिबन्धकाभावमुद्रया कारणत्वं भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याश्च प्रवेश इति लाघवमिति संक्षेपः ॥ जानातीत्यादौ आख्यातस्य निरर्थकत्वमभ्युपगच्छतां चिन्तामणिकाराणां मतं दूषयति शिरोमणिमतमाश्रयते "गदाधरः" तत्राश्रयत्वे निरूढ़लक्षणामभ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेष आशयः यत्र धातोः ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्रांशे धात्वेकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या इत्यादिना,, अत्रेदं चिन्त्यं लक्षणा तात्पर्य्यानुपपत्तिपूर्विका अन्वयानुपपत्तिपूर्विका भवति आद्या यष्टिं प्रवेशय इत्यत्र यष्टिपदस्य यष्टिधरे दण्डिनि,, द्वितीया गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्य प्रवाहे वा गङ्गापदस्य तीरे,, यत्र जानाति चैत्रः चैत्रे ज्ञानसम्बन्धस्य बाधात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरभावाच्च लक्षणाज्ञानस्यावश्यकत्वाभावान्मैथिलानां मणिकाराणाम्मतमेव साधु ग्राह्याभावानवगाहिज्ञानस्याप्यनुभवसिद्धप्रति-

बन्धकताकल्पने प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिदोषविरहादतो दोषान्तर-माह नञ्पदं विना यत्रेत्यादिना उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्य्याप्तेरेव संसर्गतोपगमात् तत्राकाशत्वव्याप्यतायां द्वित्वपर्य्याप्त्यवसत्वेनातिप्रसंगविरहात् "वैशिष्ट्यञ्च" वैज्ञानिकं न तु वास्तवं तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्यात्राकाशावित्यादि भट्टः अथात्र किं वैज्ञानिकं यदि ज्ञाननिरूपितविषयतात्मकवैशिष्ट्यं तदा उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविषयकज्ञानविषयकपर्य्याप्तेः संसर्गता वक्तव्या एवञ्च द्वित्वपर्य्याप्तौ गगनत्वव्याप्यत्वज्ञानविषयत्वस्याबाधितत्वात् कथं संसर्गतावच्छेदकांशे भ्रमत्वत्वादिति चेन्न, उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपर्य्याप्तिनिष्ठसंसर्गतायां तात्पर्य्यात् यथा संसर्गांशे गुणीयत्वस्य बाधेपि गुणीयसंयोगेन घटवानित्यत्र संयोगनिष्ठसंसर्गता गुणीयत्वावच्छिन्ना-तथा प्रकृतेपीति यथा ज्ञाने गुणीयत्वविशेषणं संयोगश्च विशेष्यः प्रतीयते न तु गुणीयत्वाश्रयः संयोग स्तथा प्रकृतेपीति ननु संसर्गतावच्छेदकप्रकारतात्मकविषयत्वविरहेण तदभाववति तत्प्रकारताकत्वस्य भ्रमत्वस्यानुपपत्तिरित्यत आह संसर्गतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वादिति "अयं भावः" तदभाववन्निष्ठविषयतानिरूपित तन्निष्ठविशेष्यताकत्वस्य भ्रमत्वात् संसर्गांशे संसर्गघटकांशे च तथा विधस्यैव तस्य विवक्षितत्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति, न च संयोगेन पर्वतो वह्निमानित्यस्य भ्रमत्वमापाद्यते समवायेन वह्न्यभाववत्वस्य पर्व्वते सत्वात् इति वाच्यं विशेषणताविशेषणताविशिष्टविषयताकत्वस्य सत्वात् विशेषणतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्व स्वविशिष्टप्रतियोगिताकाभाववन्निष्ठत्वोभय-

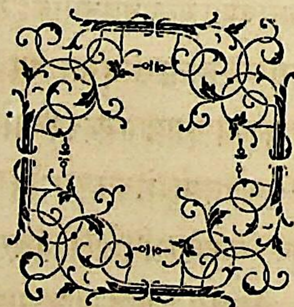
सम्बन्धेन प्रतियोगितायां विशेषणतावैशिष्ट्यञ्च,, स्वानवच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसंसर्गेण स्वं विशेष्यता अथ वा स्वावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतद्द्वयसम्बन्धेन तद्वाच्यं स्वं विशेषणता न च तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्यापि कालिकेन पर्वते सत्वात् संयोगेन वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानस्य भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यं द्वितीयसम्बन्धघटकाभाववन्निष्ठत्वेन स्वाभाववत्ता च स्वनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टप्रकारतानिरूपितद्वित्वावच्छिन्न-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितन्तत्त्वात्तथाविधस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववत्त्वस्य पर्वते बाधान्न दोषः प्रकारतायां प्रतियोगितावैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगिता अधिकं मदीयसिद्धान्तसारसामान्यनिरुक्तिव्याख्यायां द्रष्टव्यम्० यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वद्वित्वादिप्रकारता तत्रैव शुद्धायाः पर्य्याप्तेरिति "गादाधरी" अथात्र धवखदिराविति अत्र एका धवत्वावच्छिन्ना विशेष्यता अपरा खदिरत्वावच्छिन्नविशेष्यता इति नानाधर्म्मावच्छिन्नत्वं न कुत्रापि विशेष्यताया दृष्टिचरमिति चेन्न, धर्मांशे नानात्वेनान्यधर्म्मविशिष्टा यत्र एकत्वद्वित्वप्रकारता इति तस्यार्थः प्रकारतायां धर्मवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्वभिन्नधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वमत्र धर्म्मपरं विशेष्यतायां नानात्वतात्पर्य्यविशेष्यताविशिष्टा यत्र एकत्वद्वित्वप्रकारता इति तस्यार्थः

वैशिष्ट्यञ्च,, स्वनिरूपितत्वस्वभिन्नकिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वं विशेष्यता एव धवखदिरावित्यत्र एकाया एव द्वित्वप्रकारताया धर्म्मद्वयावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वसत्वान्नानुपपत्तिरिति एतेन आकाशावित्यत्र आकाशत्वावच्छिन्नविशेष्यतायामपि एकत्वभिन्नसंख्यावत्त्वसत्वेपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन धर्म्मविशिष्टत्वाभावान्न केवलपर्य्याप्तेः समवायसंसर्गतामादाय प्रामाण्यावकाश इति दिक् । यत्रैकधर्म्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकपर्य्याप्तेः संसर्गता नियमः यत्र धर्म्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवलपर्य्याप्तेः समवायस्यैव वा संसर्गता इत्यादि 'गादाधरी' स्वत्वोद्रेककालाकाशासागतत्रित्वादि तात्पर्य्येण कालाकाशा इति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिः त्रित्वसमवायस्य कालाकाशादावबाधितत्वात्तत्रापि धर्म्मद्वयादेः त्रित्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न., यत्र नानाधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताविशिष्टव्यासज्यवृत्तिनिष्ठैकविधेयता भवति तत्रैव केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गत्वाद्युपगमात् वैशिष्ट्यञ्च,, स्वनिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन स्वमत्वोद्देश्यता तथा च" कालत्वाकाशत्वोभयधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितावच्छेदकताश्रयसामान्याभाववद्विन्निरूपितवृत्तित्वस्य त्रित्वेसत्वेन त्रित्वनिष्ठविधेयतायां तद्वृत्तित्वसत्वान्निरुक्तसम्बन्धविरहात्केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गत्वाभावान्न दोषः नचोद्देश्यभेदेनोद्देश्यतायाः भिन्नत्वपक्षे धवखदिरादावगतिस्तुल्ययुक्तेरिति वाच्यं स्वनिरूपितविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदक-

ताश्रयसामान्याभाववद्वृत्तिनिष्ठत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्याभिधानात् द्वित्वनिष्ठविधेयतानिरूपितत्वेन धवत्वावच्छिन्नखदिरत्वावच्छिन्नोद्देश्यतयोरनुगमसम्भवान्न दोषः ननु प्रमेयाकाशावित्यत्र प्रमेयावित्यत्र चापत्तिः उद्देश्यतावच्छेदकस्य केवलान्वयितया तदभावस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशसम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वादिति चेन्न,, स्वविशिष्टोद्देश्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानादुद्देश्यतायां, उद्देश्यतावैशिष्ट्यश्च स्वनिरूपितविधेयताश्रयव्यापकावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकतायां स्वाश्रयवत्तासम्बन्धेन ग्राह्या एवञ्च प्रमेयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वाश्रयप्रमेयवत्तासंबन्धेन द्वित्वव्यापकत्वस्याक्षतत्वान्नाप्रसिद्ध्यवकाश इति विभावनीयं ऋजवस्तु यथा यत्रैकधर्म्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्य्याप्तेः संसर्गतानियमः यत्र धर्म्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा तथा यत्रैकधर्म्मस्य वा त्रित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्य्याप्तेः संसर्गतानियमः यत्र धर्मत्रयादेः तथात्वन्तत्र केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गता इत्युक्ता वेव ग्रन्थकारोक्तिप्रदर्शनेन सर्वसामञ्जस्ये न कोपि दोषः त्रित्वपर्य्याप्तौ कालत्वाकशत्वयोर्व्याप्यत्वबाधात् "वस्तुतस्तु केवलपर्य्याप्तेः सर्वत्र सम्बन्धत्वोपगमेपि नातिप्रसङ्गः एकमात्रविशेष्यकद्वित्वादिप्रकारकज्ञानस्य तद्वति तत् प्रकारकत्वसत्त्वेपि न प्रमात्वात् यत्र स्तद्वति तत्प्रकारकत्वं यथाश्रुतन्न प्रमात्वं अपि तु तद्धर्म्माधिकरणतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्म्मव्यापकव्यापकं तद्धर्म्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताक-

त्वं व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादेरुभयादिवृत्तिधर्म्म एवाधिकरणतावच्छेदकः तद्व्यापकत्वञ्च नैकमात्रविशेष्यकद्वित्वादिप्रकारकविशेष्यतायाः अव्यासज्यवृत्तिद्रव्यत्वादेश्च तत्तद्व्यक्तित्वादिकमप्यधिकरणतावच्छेदकं अत एकमात्रविशेष्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकबुद्धेः प्रमात्वनिर्वाहः न च घटपटा विति घटपटोभयत्वप्रकारतानिरूपिता घटपटोभयवृत्तिविशेष्यता घटत्वपटत्वप्रकारताभेदाद्भिन्ना तादृशो च कापि विषयता न घटपटोभयत्वाधिकरणतावच्छेदकधर्म्मव्यापिकेत्यव्याप्तिरिति वाच्यं तद्धर्म्माधिकरणतावच्छेदकयत्किञ्चिदेकधर्म्मव्यापकस्त्वो यतद्धर्म्मनिष्ठयत्किञ्चिदेकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः ॥*॥*॥ शिवम् ।

इति मैथिल—नै० श्रीमद्विश्वनाथशर्म्मकृत-व्युत्पत्तिवादविवृतौ पर्य्याप्त्यवधिखण्डम् ।
श्रीकाशी विश्वनाथादिभ्यो नमः ॥ S. ॥

ध्यात्वा गुरुपदद्वन्द्वं स्मृत्वा सिद्धान्तसंग्रहम् । क्रियते विश्वनाथेन ज्येष्ठादीनां परिष्कृतिः ॥ "अथ चैत्रस्यायं ज्येष्ठ-पुत्र इत्यत्र पुत्रनिष्ठज्येष्ठत्वं स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वसम्बन्धेन । पितृविशिष्टत्वं यद्युच्यते तदा कनिष्ठे मध्यमे चातिव्याप्तिरिति चेन्न,, स्वजन्यत्व स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिदृध्वंसानधिकरणोत्पत्तिकत्वो-भयसम्बन्धेन पितृविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्० । तथा च कनि-ष्ठे मध्यमे च वास्तविकज्येष्ठपुत्रोत्पत्तिदृध्वंसाधिकरणोत्पत्तिक-त्वस्य सत्वेन तादृशसंबन्धस्यासत्वात् अतिव्याप्तिविरहात्० ॥ "कनिष्ठत्वञ्च" स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिप्रागभावानधिकरणक्षणोत्पत्ति-कत्व स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वोभयसंबन्धेन पितृविशिष्टत्वम्० । प्रागभावानङ्गीकारकमते तु स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसानधिकरणक्ष-णोत्पत्तिकभिन्नत्व स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिपूर्वत्वविशिष्टं यत् स्वजन्य-पुत्रोत्पत्त्युत्तरत्वं तद्विशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्व स्वजन्यत्वविशिष्ट-पुंस्त्वैतत्त्रितयसंबन्धेन पितृविशिष्टत्वं तदिति० ॥ "मध्यमत्व-ञ्च" स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्व स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिक-रणत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यत्क्षणं तदुत्पत्तिकत्व स्वजन्य-त्वविशिष्टपुंस्त्वोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टत्वम्० । तथा च कनि-ष्ठोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वस्याभावेन ज्येष्ठो-त्पत्तिक्षणे स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्वस्याभावेन न कनिष्ठे ज्येष्ठे च मध्यमत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति० । लक्षणसमन्वयः स्वयमेवोहनीयः० ॥ नन्वेकपुत्रस्थले चैत्रस्यायमेव ज्येष्ठोऽयमे-व कनिष्ठोऽयमेव मध्यमस्तत्र मध्यमत्वलक्षणस्याव्याप्तिस्तथाहि" तत्र पुत्रोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वस्य द्वितोय-

सम्बन्धस्य विरहात् निरुक्तोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टस्यासत्वात् इति चेन्न,, स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्वविशिष्टं यत् स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणं तदुत्पत्तिकभिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वसंबन्धेन पितृविशिष्टत्वस्य मध्यमत्वलक्षणत्वान्न दोष "स्तथा हि" एकपुत्रस्थले तादृशसम्बन्धस्य व्यधिकरणतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपितृत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात्० पुत्रे पितृविशिष्टस्य सत्वात्० । न च घटपटादावतिव्याप्तिः तस्य तत्रापि केवलान्वयितया सत्वादिति वाच्यम्० । स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वघटितोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वाद् घटादौ स्वजन्यत्वविरहान्नातिव्याप्तिः "तथा चेदं निकृष्टलक्षणम्" पितृविशिष्टत्वे सति पुंस्त्वम्मध्यमपुत्रत्वम्० "पितृवैशिष्ट्यञ्च" स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्व स्वजन्यत्वोभयसंबन्धेन स्वपदं पितृपरं संबन्धघटकलक्षणे स्ववैशिष्ट्यञ्च,, स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्व स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन स्वपदमत्र पितृपरम्० तादृशसम्बन्धे पुत्रादिजननकर्तृ पितृप्रतियोगित्वात् तत्र ज्येष्ठे कनिष्ठे च नातिव्याप्तिस्तथा हि" मध्यमपुत्रोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यज्येष्ठपुत्रध्वंसाधिकरणत्वस्य कनिष्ठपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वस्य सत्वात् निरुक्तोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकत्वं मध्यमे वर्त्तते स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वञ्च कनिष्ठे वर्त्तते " तथा च" तद्भिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नपित्राश्रयता मध्यमे नास्तीति तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपित्रभावस्य तत्र सत्वान्न कोपि दोषः पदमादधातीति०॥ अत्रैतादृशसम्बन्धस्य वृत्त्य

नियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेरिति चेन्न, तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य विवक्षितत्वादवच्छेदकतायां वृत्त्यनियामकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य चैत्रो न पचतीति वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन सर्व्वसम्मतत्वात्॰ । न च एकपुत्रस्थले तादृशसंबन्धस्य व्यधिकरणतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्यालीकत्वेन प्रसिद्धेरिति वाच्यम्,, स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वसंवन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववत्त्व स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टत्वस्याविवक्षितत्वात् "विशेष्यत्वाभावश्च" प्रमीयविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः० । क्षणे वैशिष्ट्यञ्च पूर्व्ववत्० । प्रकारतायां व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वस्य सर्व्वसम्मतत्वात् अन्यथा वह्नित्वेन गुञ्जापुञ्जावगाहि–वह्निमान् पर्व्वत इति ज्ञानप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वे न स्यात् । न स्याच्च संयोगेन गुणवान् घट इति ज्ञानप्रकारतावच्छेदकतासंयोग इति तथा चोक्तदोषाणामवकाशाभावः० ॥*॥

इति मैथिल नै०-श्रीविश्वनाथशर्म्म-रचिता ज्येष्ठादिपरिष्कृतिः० ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ लकारार्थवादः ॥ भैयोशर्म्मगुरुन्नत्वा स्मृत्वा तद्वाक्यविस्मृतम्० । कृतावेव लकाराणां शक्तौ-

युक्तिः प्रदर्श्यते० ॥ लकाराणां कृतावेव शक्तिः "इति न्याय-मतम्"। आश्रये "शक्तिरिति वैयाकरणमतम्"। अत्र न्याय-मते तण्डुलं पचति इति वाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तिपदं कृतिविषयकबोधजनकत्वप्रकारकभगवदिच्छीयविषयतावदित्याकारकशक्तिज्ञानजन्यकृतित्वप्रकारकोपस्थितित्वेन कारणता० । तत्र कृतिविषयकोपस्थितिशक्तिज्ञानयोः कार्य्यकारणभावे लाघवम्० कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वादेवं भिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया-कृतित्वप्रकारकोपस्थितित्वेन लघुधर्म्मेण च प्रतिबन्धकत्वाच्च लाघवम्० । वैयाकरणमते तु आश्रयत्वविशिष्टावच्छिन्नवाचकताज्ञानाश्रयत्वत्वावच्छिन्नाश्रयत्वप्रकारकोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे गौरवं शक्यतावच्छेदकतयोः सखण्डत्वादेवं भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति तादृशशाब्दसामग्रीघटकाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितेः आश्रयत्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नाश्रयत्वप्रकारताकोपस्थितित्वेन एवं विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नाश्रयत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताश्रयत्वप्रकारकोपस्थितित्वेन इति विनिगमकाभावेन प्रतिबन्धकताधिक्यम् अवच्छेदकगौरवं च इति स्थितिः० । 'अत्र नवीनवैयाकरणाः" आश्रयत्वस्याखण्डोपाधितया स्वरूपतोभानस्वीकारान्न शक्यतावच्छेदकता गुरुतरा न वा विनिगमकाभावेन प्रतिबन्धकताधिक्यम् अवच्छेदकगौरवञ्चेत्यपि दोषाणामवकाश इत्याहुः तन्न आश्रयभेदेनाश्रयत्वस्य भिन्नत्वात् चैत्रनिष्ठाश्रयत्वव्यक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वे मैत्रः पचतीति वाक्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् न च सकलाश्रयनिष्ठाश्रय-

त्वं लाघवादेकमेवेति वाच्यम्., कालिकसम्बन्धेन पाकस्य काले सत्वेन कालः पचतीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः अधिकरणत्वस्य खण्डतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्र निवेशाऽसम्भवा-त् निवेशे वा भवन्नये आश्रयत्वस्यैक्येन समवायसम्बन्धावच्छि-न्नाश्रयतायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायाश्चाभेदात्पाक-निरूपिताश्रयत्वस्य काले दुर्व्वारत्वात् 'अथ भूवादिसूत्रव्याख्या-वसरे क्रियाप्रधानमाख्यातमिति भाष्यप्रामाण्यात्पचति चैत्र इति वाक्यतश्चैत्रस्याभेदसम्बन्धेनाश्रये ऽन्वयः आश्रयस्य च समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पचधात्वर्थे व्यापारेऽन्वयः तथा च कालाभिन्नाश्रयस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन व्यापारे सत्वेन कालः पचतीति वाक्यस्य प्रामाण्यानवकाशादि-ति चेन्न,, आश्रयत्वस्यैकत्वस्य यदि सिद्धिर्भवति तदैवैतादृश-रीत्या वक्तुं शक्यते तदैव न स्यात्सएव न सम्भवति "तथा च,, समवायेन वह्न्याश्रयत्ववान् वह्न्यवयव इति वत्संयोगेन वह्न्या-श्रयत्ववान् वह्न्यवयव इत्यपि स्यात् । तयोरभेदात्० "किञ्च., संयोगेन वह्न्यधिकरणतावान्पर्व्वत इत्यत्र तृतीयान्तार्थसंयोगाव-च्छिन्नत्वस्यान्वयस्य विलयप्रसङ्गात्० । अधिकरणत्वस्याख-ण्डत्वेन भवन्नये संबन्धावच्छिन्नत्वा न्न च वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः स चावच्छिन्नाधेयात्मकः तत्रावच्छिन्नत्वैकदेशेवच्छेदकत्वे संयो-गस्यान्वयस्तथाच,, वह्निनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरू-पकाधिकरणत्ववान् पर्व्वत इत्याकारकस्तत्रान्वयसम्भवस्तस्मान्ना-न्वयविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम् पूर्व्वोक्तापत्तेः तथाप्यनुद्धा-रात्० । अथ यथा वायौ समवायस्यैकत्वे रूपवत्ताप्रतीतेः प्र-

माणत्ववारणं तथा प्रकृतेपीति चेन्न,, तत्र समवायसत्त्वेपि रूपाभावादित्युक्तं मुक्तावल्याम्०। तथा च, संबन्धसंबन्ध्युभयसत्ताधीनविशिष्टबुद्धिव्यवहारस्य सर्व्वसम्मतत्वात् 'तच्च' वायौ समवायस्यैकत्वरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्ववारणेनास्तीति प्रकृते वह्न्यवयवे संयोगस्य समवायस्य वह्नेरधिकरणत्वस्य च सर्व्वस्यैव सत्वात् "तथा., वक्तुमशक्यत्वात् न च संयोगसंबन्धावच्छिन्न वह्नित्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपकत्वविशिष्टाधिकरणतात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य वह्न्यवयवे विरहान्नापत्तिरिति वाच्यम्, तादृशाधिकरणतात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य पुनरप्यधिकरणत्वाभिन्नतया तत्र नास्तीति वक्तुमशक्यत्वादिति०। अधिकरणत्वस्याभिन्नत्वाङ्गीकर्तॄणामत्राधिकरणता नास्तीति रीत्या कथनम्० अथ नास्तीति रीत्या कथनं मुखमस्तीति वक्तव्यम् दशहस्तहरीतकीति वाक्यवदेवेति०। "अथाधिकरणत्ववादिनां वैयाकरणानां नवीनानां च मतं सुदूरपराहतम्०। "किञ्च" विशिष्टसत्तानिष्ठाधेयत्वस्य सत्तानिष्ठाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वपक्षे समवायसंबन्धावच्छिन्नविशिष्टसत्तानिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्य गुणादौ सत्वेन समवायेन विशिष्टसत्ताधिकरणत्ववान् गुण इति प्रतीतेः भवदुक्तरीत्या प्रमात्वनिराकरणं गोर्व्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति "मन्नये तु"अधिकरणताया नानात्वात्समवायसंबन्धावच्छिन्नगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य तत्रासत्वेन तादृशप्रतीतेः प्रमात्वशङ्काया अनवतारात्०। नन्वधिकरणत्वस्य नानात्वेऽपि, समवायस्यैक्येन समवायसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणताया ऐक्यात्तादृशाधिकरणत्वमेव शक्यतावच्छेदक-

मस्तु काले समवायेन व्यापारस्यासत्वेन उक्तदोषस्यावकाशा-भावात्० । न च समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणतात्वेन च शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तगौरवस्य दुर्व्वारता तदवस्थैवेति वाच्यम्, तादृशाधिकरणताव्यक्तेः स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्व-स्वीकारादिति चेन्न, संबन्धैक्येनाधिकरणत्वस्यैक्यत्वस्वीकारे जलनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणतातो वह्नि-त्वावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणत्वस्याभि-न्नतया समवायेन वह्न्यधिकरणतावज्जलं समवायेन जलत्वाधि-करणतावांश्च पर्व्वत इत्यादि प्रतोतेरप्रमात्वस्य दुर्लभत्वप्रसङ्गात् । न च समवायसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वाव-च्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य जले बाधान्नाप्रामा-ण्यस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्,, स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधिकरण-ताया अनेकत्वविरहेण जलत्वाधिकरणत्ववत्तादृशाधिकरण-त्वाधिकरणत्वस्य जले सत्वात्० । किञ्च,, पर्व्वतीयरूपस्य स-मवायेन पर्व्वते सत्वेन समवायेन पर्व्वतीयरूपाधिकरणत्ववान् पर्व्वत इति प्रतोतिसत्वात्समवायेन वह्न्यधिकरणत्ववान् पर्व्वत इति प्रतोतेः पूर्व्वयुक्त्या प्रामाण्यस्य दुर्व्वारत्वादिति मुक्तलज्ज-या कृतावेव लकाराणां शक्तिरित्येव नवीनवैयाकरणा अपि ब्रूयुः "किञ्च" लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति सूत्रेण कर्त्तरि कृदिति सूत्रस्थकर्त्तृपदाध्याहारात् कृतिविशिष्टसामान्यं लकारा-णां चार्थः प्रतीयत इति कृत्याश्रये शक्तिरित्येवोपगम्यते न तु आश्रये इति कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन वैया-करणमते गौरवम्० । न च कर्त्तृत्वं नहि कृतिविशिष्टत्वमपि तु

व्यापाराश्रयत्वं तथा च व्यापारोधातुलभ्यएव आश्रयमात्रं तदर्थ इति आश्रये शक्तिः स्वोक्रियते एतत्सम्यगेवेति आश्रयस्य चैत्रादेश्चैत्रादिपदाल्लाभेऽपि आश्रयत्वेनालाभात् चैत्रपदादेराश्रयस्य लाभे इत्यपि वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्. अचेतनस्यापि काष्ठादेः कर्तृत्वप्रसङ्गात्० । न चेष्टापत्तिः रथो गच्छतोति वाक्यदर्शनादिति वाच्यम् । पाककर्तृत्वत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो यो धर्म्मस्तद्वान् पचतीत्याकारकान्वयबोधजनकं यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताकपाककर्तृत्वविधेयकज्ञानं भवत्वित्याकारकजिज्ञासायां प्रयुक्तं कः पचतीति वाक्यं तस्य श्रवणानन्तरं चैत्रः पचति ब्राह्मणः पचतीत्यादिकमेव लोके उत्तरवाक्यं प्रयुङ्क्ते न तु काष्ठं पचतीति० । इदानीं "वैयाकरणनये" भो मित्र तव वतुः शालायां कः पचतीति प्रश्नानन्तरं काष्ठं पचतीत्यपि उत्तरवाक्यं स्यात् । तादृशवाक्यस्यापि उक्तेच्छानिवर्त्तकबोधजनकत्वादिति० । लोके तादृशप्रयोगाभावात् कृतिविशिष्टएवकर्त्ता न तु व्यापारविशिष्टोऽपि ॥ पुनरपि मुक्तलज्जेन कृतिविशिष्टएव कर्तृपदार्थ इति स्वोक्रियताम्० । तथा चोक्तगौरवस्यानुद्धारात्० । न च रथो गच्छतोति वाक्यस्याप्रामाण्यस्य प्रसङ्गः रथस्याचेतनतया गमनानुकूलकृतेस्तत्रासत्वात् इति वाच्यम्, आश्रयत्वे लक्षणास्वीकारादेव तादृशप्रयोगोपपत्तेः ॥ अत एव काष्ठं पचतीति गौणप्रयोगस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यते० । "किञ्च" पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्येवं विवरणं लोके श्रूयते न तु पाकाश्रयव्यापाराश्रय) इत्यपि तदेवं किं करोति पचतीति प्रश्नोत्तरयोः समानार्थकबोधजनक-

त्वानुरोधेन कृधातोरिव लकाराणां कृतिवाचकत्वं सिद्धम्। न च कृ धातो र्यत्नार्थकत्वे बीजादिनाऽङ्कुरः कृत इत्यादौ अङ्कुरे यत्नाभावात्कथं शाब्दबोध इति वाच्यम्, तत्र कृ धातोरुत्पत्त्याश्रये लक्षणास्वीकारान्न काप्यनुपपत्तिरिति०। 'नव्यास्तु' पचति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वसंशयानुदयाद्यत्नविशेष्यकवर्त्तमानत्वप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्य तादृशवाक्ये स्वीकरणीयतया लाघवाद्यत्नत्वजात्यवच्छिन्ने लकाराणां शक्तिं स्वीकर्त्तुमुचितत्वात्०। तत्र शक्तिस्वीकारे तु प्रयोजनाभावेन व्यापाराश्रये शक्तेरस्वीकारादित्याहुः॥ 'यत्तु' पचति चैत्र, इति वाक्यजन्यशाब्दबोधे सति चैत्रः पाकयत्नवान्नवेति संशयाभावस्य सर्व्वानुभवसिद्धस्य कथं वैयाकरणमते निर्व्वाहस्तथाहि पाकानुकूलकृतित्वावच्छिन्नाभावप्रकारकबुद्धिं प्रति अभेदसम्बन्धेन पाकाश्रयप्रकारक-चैत्र-विशेष्यकनिश्चयस्य चैत्राभिन्नाश्रयप्रकारकव्यापारविशेष्यकनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्। इदानीं तादृशसंशयोत्पत्तिर्न्न भवतीति वक्तुमशक्यत्वात्०। इति कृतावेव लकाराणां शक्तिर्न्नत्वाश्रये "तथा च" पाकानुकूलकृतित्वप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया तादृशसंशयाभावस्य तत्र सुघटत्वादिति तत्तुच्छम्॥ एषोनुयोगस्थल एव तथाहि, पचतीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे सति चैत्रो व्यापारवान्नवेति संशयाभावस्य व्यापारश्चैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिर्न्नवेति संशयाभावस्य वा सर्व्वानुभवसिद्धस्य कथं त्वन्मते निर्व्वाहः। तादृशं प्रति पाकानुकूलकृतित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयस्य तुल्ययुक्त्याऽप्रतिबन्धकत्वात्०॥*॥ अथ भवतु कृतावेव शक्तिः "परश्च,

कर्त्तरि कृत्सूत्रस्थकर्तृपदस्यानुकृष्यमाणतया न कर्त्तरि इति सूत्रार्थविरोधस्तथाहि, तस्य कृतिविशिष्टविषयकबोधजनकत्वकृतिविशिष्टविषयकबोधजनका लकारा भवन्तीत्यनुबोधस्य भवन्नये कथन्निर्व्वाह इति चेन्न, तण्डुलं पचति चैत्र इति वाक्यात्तण्डुलकर्मताकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधादिति तादृशानुपूर्व्वीघटकतया लकारस्य कृतिविशिष्टबोधबोधकत्वन्नानुपपन्नमिति० ॥ न च तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति सूत्रात्तिङर्थाभिन्नार्थबोधकपदात्प्रथमा भवतीत्यर्थोऽवगम्यते "तथा च" तिङर्थकृत्यभेदस्य चैत्रे बाधात्पचति चैत्र इत्यत्र चैत्रपदात् कथं प्रथमा भवतीति वाच्यम्, समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तिङर्थान्वितार्थबोधकपदात्प्रथमा भवत्येवं तत्सूत्रस्य पर्यवसितार्थत्वात्० । "तथा च" तिङर्थकृतेः समवायेन चैत्रे सत्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति० । ननु अनभिहिते कर्त्तरि तृतीयेत्यधिकारसूत्राल्लकारेण कर्तुरभिधानं यत्र तत्र कर्म्मवाचकपदात्तृतीयाभवत्येवं वा गम्यते "तथा च" त्वन्मते लकारेण सर्व्वत्रैव कर्त्तुरनभिधानत्वात्कर्तृवाचकचैत्रादिपदात् तृतीयापत्तिः "तथा च" चैत्रेण पचतीति प्रयोगः स्यात् । न तु चैत्रः पचतीति० ॥ बृहच्छङ्कासमाधानादि ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखामस्तत् स्वयमप्यूह्यं सुधीभिरिति भावुकम् ॥*॥*॥

इति मै० नै०-श्रीविश्वनाथशर्म्मकृत-

लकारार्थवाद विवृतिः ।

—**—

श्रीविश्वनाथाय नमः ॥ अथ सादृश्यवादः ॥ 'सादृश्यञ्च' तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयो धर्म्मवत्त्वम्० । इति मीमांसकाः ॥ तत्र चन्द्रवन्मुखमित्यत्राप्यव्याप्तिः । चन्द्रगताह्लादकत्वेपि चन्द्रत्वस्य मुखेऽवृत्तित्वात् तस्यावृत्तित्वे सति सादृश्यमेव न घटते अनेकधर्म्मवत्त्वाभावात्० ॥ "तस्मात्तत्र ब्रूमः" भूयस्त्वमविवक्षितमिति० ॥ "एवं च" धर्म्मवत्त्वमेव सादृश्य मत्र घटते० ॥ 'न च' धर्म्मवत्त्वपदेन किं साधारणधर्म्मवत्त्वं, मसाधारणधर्म्मवत्त्वं वा, आद्ये वृक्षचन्द्रयोः सादृश्यापत्तिः, अन्ते चन्द्रवन्मुखमित्यत्राव्याप्तिशङ्केति० "तस्मात्तत्र ब्रूमः" चन्द्रादिनिरूपिताह्लादकत्वत्वावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयत्वम्० । तद्भिन्नत्वे सति तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयत्वम्० । "आह्लादकत्वे चन्द्रसदृशमुखमित्यर्थः" ॥ आह्लादकत्वाभिन्नचन्द्रवृत्तिधर्म्माश्रयं मुखमिति बोधः । आह्लादकत्वं सुखविशेषजनकत्वम्० ॥ ननु चन्द्रस्य कथं सुखविशेषजनकत्वम् कार्य्याधिकरणे कारणसत्वनियमात्, सुखाधिकरणे चन्द्रस्य सत्वाभावादिति चेन्न, सुखविषयकदर्शनवत्त्वसम्बन्धेन चन्द्रस्यात्मनि सत्वात्० ॥ "ननु" जनकतावच्छेदकभेदेन जनकता च नाना, चन्द्रवृत्तिजनकता भिन्नेत्यत आह "चन्द्रादिनिरूपिताह्लादकत्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्त्वम्" तत्सादृश्येन सह तत्सादृश्यस्याभेदः 'अत एव' (अहमिव बहवो भवतो मम तु भवानिव भवानेव० । कति कुमुदवनानि सन्तीन्दोर्विधुरिव विधुरेव कुमुद्वतीनाम्०) ॥१॥ (गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः० । रामरावणयोर्युद्धं

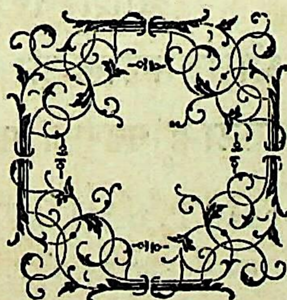
रामरावणयोरिव०) ॥२॥ इत्यादावभेदेपि सादृश्यम्, 'तस्मात्कैश्चित्" सादृश्यं भेदगर्भमिति रीत्या न कार्य्या इति विभावयन्तु धीधनाः ॥ इति-सादृश्यवाद वि०। भावुकं भृशं भूयात्० ॥*॥

इति तर्क्ककाननपञ्चानन-मैथिल-झोपाधि-श्रीमद्विश्वनाथशर्म्म-निर्म्मित-शक्ति-व्युत्पत्ति-ज्येष्ठत्वादि लकारार्थ-सादृश्यवाद-विवृतिः समाप्ता० ॥

अथ सङ्क्षेपतो ग्रन्थकृद्वंशावली० ॥ भवपरिभवभङ्गश्रीभवानीभवेशौ भव इव भवभारो भव्यभोच्चयौं बभूव० । भवभवनसुभूमी भूभुजा येन भव्यो भववरमिथिलायां श्रीभवान्यादिदत्तः ॥ १ ॥ पुरे सोदराद्येऽन्ववाये महात्मा सुधीर्ज्झोपनामा तदीयस्तनूजः० । जगत्कोर्त्तिगौणाब्जतारापतारापति-स्तत्सुतो न्यायपञ्चाननो वित् ॥ २ ॥ विश्वनाथ इव भाति भूतले विश्वनाथ इति-वर्य्यशेखरः० । विश्वनाथचरणाब्जषट्पदो योकरोद्धि विवृतीरिमा वराः ॥ ३ ॥

अथ प्रकाशकवं० ॥ खौआल-जन्योद्भवधर्म्मसिन्धुः श्रीधर्म्मदत्तोऽजनि झोपनामा० । भूदेववर्य्यस्तनयस्तदीयो रङ्गो बृहत्कीर्त्तिरितिप्रपूज्यः ॥ १ ॥ तत्तनुजो गुणशाली तपसि कृपालो यशोमाली० । सङ्गमलाल इति-न्यायाब्जतमोरिसुमान्यमान्यमान्यः ॥ २ ॥ योऽधुना श्रीमहाराजमिथिलेशकृपावशात्० । तत्पाठालयकाध्यापकस्तेनेयं प्रकाशिता० ॥ ३ ॥

अथ संशो० वंशावली ॥ नगपतितनुजाङ्घ्रयब्जालयवन्या-मरश्रोत्रियनिखिलगुण—श्रीरामचन्द्रोऽजनि क्षित्०। शतलखय-सतौलाख्येन्ववाये ऽन्ववायाऽजतरणिभववन्द्यो मैथिलो झोपना-मा॥१॥तज्जो नीलाम्बरः श्रीक्षितिधरतनयेशो व वन्द्यः सुवन्द्य राँ-खो-शर्म्मा सुधर्म्मा गुणनिधिमुहिरो नन्दनोभूत्तदीयः। तत्तोको लाल-शर्म्मा नुतपदतनयस्तस्य सामाजिकः श्रीकोर्त्या चन्द्रो व रामो नय इति-रविनाथोऽभवच्छम्भुभक्तः ॥ २ ॥ परसरमा-नग-राध्यासो तद्धर्म्माब्धिसञ्जातः०। शाब्दसुकाननपञ्चाननफुल्ला-ननतर्क्ककञ्जभानुः ॥ ३ ॥ सदाशिवधवासदाशिवसदाशिवोद्दि-प्सदा सदाशिव इती सदाशिवपुरेऽशुधतसर्व्वदा०। सदाशिवय-शः प्रदा इति—सुविश्वनाथाऽऽविदा प्रणम्य कृतिका हृदा गुरु-यशोधराङ्घ्रौ मुदा ॥ ४ ॥ मदीयमतिदोषतो यदिह वास्ति मु-द्रापणादनर्गलवचो दृशा करुणया च तत्क्षम्यताम्०। सुधीधन न मे भयं खलसमूहतो वै कचित् भयन्तु विदुषामतो भवत एव सम्प्रार्थये० ॥ १ ॥ कैतत्सुतर्कपाथोधिः काहं कीटोपमो वराः। केवलं विदुषां पादतर्य्योत्तोर्णः सदाशिवः ॥ २ ॥ शिवम्०।

सूचीपत्रम् ।

मेरे यहां नीचे लिखी हुई पुस्तकें मौजूद हैं जिन ग्राहक महाशयों को लेने की इच्छा हो, वे अपना ठीक पता कार्ड वा लिफाफे में लिख कर मूल्य वो डाक महसूल भेज कर मगा लेवें ।

पुस्तक नाम	मूल्य
शक्तिवाद-व्युत्पत्तिवादादि विवृति श्रीविश्वनाथीय	१)
श्रीविश्वनाथीयलक्षणावली	१॥)
सव्यभिचार	॥)
द्वैतपरिशिष्ट पं० श्रीकेशवमिश्र रचित	१)
प्रायश्चित्तव्यवस्था पं० श्री अमृतनाथ झा निर्म्मित	।)
छन्दोगदशकर्म्म पद्धति	॥=)
नञर्थवाद	।=)
उभयाभाव पं० श्रीलोकनाथशर्म्म निर्म्मित	=)
सूर्य्यकुंजाहस्कर,, पं० श्रीसदाशिव झा निर्म्मित,, जिसमें मरण से वार्षिक तक का सकल सिद्धान्तविषय हैं	।)

मूल्य भेजने का पता:—

श्रीशिवनन्दन झा०

मैं०-श्रीसङ्गमलाल झा के मकान में

महल्ला ढुण्ढिराज गणेश बनारस।

SANSHODHAK P. SADÁSHIV JHÁ,

at Parasaramá P. O. Sukhpur,

Bhágalpur.

यः प्रवर्त्तते, कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षित स्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ सप्रयोजनौ,वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः।सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते-सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते । अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव । यो ज्ञापयति योजानाति यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते यदि तदा वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति । वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यतेसोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति । अथ न प्रतिपद्यते प्रलापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्त्तत इति । अथ दृष्टान्तः । प्रत्यक्षविषयोऽर्थः । यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते स च प्रमेयं तस्य पृथग्वचनञ्च तदाश्रयावनुमानागमौ।तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम् । तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः । दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति, नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति अनभ्युपगच्छन् किं साधनः परमुपालभेतेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुम् " साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपरीताद्विपरीतमिति„ अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः, सच प्रमेयं, तस्य पृथग्वचनम्, सत्सु सिद्धान्तभेदेषुवादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोऽन्यथेति । साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयनमुपमानम्,स

र्व्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्य प्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं परमो न्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोऽन्यथेति तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था । ते चैतेऽवयवाः शब्दविशेषाः प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थम् पृथगुच्यन्त इति।तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरम् प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते आहोस्विदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्त्तते यदि कृतकेन हेतुना निवर्त्यते हेतूच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकस्मिकमतोऽकस्मान्निवर्त्यमानं न पुनर्निर्वर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्त्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति। सोऽयमित्थम् भूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय वाऽर्थस्य भवतीत्य वमर्थंपृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति, निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम्, तदवसानो वादः, तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थम् पृथगुद्दिष्ट इति । वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थम्, उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासावादे चोदनीया भविष्यन्तीति, जल्पवितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीतिच्छलजातिनिग्रहस्थानानाम्पृथगुपदेश उपलक्षणार्थ इति । उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनम् । छलजातिनिग्रहस्थानानाम् परवाक्ये पर्य्यनुयोगः । जातेश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग इति। सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना "प्रदीप

सर्व्वविद्यानामुपायः सर्व्वकर्म्मणाम् । आश्रयः सर्व्वधर्म्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता,, तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम् । इह त्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः । तत् खलु निःश्रेयसं किन्तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति नेत्युच्यते किन्तर्हि तत्त्वज्ञानात् ॥ १ ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्य्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्त्तते आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति अनित्ये नित्यमिति अत्राणे त्राणमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ नास्ति कर्म्म, नास्ति कर्म्मफलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्तिजन्तुर्जीवो वा सत्त्व आत्मावा यः प्रेयात् प्रेत्यचभवेदिति । अनिमित्तं जन्म । अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न कर्म्मनिमित्तःप्रेत्यभाव इति । देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति । अपवर्गो भीष्मः । स खल्वयं सर्व्वकार्य्योपरमः सर्व्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु च भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्व्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुमपवर्गं रोचयेदिति । एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासूयेर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानोहिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्म्माय । अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति । मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्म्माय । अत्र

प्रवृत्ति साधनौ धर्म्माधर्म्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथाऽन्नसाधनः प्राणाः । "अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति" । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्, जन्म पुनः शरीरेन्द्रिय बुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति दुःखम्, तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीयम् वाधना पीडा ताप इति । इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्म्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्त्तमानाः संसार इति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमपैति दुःखापाये चात्यन्तिकोऽपवर्गो निःश्रेयसमिति । तत्त्वज्ञानन्तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्य्ययेण व्याख्यातम्, आत्मनि तावदस्तीति अनात्मन्यनात्मेति एवं दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यम्, प्रवृत्तौ अस्ति कर्म्म अस्ति कर्म्मफलमिति दोषेषु दोषनिमित्तोऽयं संसार इति । प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्व आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति । निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त इति नैमित्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्त्तत इति । अपवर्गः शान्तः खल्वयं सर्व्वविप्रयोगः सर्व्वोपरमोऽपवर्गः । बहु च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्व्वदुःखोच्छेदं सर्व्वदुःखासंविदपवर्गं न रोचयेदिति । तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्टस्याऽतत्त्वव्यवच्छेदको धर्म्मो लक्षणम् लक्षितस्य यथा लक्षणमुपपद्यते नवेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं यथा छलस्य वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् तत् त्रिविधमिति अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥३॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम् । अनुमानम् । मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम् । उपमानं सारूप्यज्ञानम् यथा गौरवं गवय इति, सारूप्यन्तु सामान्ययोगः । शब्दः शब्द्यतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम्, प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्द स्तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् । किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इत्युभयथा दर्शनम् । अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात् प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति । प्रत्यक्षं युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति, अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते अत्राग्निरिति, प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते । प्रत्यासन्नेन चप्रत्यक्ष । उपलभ्यते, व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति । लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम् । स्तनयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् तत्र न प्रत्यक्षं नागमः, पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं नागम इति । सा-चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा, जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात् प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते । लिङ्गदर्शनानुमितञ्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्त्तते । पूर्वोक्तमुदाहरणम् अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सङ्करोऽभि संप्लवः । असङ्करो व्यवस्थेति अथ विभक्तानां लक्षण वचनमिति ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥४॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञानं तत प्रत्यक्षम्। न तर्हीदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेतावत् प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः। भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसम्प्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दम् प्रसज्यते अत आह अव्यपदेश्यमिति। यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यायं शब्दो नामधेयमिति यदा तु सोऽर्थो गृह्यते तदा तत् पूर्व्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समाख्याशब्दो नास्ति येन प्रतीयमानो व्यवहाराय कल्प्येत न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः। तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इतिज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते, तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति। ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते तच्च प्रत्यक्षम् प्रसज्यत इत्यत आह। अव्यभिचारीति यदतस्मिंस्तदिति तद्व्यभिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति। दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा, रेणुरिति वा वदेत् तदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानम् प्रत्यक्षमप्रसज्यत इत्यत आह व्यवसायात्मकमिति, न चै-तन्मन्तव्यम् आत्ममनःसन्निकर्षजमेवानवधारणज्ञानमिति। च-

चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति तथाचेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं म-नसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारयन्मनसा नावधारयतियच्चै-तदिन्द्रियानवधारणपूर्व्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयोनपूर्वमिति सर्व्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रि-येण व्यवसायः पश्चात् मनसाऽनुव्यवसायः उपहतेन्द्रियाणाम-नुव्यवसायाऽभावादिति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षल-क्षणं वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्य पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानी-न्द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य स्गुणस्येन्द्रियभाव इति स-ति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सान्निधमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञाना-नुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्ष-णान्तरमिति । तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति परम-तमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः ॥ व्याख्यातम् प्रत्यक्षम् ॥

अथ तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्व-वच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

तत्पूर्व्वकमित्यनेन लिङ्ग लिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनम् लिङ्गदर्शन-ञ्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बद्धयोदर्शनेन लिङ्गस्मृतिर-भिसम्बध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते । पू-र्व्वंवदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । यथा मेघोन्नत्या भ-विष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तत् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते पू-र्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनु-मीयते भूता वृष्टिरिति, सामान्यतो दृष्टं व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृ-ष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्या-दित्यस्य व्रज्येति । अथ वा पूर्ववदिति यत्र यथा पूर्वं प्रत्यक्षभू-तयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा धूमेना-ग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रस-

ङ्गाच्छ्रियमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमित्येवमादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसंशये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतो दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षेलिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति विभागवचनादेतत् त्रिविधमितिसिद्धे त्रिविधवचनम् महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्थम्भूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्तछले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति सद्विषयञ्च प्रत्यक्षं सदसद्विषयञ्चानुमानम्, कस्मात् त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वतीतमनागतञ्चेति। अथोपमानम्।

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति। यथा गौरेवं गवय इति, किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते यदा खल्वयं गवासमानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह। यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञा संज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति। यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति। अथ शब्दः ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात् कृतधर्म्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्त्तत इत्याप्तः ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति । एवमेभिः प्रमाणै र्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते नातोऽन्यथेति ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थएवाप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति । किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा, सर्व्वस्य भोक्ता, सर्व्वज्ञः, सर्व्वानुभावी तस्य भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः । सर्व्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्व्वविषयमन्तः करणं मनः शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणम्, प्रवृत्तिर्दोषाश्च नास्य, इदं शरीरमपूर्व्वमनुत्तरञ्च, पूर्व्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रेत्यभावः । ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम् । दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्, किन्तर्हि जन्मन एवेदम्, ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद्दुःखेनाविप्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपदिश्यते, समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विण्णस्य वैराग्यम्, विरक्तस्यापवर्ग इति । जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति । अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमे-

यम् तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः मि
थ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति । तत्रात्मा
तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्य
त इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति कथम् ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलि-ङ्गमिति ॥ १० ॥

तज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जा
तीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्या
नेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्गमात्मनः, नि
यतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। एव
मेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद्दुःखहेतौ द्वेषः यज्जा
तीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थम्पश्यन्नादातुम्
प्रयतते सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातार
मन्तरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्त
रवदिति एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखस्मृत्या
चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुखदुः
खे वेदयते पूर्व्वोक्तएव हेतुः,बुभुत्समानः खल्वयं विमृशति किं
स्विदिति विमृशन् जानीते इदमिति तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविम
र्शाभ्यामभिन्नकर्त्तृकंगृह्यमाणमात्मलिङ्गम् पूर्व्वोक्तएव हेतुरि
ति। तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते। यथाऽनात्मवादिनो देहा
न्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहवि
षया अपि न प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात्, सो ऽयमेकसत्त्वस्य स
माचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एवं खलु नानास
त्त्वानां समाचारोऽन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति । तदेतदुभयमश
क्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्त्यात्मेति
तस्य भोगाधिष्ठानम् ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः । ईप्सितं जिहासितं वाऽर्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्त्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः । यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते च उपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्त्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति । भोगसाधनानि पुनः ॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति रसनं रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थानादिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यम् स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति । भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां सति च विषय नियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति । कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ॥

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्य्यं भविष्यतीति । इमे तु खलु ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्थाः

विषया इति । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्या-कर्त्तुरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षाणक इवेदमाह ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तद्धि चेतनं स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति प्रमेयलक्षणार्थस्याऽपि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्स्वियमपि ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति मनःसंयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति । क्रमप्राप्ता तु ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः, सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः, तदेतत् कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ह्येमे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मण

सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः । उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः, पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम् । यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत्प्रैति यत्-तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं धन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्य्यवसानवाऽस्ति न खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति । अथैतदेव ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति। तयानुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेन वर्त्तमानदुःखयोगाद्दुःखमिति सोऽयं सर्वं दुःखेनानुविद्धमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र तु निष्ठा सोऽयं यत्र तु पर्य्यवसानम् ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्त-

स्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् एतामवस्थामपर्य्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः उभयमजरममृत्यु पदं ब्रह्मक्षेमप्राप्तिरिति । नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः, न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वाविद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुपपद्यत इति सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेनाऽविशेषः यथा मुक्तः सुखेन तत् संवेदनेन च सन्नित्येनापपन्नस्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति।उभयस्य नित्यत्वात्अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्य्यं यौगपद्यं गृह्येत यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्य्यायेण तस्य च नित्यं स्वसंवेदनस्य च सह भावो यौगपद्यं गृह्येत न सुखाभावो नाऽनभिव्यक्तिरस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत्एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति धर्मस्य कारणवचनम् यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति योगसमाधिजस्य कार्य्यावसायविरोधात् प्रलये संवेदनानिवृत्तिः, यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्य्यावसायविरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तयति असंवेदने चाविद्यमानाविशेषः यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमो नित्यं सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न संवेद्यते अथाविद्यमानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति अप्रक्षयस्य धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति नास्त्यनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्य्ययस्य त्वनुमानम् यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्थस्यापीति एवञ्च

सति धर्म्माधर्म्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्य्यं गृह्यतेति । शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् विपर्य्ययस्य चाननुमानात्। स्यान्मतं संसारावस्थशरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो नास्तीति, एतच्चायुक्तम् शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति, इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति विवेकहानस्याशक्यत्वादिति दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धिरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः, साधीयश्चैवं मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितम्भवतीति, उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम् । देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति, आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्यविरोधः यद्यपि कश्चिदागमः स्यान्मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति सुख शब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते । दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति-त्यसुनिखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनसमाम्नानात् यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति नित्यसुख रागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधिगन्तुमर्हतीति बन्धनसमाम्नातो हि रागः न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति प्रहीणनित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् अथास्य नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति यद्येवं मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न भवति नास्योभयोःपक्षयो र्मोक्षाधिगमो विकल्प्यत इति । स्यान्मत एवं तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ॥

समानानेकधर्म्मोपपत्ते र्विप्रतिपत्तेरु-
पलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो
विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्म्मोपपत्ते र्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्म्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्व्वं दृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्म्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभइत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्यप्रवर्तिकावर्त्तते,तेनविशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्म्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकम् तस्यानेकस्य धर्मोपपत्ते र्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्म्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्म्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्म्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्म्मन्नोपलभे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनंविप्रतिपत्तिः। व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु वाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं विरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यत उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्व्ववत्, पूर्व्वः समानोऽनेकश्च धर्म्मो ज्ञेयस्थः, उप-

लब्ध्यनुपलब्धी पुनर्व्याख्यास्ये, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्म्माधिगमात् समानधर्म्मोपपत्ते विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतां लक्षणवचनमिति समानम् ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम् ॥२४॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाऽध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनन्तद्वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वा-दिममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥

लौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशय मप्राप्तास्तद्विपरीताःपरीक्षका स्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति,यथायमर्थं लौकिकाबुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाःप्रतिषेद्धव्या भवन्तीति। दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति। अथ सिद्धान्तः। इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः। संस्थितिरित्थम्भावव्यवस्था, धर्म्मनियमः । स खल्वयम् ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिःसिद्धान्तः२६

तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थितिः । तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुषक्तार्था संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः । तन्त्रभेदास्तु खलु स चतुर्विधः ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थि-

त्यर्थान्तरभावात् ॥ २८ ॥

तत्रै तास्वतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूताः, तासाम् ॥

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्कारणेषु च विशेष इति साङ्ख्यानाम्, पुरुषकर्म्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्म्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यत इति, योगानाम् ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः सिध्यतिते ऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति। अत्रानुषङ्गिणोऽर्थाइन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयाश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न ते विना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षण

ऽभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽर्थोऽनित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्त्तत इति । अथावयवाः ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ते कस्मान्नोच्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा, उपेक्षिष्ये वेति तावता हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्म्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्म्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति, प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति, संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनम् तत्प्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अवधारणीयार्थोपकाराः अर्थसाधकाभावात्तु प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागः एकदेशा अवयवा इति । तेषां तु यथाविभक्तानाम् ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् प्रति-

ज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः॥३४॥

उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्म्मस्य साधनं प्रज्ञापनम् हेतुः साध्ये प्रतिसन्धाय धर्म्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्म्मकत्वादिति उत्पत्तिधर्म्मकमनित्यं दृष्टमिति । किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किन्तर्हि ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्म्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्म्मकंनित्यं यथात्मादि द्रव्यमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्म्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त इति तस्य धर्म्मस्तद्धर्म्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च द्विविधम् धर्म्मिविशिष्टो वा धर्म्मः शब्दस्यानित्यत्वम् धर्म्मविशिष्टो वा धर्म्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरन्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति कस्मात् पृथग्धर्म्मवचनात् । तस्य धर्म्मस्तद्धर्म्मस्तस्य भावस्तद्धर्म्मभावः सयस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्म्मकम् तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्म्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्म्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्म्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥

तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्म्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादि दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्म्मकत्वादतद्धर्म्मभावो योऽसौ साध्यस्य धर्म्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति। अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्म्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्य्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्म्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्याद तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् पूर्व्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्म्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययो धर्म्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यम्परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः, वशः सामर्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादिद्रव्यमुत्पत्तिधर्म्मकमनित्यं दृष्टम् तथा शब्द उत्पत्तिधर्म्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्म्मकत्वमुपसंह्रियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्म्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्म्मकत्वमुपसंह्रियते तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति। द्विविधस्य नपु-

हेतौ द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च समानम् ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निगमनम्, निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते, तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम्, तथाचोत्पत्तिधर्मकः शब्द इति निगमनम्, तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्, वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द, उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टम्, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति, अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूयइतरेतराभिसम्बन्धात् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति, सम्भवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनुमाने हेतुः उदाहरणे संदृश्यप्रतिपत्तेः, तत्रोदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् प्रत्यक्षविषयमुदाहरणम् दृष्टेनादृष्टसिद्धेः। उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः, सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इतरेतराभिसम्बन्धोऽप्यसत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत, उपनयनञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे चानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति

प्रतिपादनं कस्येति। अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः। उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः। साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः। उदाहरणस्थयो-र्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनम्। न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक्रमते, अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वेनोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति। अत ऊर्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः॥ ४० ॥

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किंस्विदित्थमाहोस्विन्नेत्थमिति विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तञ्च भो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्य त

ति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नञ्च भूत्वा न भवति
तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो
स्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्त
स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजान
सोऽयमेवं लक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञा
र्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेक
धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चि
एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषया
ज्ञालक्षणानुग्रहाद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्
त्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं तर्कः प्र
णानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो
उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति
स्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् । एतस्मिश्च
विषये ।

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपाल
पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रति
क्षावित्युच्येते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम्
श्यम्भावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः । नेदं पक्षप्रति
पक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हे
तः स्थापयति प्रतिषिद्धं च हरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापना
प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चो द्ध्रियते सा निवर्त्तते तस्य नि
योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधार
मित्याह, कया युक्त्या एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावे
सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह निवर्त्तयतः, उभयसम्भवे उभया
म्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा,
विमर्शः पक्षप्रतिपक्षावबोधार्थं न्यायप्रवर्त्तयतीत्य पादः यत

च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यं यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति, एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति। न चायं निर्णये नियमो विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाऽध्यायस्य
प्रथममाह्निकम्।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति तासाम्।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ ४२ ॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति, नानाधिकरणौ विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति, परिग्रहोऽभ्युपगमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति, साधनं स्थापना, उपालम्भः प्रतिषेधः, तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोगादेतत्प्रतिषेधः, प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति व-

चनम्, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति हेत्वाभास
निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञावादे पञ्चावयवोपपन्न इति, हीनमन्य
मेनाप्यवयवेन न्यूनम् हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति चैतयो
भ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमा
तर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथोभाव
पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्तरेणाप्यव
वसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् तेनापि कल्पेन स
धनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति । छलजातिनिग्रहस्थ
नसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनाद्विनिग्रहो जल्प इति
विज्ञायि । छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः
माणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायीत्येवमर्थं पृथ
क् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ।

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसा-
धनोपालम्भो जल्पः ॥ ४३ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । छलजातिनिग्र
स्थानसाधनोपालम्भ इति । छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुप
लम्भश्चास्मिन् क्रियत इति । एवंविशेषणो जल्पः न खलु वै छ
लजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति प्रतिषेध
र्थं चैषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातोऽर्थविकल्पो
पत्त्या छलमिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । वि
प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । विशेषलक्षणेष्वपि
यास्त्वमिति न चैतद्विजानीयात् प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्ती
ति । छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञा
यत एतदिति । प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्छलजातीनामङ्गभा
वो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां साधनभावः । यत् तत्प्रमा
णैरर्थस्य साधनं यत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावो रक्ष
णार्थत्वात्, तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं

क्षयन्ति । तथा चोक्तम् । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति,, । यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधविघातात्सहकारीणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां छलादीनामुपादानम् जल्पेन स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपालम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥४४॥

स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्थापनया हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्षहीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमाना स्त इमे ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ ४५ ॥

तेषाम् ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तत इति सव्यभिचारः,निदर्शनम्नित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वात्स्पर्शवान्कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यःशब्द इति दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि

दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्येकोऽन्त एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिकः । विपर्य्ययादनैकान्तिक उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥४७॥

तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति यथा सोऽयविकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् च्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत इति सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ४८ ॥

विमर्शाधिष्ठानो पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्रकरणमनतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते प्रज्ञापनं तु अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमान नित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि, यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति, कथम् । विपर्य्यये हि प्रकरणनिवृत्तः यदि नित्यधर्मः श

गृह्यते न स्यात् प्रकरणम् यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणम् सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ४९

द्रव्यं छायेति साध्यम्, गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः,साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण ज्ञानद्यायस्तेजोभाग आव्रियते तस्यतस्यासन्निधिरेवावाच्छिन्नो गृह्यतइति। आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनम्। नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् प्रागूर्ध्वं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्येत दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते। विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति। कस्मात्कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति। अवयवविपर्य्यासवचनं न सूत्रार्थः, कस्मात्, "यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्" इत्येतद्वचनाद्विपर्य्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात्साधनं हेतुलक्षणं न ज-

ह्यति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्तन्न सूत्रार्थः। अथ च्छलम्॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ५१

न समान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्त्तुम् विभागे तूदाहरणानि। विभागश्च॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति॥ ५२॥

तेषाम्॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्॥ ५३॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः। अत्र नवःकम्बलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः। विग्रहे तु विशेषो न समासे,तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थंनव कम्बला अस्येति तावदभिहितं भवतीतिकल्पयतिकल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति। तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति। अस्यप्रत्यवस्थानम् सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम्। नवकम्बल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कम्बलोऽस्य नवकम्बला अस्येति। एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति। एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः। यस्माद्विशेषोऽर्थविशेषेषु विज्ञायते। अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च विशेषो नास्ति तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति। प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः। अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः

सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्व्वाश्चेमेशब्दा अर्थेप्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्व्वाः, प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः, अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति। तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः। अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते सामर्थ्याद्यत्रार्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्त्तन्ते नार्थसामान्ये क्रियादेशनाऽसम्भवात्। एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति योऽर्थः सम्भवति नव कम्बलोऽस्येति तत्र प्रवर्त्तते यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति तत्र न प्रवर्त्तते सोऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवाक्योपालम्भस्ते न कल्प्यत इति॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्॥ ५४॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति व्रात्येऽपि सम्भवेत्, व्रात्योऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम्। यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यलक्षणं छलं सामान्यच्छलमिति। अस्य च प्रत्यवस्थानमविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य, तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः। यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। अनिराकृतमविवक्षितञ्च बीजजन्म, प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति। बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः। न चात्र हेतुर्विवक्षितः। विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य

ष्यति ब्राह्मणत्वे सम्पद्धेतुः समर्थ इति विषयश्च प्रशंसता वा-
क्येन यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति व-
चनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उप-
चारच्छलम् ॥ ५५ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृ-
ष्टस्यान्यत्रप्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा म-
ञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रो-
शन्ति न तु मञ्चाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः
अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनम् भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन
कल्पनम्, उपचारविषयं छलमुपचारच्छलमुपचारो नीतार्थः
सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ।
अत्र समाधिः प्रसिद्धप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थ-
योरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भा-
क्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः । सिद्धे प्रयोगे यथा
वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न च्छन्दतः ।
यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो
वा न च्छन्दतः । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य, यत्र तु वक्ता
गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्व-
मनीषया प्रतिषेधोऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥५६॥

न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया
अविशेषात्, इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः स्थानार्थ
इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थ-

न्तरभावात् । कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरसद्भावकल्पना अन्यार्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥५८॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यनुज्ञातं प्रतिषेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति, अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्त्तते त्रित्वमपि न निवर्त्स्यतीति । अत ऊर्ध्वम् ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥५९॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति उदाहरणसाधर्म्यात्, साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥६०॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः पराजय प्राप्नोति, निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति, असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥६१॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम् प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वम् । तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थान-

बहुत्वम्,नानाकल्पोविकल्पः,विविधो वा कल्पो विकल्पः। तत्रा-ननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपोमतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति । इमे प्रमाणादयःपदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिता यथालक्षणं परीक्षिष्यन्त इति त्रिविधस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥६१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अत ऊर्द्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते ॥

समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

सामनस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न धर्ममात्रात् ।अथवा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति अथवा समानधर्म्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति नजातुरूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूतेस्पर्शे संशय इति । अथवा नाध्यव सायादर्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्म्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्म्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः । किं तर्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः। एवमव्यवस्थाया मपीति अथवास्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्यु पलब्धेः कथं संशयः स्यादिति । अथोपलब्धिरव्यवस्थिताऽनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागो नाध्यवसिते संशय नोपपद्यत इति ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

याञ्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः। साहि द्वयोः प्रत्यनीकधर्मविषया तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः सम्प्रतिपत्ते रेव संशय इति ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ४

न संशयः। यदि तावदियमव्यवस्था आत्मन्येव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता, एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः॥५॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः नायमतद्धर्म्मा धर्म्मी विमृश्यमाणो गृह्यते सततन्तु तद्धर्म्मा भवतीति अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते, कथम्, यत्तावत्समानधर्म्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति। एवमेतत्, कस्मादेवं नोच्यत इति विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः। विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात्। एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्म्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यासद्भावसंवेदनादृते समानधर्म्मोपपत्तिरस्ति। अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्म्मो विद्यमानवद्भवतीति।

विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा
धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति
यते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वा
दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्,
न मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् वो
ऽनुजानाति एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यव
यमाहेति । यथाहित्वा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति । ध
धर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । पूर्व्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमा
पूर्व्वमद्राक्षमर्थौ तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति
कथन्तु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैत
मानधर्म्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्त्तत इति यच्चा
नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्तराध्यवसा
मात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एव वाच्य इति । यत्पुनरेतत्
र्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति कारणस्य भावाभावयोः क
र्य्यस्य भावाभावौ कार्य्यकारणयोः सारूप्यम् यस्योत्पादादुत्प
त्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्य्यमितरदि
त्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चेतदिति, एवं
नानेकधर्म्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति यत्पुनरेत
दुक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति । पृथक्
वादयोर्व्याहतमर्थमुपलभे विशेषञ्च न जानामि नोपलभे येना
न्यतरमवधारयेयम् । तत् कोऽत्र विशेषः स्याद्येनैकतरमवधा
रयेयमिति । संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो विप्रतिप
त्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्य
व्यवस्थाकृते संशये वेदितव्यमिति यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्र
तिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थ तदध्यवसायो विशेषापेक्ष
संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः समानेऽधिकर
व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च वि
शेषापेक्षः संशयहेतुः न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे
योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्त्तते । तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहन

मिति। यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावतात्मानं जहाति तावताह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था। एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति। यत्पुनरेतत्तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेरिति नायं समानधर्मादिभ्य एव संशयः किन्तर्हि तत्तद्विषयाध्यवसायाद्विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति तत्र युक्तम् विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् विशेषश्चान्यतरधर्मो न च तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥७॥

यत्र यत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति। अत सर्वपरीक्षाव्यापित्वात्प्रथमं संशयः परीक्षित इति अथ प्रमाणपरीक्षा॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः॥८॥

प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावानुपपत्तेरिति। अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभागः ॥

पूर्व्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्व्वम्, पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः, नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः १०

असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमाणेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतत्सिध्यति ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

यदि प्रमाणं प्रमेयञ्च युगपद्भवतः । एवमपि गन्धादिषिन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमा बुद्धयः क्रमेणार्थेषु प्रवर्त्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति, व्याघातश्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिङ्गमिति, एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्व्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनम् क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्व्वं पश्चादुपलब्धिविषयः । यथादित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां क्वचित्पूर्व्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावस्थितानां प्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतः, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्, प्रमेयन्तूपलब्धिविषयः एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्व्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य चवनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति । प्रमाणमित्येतस्य समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः, उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमा-

यम्, प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम्। एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः, प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति, त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः। यस्त्वेवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पक्ष्यति, लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यम् प्रमाणप्रतिषेधः। तत्रायं प्रष्टव्यः। अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति, किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति, तद्यदि सम्भवो निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अथासम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति। किञ्चातः॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेध्ये किमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेधः इति। प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः॥१३

कथम् त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम्। अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नाथं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्वप्रमाणैर्व्याहतो हेतुरहेतुः। सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति, वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति। इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति। अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः १४

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवञ्च न सर्व्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वोऽत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत् सिद्धेः ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्व्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत् पूर्व्वोसुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्व्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति । तदितः समुत्थानं यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शी खल्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां विधामुदाहरति । शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पश्चात् सिद्धेन शब्देन पूर्व्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यञ्चातोद्यं साधनञ्च शब्दः । अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽनुमानं भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्य्यत इति स्वनविशेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्व्वसिद्धमुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यतइति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति । कस्मात् पुनरिह तन्नोच्यते पूर्व्वोक्तमुपपाद्यतइति सर्व्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रकाश्येत तत्र वा न कश्चिद्विशेष इति यदा चोपलब्धिविषयः कस्यचिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो गु

तद्द्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम्। यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणम्, तुलान्तरं प्रमेयमिति एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः। आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः। उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात्प्रमाता। बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्, उपलब्धिविषयत्वात्तु प्रमेयम्, उभयाभावात्तु प्रमितिः। एवमर्थविशेषे समाख्या समावेशो योज्यः। तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात् समावेशेन वर्त्तन्त इति। वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्त्ता, वृक्षं पश्यतीतिदर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात् कर्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् करणम्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यासिच्यमानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानम्, वृक्षात्पर्णम्पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानम्,वृक्षे वयांसिसन्तीत्याधारोऽधिकरणमित्यधिकरणम्।एवञ्चसतिनद्रव्यमात्रं कारकंन क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकम्। यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्त्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। क्रियया ह्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। एवं साधकतमादिष्वपि, एवञ्च कारकार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं लक्षणतः कारकान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा, किं तर्हि क्रियासाधने क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति स च कारकधर्मं न हातुमर्हति अस्ति च भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः। प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयञ्चोपलब्धिविषयत्वात्, संवेद्यानि च प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते, लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरम-

साधनेति कस्मान्न विशेषः ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते । येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति । अनवस्थामाह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति । अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निः साधनेति ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्त्तते आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्स्यत्यविशेषात् । एवञ्च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह ॥

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वाद्दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथा भावाद्दर्शनहेतुरनुमीयते । तमसि प्रदीपमुपादधीथा इत्याप्तोपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावत् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु आवरणेन लिङ्गेनानुमीयते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यन्ते । एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते । एवं प्रमेयं सत् किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते, सेयं प्रत्यक्षादिरेवभिः

त्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति, तेनैव तस्या ग्रहणमिति चेत् नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्प्रत्यक्षादीनाम् प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्युक्तम्। अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः सङ्गृहीतः । तत्र केनचित् कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः। एवमनुमानादिष्वपीति, यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य ग्रहणमिति ज्ञात्मनसोश्च दर्शनात्। अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति। निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् समानम्, न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानीते न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति समानमेतत्, प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न गृह्यत इति। प्रत्यक्षादीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्तेः। यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः। यत् प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत। तत्तु न शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति॥ प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते । यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति। स चायं क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः। यथा चायं प्रसङ्गोऽनिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते, एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुत्वात् यथास्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते। एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकान्तः। एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्तो विशेषहेत्वभावादिति। विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञान-

हप्रतिषेधः । विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपसंह्रियमाणो न शक्यो ह्नोतुम् । एवञ्च सत्यनैकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेत् न संविद्विषयनिमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः । प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभ इति । प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविन्निमित्तञ्चोपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते, सोऽयं तावत्येव निवर्त्तते, न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्था साधनीयम्, येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददीतेति । सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते तत्र ।

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥२०॥

आत्ममनःसन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति । न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्धय इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं पुरस्तात् कृतभाष्यम् ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२१॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवते ।

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति । अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात् । यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यम्, न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिव-

र्शयितुमिति तत्र कारणभावे हेतुवचनम् एतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति । आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसंख्येय इति तत्रेदमुच्यते ।

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तद्गुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ।

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति वर्त्तते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनः सन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनः सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानोऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते, तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति, किन्तर्हीन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयति एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यं, गुणत्वात्, नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥

तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः, कथम्, घ्राणेन जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं, चक्षुर्विज्ञानं, रसनाविज्ञानमिति, गन्धविज्ञानं, रूपविज्ञानं, रसविज्ञानमिति चेन्द्रियविषयविशेषाच्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति, अतः प्रधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति। यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्य्यं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात् सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति, सोऽयम् ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति व्याहन्येत तदानीं मनसः सन्निकर्ष मिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते, मनःसंयोगानपेक्षायाञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ माभूद्व्याघात इति सर्व्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते तदवश्यमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यमिति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नास्ति व्याघातः नह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति, अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्यप्राबल्यं तीव्रतापटुते तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोःसन्निकर्षविषयं, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति, असति प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनः संयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रिया कारणं वाच्यमिति यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्र·

ग्रहो मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज् ज्ञानानुत्पत्तौ सर्व्वार्थतास्य निवर्त्तते, एषितव्यश्चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारणकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसाञ्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥२८॥

यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव, कस्मात्, एकदेशग्रहणात् वृक्षस्योपलब्धेः अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते नचैकदेशो वृक्षः। तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति। किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि, चावयवी चेति अवयवसमूहपक्षे तावत् एकदेशग्रहणाद् वृक्षबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृक्षो गृह्यमाणैकदेशवदिति, अथैकदेशग्रहणादेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति। द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयः। अस्यैकदेशसम्बन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः। तस्माद् वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति। एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ॥

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात् यत्तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजातन्तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञाय-

मानं प्रत्यक्षमन्यस्त्ववयवी भवति । किंपुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवयवसमुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं, सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति, यत्र च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानम्भवति सोऽयम् प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३०॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिस्तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च, कस्मात् अवयविसद्भावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति । अकृत्स्नग्रहणादिति चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात् नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्यां भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति । अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति । अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति नह्यस्य कारणेभ्योऽन्य एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति इदं तस्य वृत्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह गृह्यते येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैतत्कृतोऽस्ति

ति समुदायो ऽप्यशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा समुदायिनामुभयथा ग्रहणाभावः; मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्प्यते न समुदायमात्र इति ।

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

यदुक्तमवयविसद्भावात् प्रतिपत्तिरित्ययमहेतुः साध्यत्वात् साध्यं तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति अनुपपादितमेतत्, एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रं भवति विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशय इति ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्वम्, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानं तावद्दर्शनविषयो न भवत्यतीन्द्रियत्वादणूनां द्रव्यान्तरञ्चावयविभूतं दर्शनविषयो नास्ति दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते, ते निर्विषया न स्युः, गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दते ऽस्ति मृन्मयश्चेति, सन्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति ।

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

अवयव्यर्थान्तरभूत इति संग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । स्नेहद्रवत्वकारितमपां संयोगादामे कुम्भेऽग्निसंयोगात् पक्वे यदि त्ववयविकारिते अभविष्यताम् पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येतां द्रव्यान्त-

धारणाकर्षणानुपपत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जतुसंगृहीतेष्वपि नाभिमतानामिति । अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको माभूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धिविषयं पर्य्यनुयोज्यः किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया, आहो नानार्थविषयेति । अभिन्नार्थविषयेति चेत् अर्थान्तरानुज्ञानादवयविसिद्धिः, नानार्थविषयेति चेत् भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः । अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति ।

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३६ ॥

यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथाऽगृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनावनाङ्गानामारात् कारणान्तरतः पृथक्त्वस्याग्रहणम् यथाऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जातिग्रहणम्भवति, यथाऽगृह्यमाणस्पन्दानामारात् स्पन्दग्रहणम्, गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति । इदमेव परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्विन्नेति । अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति, तथा नैवं तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । दर्शनविषय एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयोऽथा…

णुसञ्चयविषयं इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नाना-
भावे चाणूनां पृथग्ग्रहणाग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिं-
स्तदिति प्रत्ययो यथा स्थाणौ पुरुष इति ततः किमतस्मिंस्तदि-
ति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिः, स्थाणौ पुरुष इ-
ति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्, योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन्
सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नाना-
भूते ष्वेकमिति सामान्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति ।
प्रधानञ्च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते, तस्मादभिन्न एवायमभे-
देप्रत्यय एकमिति. इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमि-
ति चेत् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था, श्रोत्रादिविषयेषु
शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति ।
एवञ्च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेत्वभावात्,
अणुषु साञ्चतेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्थाणौ पुरुष-
प्रत्ययवत्, अथार्थस्य तथाभावात्, तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा
शब्दस्यैकत्वादेक शब्द इति ॥ विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेणाद-
दृष्टान्तौ संशयमापादयत इति, कुम्भवत् सञ्चयमात्रे गन्धादयो
ऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय इति, एवं परिमाणसंयोगस्पन्दजा-
तिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति । एकत्वबु-
द्धिरतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सा-
मानाधिकरण्यात् एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ समा-
नाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति ॥ अ-
णुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् सोऽयमनहत्स्वणुषु
महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति, किञ्चातः अत-
स्मिंस्तदितिप्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति भ-
वितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति । अणुशब्दो महानिति च
व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्ता-
नवधारणात् यथा द्रव्येणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणम्
महान् शब्दः पटुतीव्र इत्येतस्य ग्रहणम् । कस्मात् इयत्तानव-

धारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्थान्नियानयमित्यध्य
र्याति । यथा बदरामलकबिल्वादीनि संयुक्ते इमे इति च
त्वममानाश्रयं पारिनग्रहणम्. समुदायाश्रयः संयोगस्येति
कोऽयंसमुदायः।प्राग्रहणं कृत्यानिकावाप्रामिरेकस्य समुदाय
चेत् प्रातेरग्रहणं प्राप्त्याश्रिताया: संयुक्ते इमे वस्तुनी इति न
इपाप्तो संयुक्तं गृह्यते, अनेकसमूहः समुदाय इतिचेन्न हि
न समानाधिकरणस्य ग्रहणात् द्वाविमौ संयुक्तावर्थावि
ग्रहणे सति नानेकसमुदायाश्रयः संयोगो गृह्यते न च ह्य
रणेऽयमेह सोऽस्ति तस्मान्महतो द्वित्वाश्रयभूतद्रव्यसंयोगस्य
नमिति प्रत्यासत्तिः प्रतीचा तावतासंयोगो नार्थान्तरमिति
चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात संयोगस्यशब्दरूपादि स्पन्दानां हेतुः
योगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादि
षु स्पर्शे च कारणत्वं गृह्यते तस्मादगुणान्तरं प्रत्ययविषय
र्थान्तरंतत्प्रतिषेधोवाकुण्डली गुरुरकुण्डलश्छात्र इति संयोग
हे स्यव्यर्थान्तरं नविषयः अर्थान्तरप्रतिषेधस्तार्ह्यविषयस्तत्रा
षिद्धासानवचनंसंयुक्ते द्रव्येइतितदर्थान्तरमन्यत्रदृष्टामप्रति
द्यतितद्वक्तव्यामितिद्वयोमहतोराश्रितस्यग्रहणात्सवाश्रय इ
जातिविशेषस्य प्रत्यायानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानम् प्रत्याख्या
वाप्रत्याख्यास्यानुवृत्तिः । व्याधिकरणस्यानाऽभ्यक्तोऽधिक
णवचनम् अणुसमवस्थानम् विषय इति चेत्, प्राप्ताप्राप्तस
र्थ्य वचनम् । किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिवि
गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्त ग्रहणामिति चेत् व्यवहित
स्यागुणमानस्यानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, अथ तर्हि नाऽणुसमवस्था
ने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते प्राप्ते ग्रहणामिति चेत्, म
ध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्ति, यावत् प्राप्तस्थति तावत्या
भ्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य याव
प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तमव
ति, तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽयंभेदः । एवञ्च सतियोऽयम

णुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रतीयेत । यत्रयत्र-
ह्यणुसमुदायस्य भागो वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति तस्मात् समु-
दिताणुसमवेतस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्तिविष-
यत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति । परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमान-
मिदानीं परीक्ष्यते ।

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३१ ॥

अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रो-
धादपि नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्टाद्वृष्टो देव इति मि-
थ्यानुमानम् । नीडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति
तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति । पुरुषोऽपि
मयूरवाशितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भ-
वति ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥३२॥

नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभि-
मानः, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशि-
ष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णका-
ष्ठादिवहनञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्य-
नुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे
भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाञ्चिदिति । नेदं मयूरवा-
शितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमान-
मिति यस्तु सदृशात् विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टं मयूरवाशितं गृ-
ह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीना-
मिति, सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य योऽर्थविशेषेणानु-
मेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति । त्रिकालविषयमनुमा

त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र च ॥

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्द्ध्वं स पतितोध्वा तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा तत् संयुक्तः कालः पतितव्यकालः नेदानीं तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत, तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते इति ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥

नाध्वव्यङ्ग्यः कालः, किन्तर्हि क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः, यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः काल इति भूता क्रिया, पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया, उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधः पततीति क्रियासम्बद्धम् सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति । अथापि ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्येताम्, प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपम् । नातीतापेक्षानागतसिद्धिः । नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः कया युक्त्या केन कल्पेनातीतः कथमतीतानागतयोरिति नचोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेत

रेतरापेक्षो सिद्धोति एवमतीतानागतावितिं नेतरेतरापेक्षा क-
स्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः
यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा यद्यन्यतर
स्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्य
तरन्न सिद्धातीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं व-
र्त्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । य-
स्य चायं नास्ति तस्य ॥

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणम्प्रत्यक्षानुपपत्तेः॥४०॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् न चाविद्यमानमसदिन्द्रि-
येण सन्निकृष्यत, न चायं विद्यमानंसत् किञ्चिदनुजानाति प्रा-
त्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वन्नोपपद्यते प्रत्यक्षा-
नुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वात् अनुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्र-
माणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति । उभयथा च वर्त्तमानः
कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथा द्रव्येद्रव्यमिति क्वचित्
क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः । यथा पचति छिनत्तीति, नानाविधा चै-
कार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा चैकार्था
क्रिया पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमे-
धोपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघट्टनं मण्डस्रावणमधोऽवतार-
णमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि
निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते । यच्चेदं पच्यमानं च्छिद्यमानञ्च
तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे ॥

कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम्॥४१॥

क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पक्ष्यती-
ति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतःकालोऽपाक्षी-
दिति । आरब्धक्रियासन्तानो वर्त्तमानः कालः पचतीति । तत्र
या उपरता सा कृतता, या चिकीर्षिता सा कर्त्तव्यता, या क्रि-

यमाना सा क्रियमाणा । तदेव क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयत नारम्भो नोपरम इति सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते । अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च । अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यत द्रव्यमिति क्रियासन्तानाविच्छेदाभिधायी चत्रैकाल्यान्वितः पचति छिनत्तीति अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्ष यां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्य. तस्मादस्ति वर्त्तमानः काल इति ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः॥४२॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति, प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, नहि भवति यथानड्वानेवं महिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमानंन सिध्यति, नहि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

न साध्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते, किन्तर्हि प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते, यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम्, तस्माद्यथोक्तदोषो नापपद्यत इति । अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम् ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानमेव गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्टं। विशिष्यत इत्याह, कया युक्त्या ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य प-

श्याम इति ॥ ४५ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयसमानमर्थं पश्यति, तदाऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते, न चैवमनुमानमिति परार्थं चोपमानम् यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परार्थमुपमानमिति चेत् न स्वयमध्यवसायात् भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति। नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमाने तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति। अथापि ॥

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः॥४६॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम्। अयमनयोर्विशेष इति ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्॥४७॥

शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम् कस्मात् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्. कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः यथाऽनुपलभ्यमानलिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽर्थोऽयमनुपलभ्यमान इत्यनुमानं शब्दः। इतश्चानुमानं शब्दः ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्यथोपमाने, तद्व्याख्यातम् शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिर्यथानुमाने प्रवर्त्तते तथा शब्देऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

शब्दोऽनुमानमिति वर्त्तते, सम्बद्धयोश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम् । यथा सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति । यत्ताव[त्...]द्र्थस्यानुमेयत्वादिति तन्न ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥५०॥

स्वर्गः अप्सरस उत्तराः कुरवः सप्तद्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः, कि[न्]तर्हि आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः । विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावात् । न त्वेवमनुमानमिति । यत् पुनरुपलब्धेरवि[शिष्ट]वृत्तित्वादिति, अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति । यत्पुनरिदं सम्बन्धा[च्]चेति अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः प्राप्ति[ल]क्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः कस्मात् ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् [ये]नेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण [गृ]ह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात् अर्थान्तिके वा शब्दः स्यात्, [उ]भयं वोभयत्र । अथ खल्वयम् ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्यु[पलभ्यते]

लभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एकस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति । अन्नाग्न्यसि शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च गृह्यन्ते । अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्तिके शब्द इति । स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं कण्ठादयः, करणं प्रयत्नविशेषः । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थाकारणम् । असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः । तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति । अत्र समाधिः ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥५४ ॥

न सम्बन्धकारितं शब्दार्थव्यवस्थानं किन्तर्हि समयकारितं यत्तदवोचाम । अस्येदमितिषष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं तदवोचामेति । कः पुनरयंसमयः । अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमनियोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः, सम्बन्धवादिनापि चायमवर्ज्जनीय इति । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम्, समयपालनार्थं चेदंपदलक्षणया वाचोऽन्वाख्यानंव्याकरणंवाक्यलक्षणया वाचोऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थंशुषोऽप्यनुमानहेतुर्न भवतीति ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋष्यार्य्य

म्लेच्छानां यथा कामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्त
स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात् । य
था तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषं व्यभि
चरतीति ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु तस्येतिशब्दविशेषमेवाधिकुरु
भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्मादनृतदो
षात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ संस्थि
तायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृष्टा
र्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमि
ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च हवने "उदिते होतव्यमनुदि
होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्„ इति विधाय विहितं व्याह
न्ति "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो
स्या, हुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबलौ वास्य
हुतिमभ्यवहरतो यःसमयाध्युषिते जुहोति„ । व्याघाताच्चान्य
तरन्मिथ्येति । पुनरुक्तदोषाच्च अभ्यासे देश्यमाने "त्रिः प्रथम
मन्वाह त्रिरुत्तमाम्„ इति पुनरुक्तदोषो भवति । पुनरुक्तञ्च
मत्तवाक्यमिति तस्मादप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदो
भ्य इति ॥

न कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्, कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्या
त् इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्टिः कर
साधनम् पितरौ कर्त्तारौ संयोगः कर्म्म त्रयाणां गणयोगात्
त्रजन्म वैगुण्याद्विपर्य्ययः । इज्याश्रयं तावत्कर्म्मवैगुण्यम् समी
हाभ्रेषः कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता कपूयाचरणश्च । सा
नवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति । मन्त्रा न्यूनाधिकाः स्व

वर्णहीना इति । दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति । अयोपयजनाश्रयं कर्मवैगुण्यम् मिथ्यासम्प्रयोगः । कर्तृवैगुण्यम् योनिव्यापादी बीजोपघातश्चेति । साधनवैगुण्यम् इष्टावभिहितम् लोके चाग्निकामो दारुणीमथ्नीयादिति विधिवाक्यम्, तत्र कर्मवैगुण्यम् मिथ्याभिमन्थनम्, कर्तृवैगुण्यम् प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति, तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः । गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् न चेदं लौकिकाद्भिद्यते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं हवनकालम्भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेनीनाम्भवति । तथाच मान्त्राभिवादः । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण बाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

प्रमाणं शब्दो यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥६१॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनानि अर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीति तत्र ॥

विधिर्विधायकः ॥ ६२ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ६३

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्था स्तूयमानं श्रद्दधीतेति प्रवर्त्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्त्तते। सर्व्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्य जित्यै सर्व्वमेवैतेनाप्नोति सर्व्वं जयतीत्येवमादिः अनिष्टफलवादो निन्दा वर्ज्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति । स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते वा इत्येवमादि । अन्यकर्त्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः । हुत्वावपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि । ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति । तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोमस्तौषन् योने यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादिः । कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादाविति । स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

विध्यनुवचनञ्चानुवादो विहितानुवचनञ्च, पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते, अधिकारार्थम्, विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधीयते । विहितान-

न्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम् । लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम् । अर्थवादवाक्यमायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् । अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यतामिति वा, अङ्ग पच्यतामित्यध्येषणार्थम् । पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वमेवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषःशब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६५ ॥

पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते, कस्मात् उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः॥६६॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् । अर्थवदभ्यासस्यानुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् । अर्थवानभ्यासोऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । उदाहरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः । पचति पचतीति क्रियानुपरमः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः । परिपरि त्रिगर्तेभ्यः वृष्टो देव इति परिवर्जनम्, अध्यधि कुड्यं निषण्णमिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति । किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न सिद्ध्यति ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्त-

प्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं कृत्वेष्टमधिगच्छति इदं वर्ज्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्य्ययः, मन्त्रपदानाञ्च विषभूताऽशनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः एतत्प्रामाण्यम् किं कृतमेतत् । आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम् साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः इदं हातव्यमयमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमयमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति, न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा, नवाऽकृत्वा स्वस्तिभावः, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति । हन्त वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशाम स्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्यन्त्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति । एवमाप्तोपदेशः एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुष्ठीयमानोऽर्थस्य साधको भवति । एवमाप्तोपदेशः प्रमाणमेवमाप्ताः प्रमाणम् । दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति, अस्यापि चैकदेशो ग्रामकामो यजेतेत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति । लोके च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः । लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थज्ञानपरानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यम् । तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति । नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वेतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तम्शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नित्यत्वात् नित्यत्वे हिसर्व्वस्य सर्व्वेण

वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः।नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेन्न लौकिकेष्वदर्शनात्,तेऽपिनित्याइति चेत् नअनाप्तोपदेशादर्थविसंवादोऽनुपपन्नः। नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति अनित्यः स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिको न नित्य इति कारणं वाच्यमिति। यथानियोगञ्चार्थस्य प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यम् नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः।तत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् आप्तप्रमाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु शब्देषु चैतत् समानमिति॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥

अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह।

नचतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्॥

न चत्वार्य्येव प्रमाणानि, किन्तर्हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि, इति ह्येचुरित्यनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकम्प्रवादपारम्पर्य्यमैतिह्यम्,अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः प्राप्तिःप्रसङ्गः।यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थःप्रसज्यतेसोऽर्थापत्तिः। यथामेघेष्वसत्सुवृष्टिर्नभवतीतिकिमत्र प्रसज्यतेसत्सुभवतीति। सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम् आढकस्य सत्ताग्रहणात्प्रस्थस्येति। अभावो विरोधी अभूतं भूतस्य, अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम् विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणन्तराणि प्रमा-

णान्तरञ्च मन्यमानेन प्रतिषेधः उच्यते सोऽयम् ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः॥२॥

अनुपपन्नः प्रतिषेधः कथम् आप्तोपदेशः शब्द इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्त्तते सोऽयं भेदः सामान्यात् संगृह्यत इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम्, तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्य्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अत्रार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथाहीयम् ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थादापद्यते सत्स्वपि चैकदा न भवति सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति। नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

असति कारणे कार्य्यन्नोत्पद्यते इति वाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इत्यर्थादापद्यते अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति । सोऽयं कार्य्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति न खल्वसति कारणे कार्य्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी यत्तु सति कारणे

निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यन्नोत्पद्यत इति कारणधर्म्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयं किन्तर्ह्यस्याः प्रमेयम् सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इति योऽसौ कार्य्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति एतदस्याः प्रमेयम्। एवन्तु सति अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति। दृष्टश्च कारणधर्म्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥५॥

अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्यम् प्रतिषेधः तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्भावः एवमनैकान्तिको भवति अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते इति। अथ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्यासद्भावो विषयः एवन्तर्हि ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥६॥

अर्थापत्तेरपि कार्य्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः न च कारणधर्म्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यानुत्पादकत्वमिति। अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथमिति ॥

नाभावप्रामाण्यम्प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यम् प्रमेयासिद्धेरिति अथाऽयमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिद्ध्यति प्रमेयम्, कथम् लक्षितेषु वासस्सु

अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तोयेषु वासस्सु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः॥

यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभावः उपपद्यते । अलक्षितेषु च वासस्सु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति तस्मात् तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति नान्यलक्षणोपपत्तेः यथायमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिम्पश्यति नैवमलक्षितेषु सोऽयं लक्षणाभावं पश्यमभावेनार्थम्प्रतिपद्यते इति ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्, यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि, तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानिअनवस्थितानिकेषुचिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता, तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रा

गुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति। आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नानाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्योऽथानित्य इति॥

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥१॥

आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके, गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितो ऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे, । महाभूतसङ्क्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये, अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति, अनित्यः शब्द इत्युत्तरम्,कथम् ॥

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च१४

आदिर्योनिः कारणम्, आदीयतेऽस्मादिति कारणवदनित्यं दृष्टम् संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति, का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति। भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति, सांशयिकमेतत् किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य, आहोस्विदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह। ऐन्द्रियकत्वात् इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियः। किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत्। अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति, संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्। दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं भवति, तस्मा न्न व्यञ्जकः संयोगः। उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणमिति। इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात् तीव्रं मन्दमिति कृतकं चपतेमुर्ख्य

तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति उपचर्य्यते च तीव्रः शब्दो मन्दशब्द इति। व्यञ्जकस्य तथाभावाद्ग्रहणस्य तीव्रमन्दतारूपवदितिचेन्न अभिभवोपपत्तेः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति नतु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः, तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति, अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति, अप्राप्ते अभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्येता ऽसत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति । एवं सति यथा भेरीशब्दः कश्चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति । एवमन्तिकस्योपादानमिव दवीयस्योपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् अप्राप्तेरविशेषात् तत्र कश्चिदेव भेर्य्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभाविनः कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम ग्राह्यसमानजातीयग्रहणमभिभवः ॥ यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणाहेस्यादित्यप्रकाशेनेति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न खलु आदिमत्त्वादनित्यः शब्दः, कस्मात् व्यभिचारात् आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्, कथमादिमत्त्वं कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति कथमस्य नित्यत्वं योऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिद्

त्र्तंत इति, यदप्यैन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति। ऐन्द्रियकञ्च सामान्यं नित्यञ्चेति, यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि व्यभिचरति नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः प्रदेश इति भवतीति ॥१५॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः॥१६॥

नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम् । आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम् । तच्चाभावे नोपपद्यते, भाक्तं तु भवति यत्तत्रात्मा न महानासीत् यद्भूत्वानभवति न जातु तत्पुनर्भवति तत्रानित्य इव नित्यो घटाभावो इत्यर्थ पदार्थ इति,तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकंकार्य्यं किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः ; यदपि सामान्य नित्यवादितिन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति ॥१६॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वं किन्तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानं तेनानित्यत्वमितियदपि नित्येष्वप्य नित्यत्ववदुपचारादिति न ॥१७॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥

एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्य मभिधीयते अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धे किन्तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम्परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्त्तत इति, तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्य श्चामलक नमयोसंयगश्चाश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति

अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यात: संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्य वृत्तित्वमिति ।परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति। कस्मात् पुन: सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत इति शीलमिदं भगवत: सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशास्त्रमनुमानमिति । अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेर नुपलब्धेश्चेति अविद्यमानस्तर्हि शब्द: ॥१७॥

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणानास्ति शब्द: । कस्मात् । अनुपलब्धे: सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यत कस्मात् आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात् । अनेनावृत: शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति, उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति । किमिदमुच्चारणं नामेति । विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य वायो: प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघात।यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति । संयोगविशेषो वै प्रतिघात: प्रतिषिद्धञ्च संयोगस्य व्यञ्जकत्वम् । तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम् अपि त्वभावादेवेति सोऽयमुच्चार्य्यमाण:श्रुयते श्रूयमाणश्च भूत्वाभवतीति अनुमीयते ऊर्ध्वं चोच्चारणाच्छ्रुयते स भूत्वा न भवतीति अभावान्न श्रूयत इति कथं आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मक: शब्द इति एवञ्च सति तत्त्वं पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह ।।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः॥२०॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्य नुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति. कथं पुनर्जानीतेऽभावान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानत् अयं खल्वावरणमनुपलम्‌-मानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभ्‌ इति यथा कुड्ये-नावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावर-णोपलब्धिवदवर्णा नुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति एवञ्च सत्यपहृत-विषयमुत्तरवाक्यं मणोऽभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावर-णानुपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

यथानुपलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपल-मानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवाननुपलभ्यमाना-प्यावरणानुपलब्धिरस्तिरावमनुपलभ्यमानम प्यावर्णमस्तीति-ति। यद्यभ्यनुजानाति न चानुपलभ्यमाना नावरणानुपलब्धि-रस्तीति अभ्यनुज्ञाय च वदति नास्त्यावरणमनुपलम्भादिति। एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यत इति ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धे रहेतुः ॥२१॥

यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति अनुपलम्भा-त्मकमसदिति व्यवस्थितम् उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिरिति सेय-मभावात्वान्नोपलभ्यते सच्च खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवित-व्यम्। न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति। तत्र यदुक्तं नावरणा-नुपपत्तिरनुपलम्भादित्ययुक्तमिति अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रति-जानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते ॥

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति सोऽयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः अस्पर्शञ्च कर्मानित्यं दृष्टं अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम् ॥

न कर्म्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः । अयन्तर्हि हेतुः ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टम्, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्य्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ।

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अध्यापनं लिङ्गं असति सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ ॥

समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः संशयानतिवृत्तेः किमाचार्य्यस्थः शब्दोऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् । आहोस्विन्नृत्योपदेशवद्गृहीतस्यानुकारणमध्यापनमिति । एवमध्यापनमलिङ्गं सम्प्रदानस्येति । अयन्तर्हि हेतुः ॥

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यस्यमानवस्थितं दृष्टम् पञ्चकृत्वः पश्यतीति, रूपमव-

स्थितं पुनः पुनर्दृश्यते, भवति च शब्दोऽभ्यासः, दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाको विंशतिकृत्वोऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

अनवस्थानेऽभ्यासस्याभिधानं भवति । द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यत् त्रिर्नृत्यत् द्विरग्निहोत्रं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते ।।

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३२ ॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्नो भवति । एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते ।।

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः, तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्ध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमिति, अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम्

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कार-

णद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः । एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धम् व्यञ्जकम् । अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यदिति तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः । दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्यः श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधान इति । घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते तत्र नित्ये शब्दे,घण्टास्थमन्यगतं वाऽवस्थितं सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्तिकारणं वाच्यम् येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेदश्चासति श्रुतिः भेद उपपादयितव्य इति । अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटुमन्दमिति वर्त्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः । पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति त्तान वै निर्निमित्तर संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति ॥

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥

पाणिकर्म्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते । तस्य च निरोधाचछब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः । यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादयोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांश्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गम् संस्कारसन्तानस्येति, तस्मान्निमित्तान्तस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ।।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । ३८ ॥

यदि यस्यविनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते । एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्थानात् तेषा नित्यत्व प्रसज्यत इति । अथ नैवन्तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति।कम्पसमानाश्रयस्य च नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत् कारणोपरमादभावः वैयधिकरण्ये हिप्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात् समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

यदिदमाकाशगुणः शब्द इतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इतिज्ञायते न च

कम्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सहसन्न विष्टः श
ब्दसमानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते कथम् ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद्व्याख्यातम् । यदि रूपा
यः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताःसमुदितास्तस्मिन् समासे समुदा
यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणे
भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्रयोऽयं विभाग एकद्रव्ये नाना
रूपाभिन्नश्रुतयो विधर्म्माणः शब्दा अभिव्यज्यमाना श्रूयन्ते
यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्म्माणः शब्दा ती
व्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभू
तानामुत्पद्यमानानामयं धर्म्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अ
स्ति चायं विभागो विभागोन्तराच्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्या
महे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्य
इति । द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च, तत्र व
र्णात्मनि तावत् ॥ ४१ ॥

विकारादेशोपदेशात्त संशयः ॥४१॥

दध्यत्रेति । केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति विकारं
मन्यन्ते । केचिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं ज
हाति तत्र यकारस्य प्रयोगंब्रुवते संहितायां विषयइकारोनप्र
युज्यते तस्यस्थाने यकार प्रयुज्यतेसआदेश इति उभयमिदमु
दिश्यते तत्र न ज्ञायते किन्तत्त्वमिति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम्
विकारोपदेशे ह्यन्वयस्य ग्रहणाद्विकारानुमानम् सत्यन्वये कि
ञ्चिन्निवर्त्तते किञ्चिदुपजायत इति शक्येत विकारोऽनुमातुम्
न चान्वयो गृह्यते, तस्माद्विकारो नास्तीति, भिन्नकरणयोश्च
वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृत्तकरण इकारः ईषत्स्पृ
ष्टकरणो यकारः । ताविमौ पृथक् करणाख्ये न प्रयत्नेनोच्चा
रणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगे ऽन्यतरस्य प्रयोग उपपन्न इति य

विकारे चाविशेषः। यत्र मा विकारयकरौ न विकारभूतौ यतते यच्छति प्रायंस्त इति। इकार इदमिति। यत्र च विकारभूतौ इदं व्याहरति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः, श्रोतुश्च श्रुतिरित्याशोपपत्तिः। प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च न खल्विकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते। किन्तर्हि इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते तस्मादविकार इति। अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः। न विक्रियन्ते वर्णा इति नचैतस्मिन् पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवो येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्य्यम् नहीकाराद्यकार उत्पद्यते यकारादिकारः। पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम्। एतावच्चैतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयञ्च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकारा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः अस्ते भूः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो नाकार्य्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः।

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम्। यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धे र्विकाराणामहेतुः ॥ ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः। अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात् अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति प्रतिदृष्टान्ते चा,

नियमः प्रसज्येत । यथाऽनडुहस्थानेऽश्वो वोढुं नियुक्तो न त द्विकारो भवति, एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विका र इति, न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रति दृष्टान्त इति, द्रव्यविकारोदाहरणञ्च ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पते विकारश्च प्रकृतीर नुविधियते, न तु इवर्णमनुविधीयते यकारः, तस्मादनुदाहरण द्रव्यविकार इति ॥

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृते विंकारवैषम्यम्, एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृते र्विकारविकल्प इति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये, यदात्मकं द्रव्यं मृद्वा सुव र्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्व्वो व्यूहो निवर्त्तते, व्यूहान्तरञ्चो पजायते तं विकारमाचक्ष्महे । न वर्णसामान्ये कश्चि च्छब्दा त्मान्वयी य इत्वं जहाति यत्वञ्चापद्यते तत्र यथा सति द्रव्य भावे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानु पपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्म्मानुप पत्तेरिति । इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥

विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् । पुनरापत्तेरननुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चे त्यत्रानुमानं नास्ति ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

अननुमानादिति न इदं ह्यनुमानम्, सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम्, यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनःपयो भवतिकिम्, एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः । अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरस्ति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न ॥

तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात्॥ ४९ ॥

अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन धर्म्मेण धर्म्मि भवति नैवकश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेनेत्वेनोपजायमानेन यत्त्वेन धर्मी गृह्यते । तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत इति ।

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ॥ ५०॥

वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति । यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति ॥

सामान्यवतो धर्म्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ॥ ५१ ॥

कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्म्मौ न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयकारौ कस्यवर्णात्मनो धर्म्मौ वर्णत्वं समान्यं न तस्येमौ वर्णौ भवितुमर्हतः । न च निवर्त्तमानो धर्म्म उपजायमानस्य प्रकृतिः । तत्र निवर्त्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति ॥ इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः ॥

नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ५२ ॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभ-

योर्नित्य त्वाद्विकारानुपपत्तिः । अनित्यत्वे विनाशित्वात्कः
स्य विकार इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यनवस्था
नंवर्णानाम् किमिदमनवस्थान वर्णानाम उत्पद्य निरोधः।
त्पद्य निरुद्धे इकारे यकारउत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे
कार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगृह्य सन्धा
सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति नित्यपक्षे तु तावत्समाधि

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च व
र्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधा यथा नित्यत्वे
सति किञ्चिदतीन्द्रियं किंचिदिन्द्रियग्राह्यमिन्द्रियग्राह्याश्च
र्णा एवं । नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रि
न्त् इति विरोधादतुस्तद्ध र्म्मविकल्पः, नित्ये नोपजायते
पैति अनुपजनापायधर्म्म कम्, अनित्यं पुनरुपजनापाययु
म् न चान्तरेणोपजनापायौविकारः सम्भवति, तद्यदि वर्णा
क्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्त्तते। अथ नित्या विकार धर्म
त्वमेषां निवर्त्तते सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्म्मविकल्
इति, अनित्यपक्षे समाधिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विका
रोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणम्भवति एवमेषां वि
कारो भवती ति असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका व
पलब्धि र्न विकारेण सम्बन्धादसमर्था या गृह्यमाणा
र्णविकारमनुपपादयेदिति । तत्र यादृगिदं गन्धगुणा पृ
वी एवं शब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति । न च
र्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका
यमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्धा

वर्त्तते तदा तत्रोपलभमानइवर्णो यत्वमापद्यतइति गृह्यते। तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति ॥

विकारधर्म्मित्वे नित्यत्वाभावात्कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

तद्धर्म्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः न खलु विकारधर्म्मकं किञ्चित् नित्यमुपलभ्यत इति वर्णोपलब्धिर्वदितिनयुक्तः प्रतिषेधः अव ग्रहे हि दधि अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति, चिरनिवृत्ते चायमिवर्णे यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणाभावात्कार्य्याभाव इत्यनुयोगः प्रसज्यतइति । इतश्च वर्ण विकारानुपपत्तिः ॥

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयत, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् दृष्टो विकारधर्म्मित्वे प्रकृतिनियम इति।

अनियमे नियमोन्नानियमः ॥ ५७ ॥

योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यवस्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनिय मादित्येतदयुक्तमिति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः। अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति। अनियमश्च नियतत्वान्नियमो न भवतीति नात्रार्थस्य तथाभावः

प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते सोऽयंनियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात्कार्य्यकारणभावाद्वा, किन्तर्हि ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः, स भिद्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः । उपमर्द्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः । ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः, तयोर्वाप्लुतः । लेशो लाघवं स्त इत्यस्तेर्विकारः; श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्यवा ; एत एव विशेषा विकारा इति । एत एवादेशाएते चेद्विकारा उपपद्यन्त तर्हि वर्णविकारा इति ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति । विभक्तिर्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम्, उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यमिति, शिष्यते च खलुनामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनम् नामपदञ्चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ॥

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्व्वं इति । शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात्पदार्थावधा-

रणम् तस्मात् ॥

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ६२ ॥

व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचाराद् उपचारः प्रयोगः। या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात्, द्रव्याभिधायकम् गवांसमूह इति भेदात द्रव्याधानं न जातिरभेदात वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च परिग्रहस्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिन्ना तु जातिरिति. सङ्ख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते नजातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एतेनापचयो व्याख्यातः, वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरितिद्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति। अनुबन्धःसरूपप्रजननसन्तानोगौर्गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं नजातौ विपर्ययादिति। द्रव्यं व्यक्तिरिति हिनार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः

न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

न व्यक्तिः पदार्थः। कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्याविनाऽभिधीयते, किन्तर्हि जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम्। यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति। निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु॥

सहचारणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजशक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति, सहचारणाद्यष्टिकां भाजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीतिमञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा कुवेरो राजेति तद्वद्वर्त्तत इति, मानात् आढकेन मिताःशक्तवः आढकशक्तव इति, धारणात् तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशोऽभिधीयते सन्निकृष्टः, योगात् कृष्णेन रागेन युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६५ ॥

आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः। सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां, सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति नागृह्यमाणायाम्, यस्य ग्रहणात् सत्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थं इति नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। नचा-

वयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः ॥

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६६ ॥

जातिः पदार्थः कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात्। अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थः इति। न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः खल्विदानीं पदार्थ इति ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृती । यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती लोके तदेतद्बहुलं प्रयोगेष्वाकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुनर्ज्ञायते नानाव्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत् ॥

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६९ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणा-

मव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद्द्रव्यम्, मूर्त्तिः मूर्च्छि तावयवत्वादिति ॥

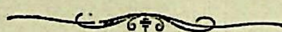
आकृति र्ज्जातिलिङ्गाख्या ॥ ७० ॥

यया जाति र्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नाना सत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियत व्यूहेति। नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति। नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृति र्निवर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु, यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ६ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्चात्मादीत्यात्मा विविच्यते। किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्त इति, कुतः संशयः व्यपदेशस्योभयथासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलै र्वृक्षस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति। अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति। अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति तत्र नावधार्य्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादि

सङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वेति सन्धेनायमन्य स्यव्यपदेशः कस्मात् ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते य-महमद्राक्षञ्चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यञ्चास्प्राक्षं स्प-र्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमौ प्रत्ययावेकक-र्तृकौ प्रतिसन्धीयेते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियेणैककर्तृकौ। तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य सङ्गृहीता भिन्न-निमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृकौ इन्द्रियं खलु स्वं स्वं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति ने-न्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति । कथं न सङ्घातकर्तृकौ एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते न सङ्घातः कस्मात् अनिवृत्तं हि सङ्घाते प्रत्येकं विष-यान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरेणैवेति ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः, कस्मात् विषयव्यवस्थानात् व्यव-स्थितविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते। सति च गृह्यते यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते। तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षू रूपं पश्यति एवं घ्राणादिष्वपीति तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयो विषयग्रहणस्य तथाभावात् एवं सति किमन्येन चेतनेन सन्दिग्धत्वादहेतुः योऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयो विषयग्रहणस्य तथाभावः स किञ्चेतनत्वादाहोस्विच्चेतनोप-करणानां ग्रहणनिमित्तत्वादिति सन्दिह्यते, चेतनोपकरणत्वेऽ पीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति यच्चोक्तं विषयव्य-वस्थानादिति ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥३॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि चेतनं स्यात् कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् । यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यश्चेतनःसर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते । तत्रेदमभिज्ञानमप्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं निघ्रति घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वात्मकर्तृकान् प्रतिसन्धाय वेदयते सर्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रतिपद्यते अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्यक्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावं प्रतिसन्धाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेकविषयसमुदायग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति ।सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयव्यवस्थाऽनुपदंनशक्या परिक्रमितुम् । आकृतिमात्रन्तूदाहृतम्। तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सतिकिमन्येन चेतनेन तदयुक्तं भवति ।इतश्चदेहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसङ्घातमात्रम्

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलेन कर्तुरसम्बन्धात् अकर्तुश्च सम्बन्धात् शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे खल्वन्य :सङ्घात उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यतेउत्पादनिरोधसन्ततोभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते, देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादि सङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोती नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते

तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वोसर्गं प्राप्नोति तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्य्यवासो न स्यात् : तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् अनिष्टञ्चैतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ॥ ५ ॥

यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः, कस्मात् नित्यत्वादात्मनः न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्वमस्य न भवति, सेयमेकस्मिन् पक्षे हिंसा निष्फला अन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ॥

न कार्य्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्यसत्वस्य बधो हिंसा, अपित्वनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्य्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा बधो हिंसेति, कार्य्यन्तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायतनमधिष्ठानमाश्रयः शरीरम्। कार्य्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां बधो हिंसा न नित्यस्यात्मनः। तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादित्येतदयुक्तम्। यस्य सत्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः। एतावच्चैतत् स्यात्। सत्वोच्छेदो वा हिंसा अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्य्याश्रय कर्तृवधो वा न कल्पोन्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति। अथवा कार्य्याश्रय कर्तृबधादिति कार्य्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःख-

प्रतिसन्वेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं तद्भवति न ततो ऽन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ताहि सुखदुःखसम्वेदनस्य निर्वृतिः न तमन्तरेणेति कस्य वध उपघातः पीडा प्रमापणं वा हिंसा न नित्यत्वेनोत्मोच्छेदः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति । इदञ्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्व्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ इति सव्येन चक्षुषा दृष्ट

मयेतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् । यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति । इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अस्तित्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ॥

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहणलिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥

अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्ना सास्थिव्यवहिते सम्भवति अथवैकविनाशस्यानियमः द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषोरश्मिविषय सन्निकर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुद्ध्यते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति॥

इन्द्रियान्तर विकारात्॥ १२॥

कस्यचिदम्लफलस्य गृहीतसाहचर्य्ये रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवभूतो गृह्यते तस्येन्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति॥

न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्॥ १३॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्या स्मर्त्तव्यो विषयः तत्कृतःइन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः॥ १४॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मनः यदि स्मृतिरात्म गुणः एवं स्मृतिमुपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति, इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिसन्धानाम्। अप्रतिसन्धाने वा विषयव्यवस्थानुपपत्तिः, एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थं स्मरतीति एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे

सति सद्भावः विपर्य्यये चानुपपत्तिः । स्मृत्याश्रया प्राणभृतां स-
र्वे व्यवहाराः आत्म लिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार
इति ॥

अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अपरिसङ्ख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्त-
व्यविषयत्वादिति येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासिषमहम-
मुमर्थमिति । एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्व्वज्ञातोऽर्थोविष-
यो नार्थमात्रम् ज्ञातवानहममुमर्थमसावर्थो मया ज्ञातः ज्ञा-
तमस्मिन्नर्थः मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृति-
विषयज्ञापकं समानार्थम् सर्व्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च
गृह्यते अथ प्रत्यक्षेऽर्थे या स्मृति स्तयो त्रीणि ज्ञानान्येकस्मि-
न्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि न नानाकर्तृकाणि नाक-
र्तृकाणि किन्त्वेककर्तृकाणि अद्राक्षममुमर्थं यमेवतर्हि पश्या-
मिति अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनसम्बित्त्, न खल्वसम्विदिते द-
र्शने स्यादेतदद्राक्षमिति, ते खल्वेते द्वे ज्ञाने यमेवैतर्हि पश्या-
मीति तृतीयं ज्ञानमेवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो नाकर्तृ-
को न नानाकर्तृकः किन्त्वेककर्तृक इति, सोऽयंस्मृतिवि-
षयोऽपरिसङ्ख्यायमानो विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रतिषिध्यते
नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति न चेद स्मृतिमा-
त्रं स्मर्त्तव्यमात्र विषय वां इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत् स्मृ-
तिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽय ज्ञाता सर्व्ववि-
षयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थंज्ञास्याम्यमुम-
विजानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञा-
त्वाऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशि-
मुस्मुर्षाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रे तु स-
उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोऽपि संस्का-
रो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिञ्चानुभवेत् । न चानुभ-
मन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्य-

देहान्तरवत् अतोनुमीऽयते अस्त्येकः सर्व्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्॥१६॥

न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो यतः मनो हि सर्व्वविषयमिति तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्॥१७

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति स्पर्शनेन स्पृशति एवम्मन्तुः सर्व्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभूतं सर्व्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति । एव सति ज्ञातर्य्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनः संज्ञाऽभ्यनुज्ञायते मनसि च मनः संज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति प्रत्याख्याने वा सर्व्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः,अथ मन्तुः सर्व्वविषयस्य मतिसाधनं सर्व्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति । एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रिय विलोपः प्रसज्यत इति ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति मतिसाधनं सर्व्वविषय नास्तीति, अयं निरनुमानो नात्रानुमानमस्ति येन नियम प्रतिपद्यामह इति । रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसद्भावः यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणं एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेषु तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् तच्च ज्ञा-

नायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञाना यौगपद्यलिङ्गम् तस्यान्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेर्न यु गपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्रयदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवादिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्योनि त्यतानित्य इति कुत· संशयः उभयथा दृष्टत्वात् संशयः। विद्य मानमुभयथा भवति नित्यमनित्यञ्च प्रतिपादिते चात्मस द्भावेसंशयानिवृत्तेरिति आत्मसद्भावे हेतुभिरेवास्य प्राग्देहभे दादवस्थानंसिद्धम् ऊर्द्धमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभय शोक सम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृह्यी तेषु हर्षभय शोकहेतुषुहर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् तेच स्मृत्य नुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरे नभवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनिसति नान्यथेति सिद्धत्येतद् अवतिष्ठतेऽयमूर्द्धं शरीरभेदादिति ॥

पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसंमीलनं विकारो भवति ए मनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः स्यात हेत्व वदायुक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवदनि त्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति, नात्रोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतु र्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावादसंबद्धार्थकमपार्थ मुच्यतइति । दृष्टान्त च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्ति· या चेयमा सेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिःस्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्म गृह्यते सेयं पद्मादिसंमीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्तते यथा चे न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति, क्रियाजातश्च वर्णविभाग

संयोगप्रबोधः, संमोलने क्रियाहेतुश्चानुमेयः । एवञ्च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते । अथ निर्मित्तः पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकार इति मतम् एवमात्मनोऽपि हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति तच्च ॥

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्स्वभावात् तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसंमीलन विकारा निमित्ताद्भवितु मर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, नचान्यत पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् निमित्तमस्तीति । नचोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादिनां तस्माद्युक्तमेतद् इतश्च नित्य आत्मा ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्॥२२॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते सच नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कया युक्त्या, दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ जातमात्रस्योपपद्यते तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात्प्रेत्यशरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्त माहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति तस्मान्नदेहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्द्ध्वं देहभेदादिति ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ ॥ २३ ॥

यथा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एवमा-

हाराभ्यासमन्तरेण वालः स्तन्यमभिलषति, किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तमथवा निमित्तादिति निर्निमित्तावत् ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोष्ठादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयु र्नजातु नियमे कारणमस्तीति अथ निमित्तात् तत्केनोपलभ्यत इति क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियम तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते नच स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यास कृतात् स्मरणानुबन्धात् ।निमित्तं दृष्टान्ते नोपपाद्यते न चासति निमित्ते कस्य चिदुत्पत्तिः, न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं वाधते, तस्मा दतयसोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति, अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयों लोष्ठमुपसर्पति किंकृतोऽस्यानियम इति यदिकारणे नियमाः सर्व्वक्रियानियमलिङ्गः एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितुमर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्म रणमन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते दृष्टोहि शरीरि, णामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति। इतश्च नित्यआत्मा कस्मात् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

स रागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागानुवद्धो जायते रागस्य पूर्व्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पूर्व्वानुभवश्चविषयाणा मन्यस्मिन् ॥ जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यतेसोऽयमात्मा पूर्व्वशरीरानुभूतान् विषया ननुस्मरन् तेषु तेषुरज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्म नोःप्रतिसन्धिः,एवंपूर्व्वशरीरस्य पूर्व्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्व्वतमेनत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति। कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते यथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अत्रायमुदितानुवादो निदर्शनार्थः ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च, कस्मात् सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः, तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति । आत्मोत्पादाधिकरणात्तु रागोत्पत्ति र्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे सति वाच्या कार्य्यद्रव्यगुणवत् न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्कल्पादन्यद्राग कारणमस्ति । तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयोरुत्पत्तिरिति, अथापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्व्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः । तत्र हि तस्य निर्वृत्तिः नास्मिन् जन्मनि तन्मयत्वाद्राग इति विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यत इति जातिविशेषाच्च रागविशेष इति, कर्म्म खल्विदं जातिविशेषनिवर्त्तकम् तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं विज्ञायते, तस्मादनुपपन्नं सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमिति, अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं, स्वकृतकर्म्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत् परीक्ष्यते किं घ्राणादिवदेकप्रकृतिकम् उतनानाप्रकृती ति, कुतः संशयः, विप्रतिपत्तेः संशयः, पृथिव्यादीनि भुतानि सङ्ख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति किन्तत्र तत्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८॥

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् गुणान्तरोपलब्धेः

गन्धवतो पृथिवी गन्धवच्छरीरम् अवादीनामगन्धत्वात् त प्रकृत्यगन्धं स्यात् नत्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चे ष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे ति शरीरं भवति भूतसंयोगोहि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इ आप्य तैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि तेष्वपि भूतसंयो गः पुरुषार्थतन्त्र इति स्याल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंश नावादि संयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं त द्गुणोपलब्धेः, निश्वसोच्छासोपलब्धेः चातुर्भौतिकम् गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाश दानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे स न्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः कथं सन्दिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्म्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषे धात् सन्निहितानामिति । यथा स्याल्यामुदकतेजोवाय्वाका शानामिति तदिदमनेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूप मस्पर्शञ्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थं भूतम् त स्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतादित्यत्रमन्त्रे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रू यतेतदिदं प्रकृतौविकारस्य प्रलयाभिधानमिति सूर्य्यं ते चक्षुर्ग मयामीत्यत्रमन्त्रान्तरे पृथिवीन्ते शरीरमिति श्रुयतेसेयंकारणा कारस्य स्मृतिरभिधीयत इति. स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीया मेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्य्यन्ते किमाव्यक्तिक न्याहो स्विद्भौतिकानीति कुतः संशयः ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपल म्भात् संशयः ॥३०॥

कृष्णसारम्भौतिकं तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपह

चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कृष्णमारमवस्थितस्य विषयस्योपालम्भो न कृष्णसारप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणाम् तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एव मुभयधर्मोपलब्धेः संशय, अभौतिकानि इत्याह कस्मात् ॥

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोधपर्व्वतादि, अणिवत्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्यग्रोधधानादि, तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं वाधते भौतिकं हि यावत्तावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्व्वं व्यापकमिति न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वञ्चे न्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुम् इदं खलु ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२॥

तयोर्महदण्वोर्ग्रहणं चक्षूरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति यथाप्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यर्थं सन्निकर्षश्चावरणलिङ्गः, चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

रूपस्पर्शवद्धि तेजो महत्वोदनेकद्रव्यवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चक्षुषोरश्मि र्यदिस्यादिति ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

सन्निकर्षं प्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धि र्नासावभावं प्रतिपादयति। यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धि नियमः ॥३५ ॥

भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्म्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवच्च वि-ष क्वावयवसाप्य द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृ-ह्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्पेते। तथा-विधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भू तरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते स्प-र्शस्त्वस्योष्णउपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् ग्रीष्मवसन्तौ कल्पेते यत्र त्वेषा भवति ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः प्रत्यक्षतः उपलभ्यते रूपवि-शेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचि-दनुपलब्धिः स रूपधर्म्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति, अनुद्भू त-रूपश्चायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति दृष्टश्च तैजसोधर्म्मभेदः उद्भू तरूपस्पर्शंप्रत्यक्षं तेजो यथादित्य-रश्मयः, उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा प्रदीप रश्म-यः। उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम् यथावादिसंयुक्तं तेजः। अनुद्भू तरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषोरश्मिररिति ॥

कर्म्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धि-भूतश्च कल्पते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थश्च रश्मे-श्चाक्षुषस्य व्यूहः, रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहार प्रक्लृप्त्यर्थो द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्थो सर्वद्र-व्याणां विश्वरूपोव्यूह इन्द्रियवत्कर्म्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः। कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः॥ ३८ ॥

यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं दृष्टमिति। अप्रति घातस्तु व्यभिचारो भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति । यदपिमन्यते प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रियाणि अप्रतिघातादभौतिकानीतिप्राप्तम् दृष्टश्चाप्रतिघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः तन्न युक्तम् कस्मात् यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां, स्थाल्यादिषु पाचकस्य तेजसो ऽप्रतिघातः, उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् ॥

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धि वत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

यथाऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः, एवंमहदनेकद्रव्य वत्त्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति, सत्युपलब्धिकारणेचाक्षुषोरश्मिर्नोपलभ्यते निमितान्तरतः तच्च व्याख्यातमनुद्भूत रूपस्पर्शद्रव्यस्य प्रत्यक्षतो नुपलब्धिरिति अत्यन्तानुपलब्धिस्वाभावकारणम्, योहि ब्रवीति लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यत इति तस्यैतत्स्यात् ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतोऽनुपलब्धिरिति एवमत्यन्तानुपलब्धे र्लोष्टप्रकाशो नास्तित्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति उपपन्नरूपा चेयम् ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेर नभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

वाह्येन प्रकाशेनानुग्रहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम, तदभावे नुपलब्धि:, सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च त्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषा ऽग्रहणम् रूपस्यानुद्भूतत्वात् सो रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदु तदनुपलब्धेर हेतुरित्ये तदयुक्तम, कस्मात् पुनरभिभवोनुप लब्धिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

वाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाश्चेति चार्थ:, यद्रूपमभि व्यक्तमुद्भूतं वाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विपर्य्यये ऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वा चानुपलभ्यमानं वाह्यप्राकशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुप पन्नम् अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृती नाम्, तेन शेषस्यानुमानमिति जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत् धर्म्ममात्रं चानुपपन्नम् आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपप त्ति: कस्मात् ॥

अप्राप्यं ग्रहणम् काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोऽपलब्धे ॥ ४४ ॥

तृणादिसर्पद्द्रव्यं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यव हितेन सन्निकृष्यते व्यावहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षोग्रहणहेतु: स्यात् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप लब्धि: सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि अत एवाभौति कानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥४५॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टभ्नाति सोऽप्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यत इति,यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतीघात इति तन्न ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥ ४७॥

आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात् दाह्येऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्यभेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं वाक्यार्थभेदः आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते अविघातात् कुम्भस्थमुदकं तपति प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य ग्रहणम् तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति, स्फटिकान्तरितेऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः अप्रतिघाघात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तत्राविघातात् प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहोनाप्राप्यकारि तेज इति अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते कोऽयमविघातो नाम अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येणासर्वतो द्रव्यस्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति, दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम्, न च इन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च प्रस्यन्दपरिस्रवौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति ॥

नेतरेतरधर्म्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति नियमे कारणं वाच्यमिति ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो धर्मोनियमदर्शनात् प्रसादस्य वा स्वोधर्मो रूपोपलम्भनम् यथादर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिविम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानुग्रहात्तन्निमित्तं भवति आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु च प्रतिविम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातोद्रव्यस्वभावनियमादिति ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः॥५०॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन दृष्टानुमिता अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति नापि प्रतिषेद्धुमेवं न भवतेति नह्योदनुपपद्यते रूपवद्गन्धोऽपि चाक्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपञ्चाक्षुषं माभूदिति अग्निप्रतिपत्तिवद्धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि माभूदिति किं कारणम् यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वोभावः स्वोधर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो माभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघा-

तापतीघातयो ह्युपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः व्यवहितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा कुतः संशयः ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च सन्नेकोऽवयवी चेति तेनेन्द्रियेषु संशयः इति एकमिन्द्रियम् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्मात् अव्यतिरेकात् न त्वचा किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तम् न चासत्यां त्वचि किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति यया सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि यस्याञ्च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रियमिति ॥

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण स्पर्शेन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धादिभिः न स्पर्शग्राहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभिर्गृह्येरन् रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति ॥

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ५४ ॥

यथा त्वचोऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शं गृह्णाति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषो रूपादिग्राहकस्तेषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥

आहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नानाभूतानि विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणप्रभावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यत इति सन्दिग्धश्चाव्यतिरेकः पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भवतीति तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्व्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा संबध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्व्वार्थैः सन्निकृष्टमिति आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः, न च युगपद्रूपादयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रियं सर्व्वविषयमस्तीति असाहचर्य्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्व्वविषयकम्, साहचर्य्ये हि विषयग्रहणानामन्याद्यनुपपत्तिरिति ॥

विप्रतिषेधाच्च नत्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्त इति अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः, स्पर्शादीनाञ्च प्राप्तानां ग्रहणाद्रूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमिति प्राप्तम्, प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत् आवरणानुपपत्ते विषयमात्रस्य ग्रहणम्, अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति, एवं सति नास्त्यावरणम् आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति । दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्यो नं स्यात् अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्नस्यादिति एकत्वप्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणाम्, स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते, स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो न गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते, त्रयाणां ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनुमीयते, न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयत इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते, एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्ध्यति, कस्मात् तेषामर्थानां बहुत्वात्, बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः, स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति, रूपाणि शुक्लहरितादीनि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीया, रसाः कटुकादयः शब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः, तद्यस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनीन्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ६० ॥

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि गन्धादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद् ग्राहकान्तराणि न प्रयोजयन्ति, अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैकदेशः अर्थैकदेशं चाश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवान् प्रतिषेधति, तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति, कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति। स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः शीत उष्णोऽनुष्णशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन सङ्गृहीतः गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णशीतस्य वा ग्रहणम् ग्राहकान्तरं प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात्। येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति। एवं गन्धत्वेन गन्धानां रू-

पत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दानामिति, गन्धादि ग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणां प्रयोजकानि तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति, यदिसामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणाम् ॥

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ॥

नबुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहकान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृत व्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहणलिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन् सूत्रे कृतभाष्यमिति, तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि, अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम् सर्व्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गम्, कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्वहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, कर्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वादिति । गतिभेदादपीन्द्रियभेदः, कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्वहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, स्पर्शनादीनिन्द्रियाणि विषयाएवाश्रयोपसर्पणात् प्रत्यासीदन्ति, सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आकृतिः खलु परिमाणमियत्ता सा पञ्चधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणे नानुमेयानि, चक्षुः कृष्णसाराश्रयं वहिर्निःसृतं विषयव्यापि, श्रोत्रं नान्यदाकाशात् तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जक

मिति। जातिरिति योनिं प्रचक्षते; पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम्, कथं पुन र्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टोहि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः, वायुः स्पर्शव्यञ्जकः, आपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकम्, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम्। अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धे र्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति, गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समान इत्यत आह ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्याः अप्तेजोवायूनां पूर्व्वं पूर्व्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६४ ॥

स्पर्शपर्य्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाशस्योत्तरं शब्दः "स्पर्शपर्य्यन्तेभ्य इति कथन्तरन्निर्देशः स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते, उद्देशसूत्रेहि स्पर्शपर्य्यन्तेभ्यः परशब्द इति तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्य्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥

न सर्व्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् तस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्व्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्य्यन्ता न गृह्यन्ते गन्धएवैको गृह्यते एवं शेषेष्व·

पीति कथन्तर्हीमे गुणा, विनियोक्तव्या इति ॥

एकैकस्यैवोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

गन्धादीनामिकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुण अतस्तदनुपलब्धिः तेषान्तयोस्तस्य चानुपलब्धिः, घ्राणेन रसरूपस्पर्शानां रसेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति, कथन्तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ॥

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अवादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्वपीति नियमस्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति नियमश्चोपपद्यते कथम् ॥

विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संसर्गानियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यन्नैतर्हीति ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात् तैजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतन्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यतामिति, रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः, आप्यो मधुरएव नचैतत् सं-

सार्गाङ्गवितुमर्हति, रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः, प्रत्यचत्वात् तै-
जसरूपानुगृहीतयोः संसर्गोहि व्यञ्जकमेव रूपं व्यङ्ग्यम-
स्तीति एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यचत्वात् रूप-
योः, पार्थिवं हरितलोहित पीताद्यनेकविधं रूपम् आप्यन्तु-
शुक्लमप्रकाशकम्। नचैतदेकगुणानां संसर्गेसत्युपलभ्यत इति
उदाहरणमात्रञ्चैतत् अतः परं प्रपञ्चः, स्पर्शयोर्वा पार्थिवतै-
जसयोः प्रत्यचत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः, उष्णस्तैज-
सः प्रत्यचो, नचैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संस-
र्गेणोपपद्यत इति, अथवा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुण-
योः प्रत्यचत्वात् चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यच-
त्वेन तत्कारणमनुमीयते, तथाभूतमिति तस्य कार्य्यं लिङ्गं
कारणभावाद्धि कार्य्यभाव इति, एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः
प्रत्यचत्वाद्गुणव्यवस्थायास्तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति-
दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यचत्वात् पार्थिवं द्रव्यम-
वादिभिर्वियुक्तं प्रत्यचतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्यां तैजसञ्च वा-
युना न चैकैकगुणं गृह्यत इति निरनुमानन्तुविष्टं ह्यपरं परे-
णेत्येतदिति नात्रलिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति येनैतदेवंप्रति-
पद्येमहि यच्चोक्तं विष्टं ह्यपरम्परेणेति भूतसृष्टौ वेदितव्य-
न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तं दृष्टञ्च साम्प्रतम-
परम्परेण विष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति। विष्टत्वं
संयोगः सच द्वयोः समानो वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत्ते-
जो न तु तेजसाविष्टत्वाद्रूपवान् वायुरिति नियमकारणं ना-
स्तीति। दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवादग्रह-
णमिति न च तेनैव तस्याभिभव इति। तदेवं न्यायविरुद्धं प्र-
वादं प्रतिषिध्यन् सर्व्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं समाधी-
यते॥

पूर्व्वं पूर्व्वं गुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ७०॥

तस्मान्न सर्व्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्व्वं पूर्व्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् का प्रधानता विषयग्राहकत्वम्, को गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ समर्थत्वम्, यथा बाह्यानां पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्व्वगुणव्यञ्जकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां सर्व्वगुणग्राहकत्वम् । गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वं तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्व्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति । यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद्घ्राणं गन्धग्राहकं एवं रसनादिष्वपीति तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति किंकृतं पुनर्व्यवस्थानम् किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्व्वाणि कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानीन्द्रियाणि न सर्व्वाणीति ॥

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः प्रकृष्टो यथा विषयोभूयानित्युच्यते । यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्त्यन्ते न सर्व्वं सर्व्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्त्यन्ते न सर्व्वविषयग्रहणसमर्थानीति स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि केन कारणेनेति चेत् स्वगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं स्वेन गन्धादि समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं शेषाणामपि यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य ग्राह्यश्चेत्तत आह ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो ब्रूते यथा बाह्यं द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदम् तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥

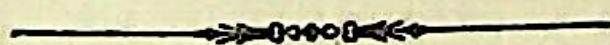
न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येतत् न भवति उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥७५॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वञ्चाकाशस्येति, परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम्, आत्मा तावत् श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे वधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् अस्ति चेदं श्रोत्रमाकाशञ्च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा किमनित्या नित्या वेति कुतः संशयः ॥

कर्म्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

अस्पर्शवत्त्वन्ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते । बुद्धौ विशेषोपजनापायधर्मवत्त्वम् विपर्य्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तयां बुद्धौ नोपलभ्यते तेन संशयः । अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः सर्व्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धिः सुखा-

दिवत्, भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति नचोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकाल्यव्याप्तिः, ततश्च त्रैकाल्यव्याप्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम्, प्रमाणसिद्धञ्चेदम् शास्त्रेऽप्युक्तम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्येवमादि, तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति । दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थन्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्याः बुद्धिरिति साधनं प्रचक्षते ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् एतच्चावस्थिताया बुद्धे रुपपन्नम्, नानात्वे तु बुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिजानातीति ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवम्प्रत्यभिज्ञानमपीति किं कारणम् चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थम्प्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्धेतो नित्यत्वं युक्तमिति, करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्, ज्ञानञ्चेद्बुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किन्तत्त्वम् ज्ञानेन च बुद्धौ वर्त्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति चेत् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यत इत्येकोऽयमर्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीतिचेत् अद्धा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्ध

भवति न बुद्धेरन्तःकरणस्येति प्रतिपुरुषञ्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम्। यश्च प्रतीजानीते कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनोबोधोपलब्धयः दृष्टिरिति नैकस्यैते धर्मा इति, अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अर्थाभेद इति चेत् समानमभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्मन्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति यदि पुनर्बुध्यतेऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मनएवोच्यते तच्च नित्यम् अस्त्वेतदेवं न तु मनसोविषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम्। दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानम् सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति। यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति॥

न युगपद्ग्रहणात्॥ ४॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद्वृत्तीनामवस्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः॥ ५॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते विपर्य्यये च नानात्वमिति। अविभुः चेतनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम्॥ ६

इन्द्रियार्थानां, वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च

प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥७॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् एकत्वे ह्यनर्थकोव्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्य्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तः करणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावः तत्रक्रमवृत्तित्वाभावादयुगपद्ग्रहणानुपपत्तिरिति गत्यभावात् प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते । यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रतीघातेनानुमीयत इति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क्व तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः प्रतिषिद्धमिति एकञ्चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति । एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तः करणस्येति केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति । अयञ्च व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति । एवमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः॥९॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति । एवं विषयान्तरोपधानादिति ॥

न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् । ज्ञानानां क्रमेणोपजननापायदर्शनात् क्रमेण होन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्माद्गन्धान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः, स्फटिकेऽप्यन्याव्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्त इति, कथम् क्षणिकत्वा द्व्यक्तीनां क्षणश्चाल्पीयान् कालः क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः कथं पुनर्गम्यते क्षणिकाव्यक्तय इति, उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्तिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य शरीरे रुधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्त्तते उपचयाद्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्व्यक्तिनिरोधः एवं च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ॥

नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥

पदार्थानां सर्वासु व्यक्तिषूपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति नायं नियमः, कस्मात् हेत्वभावात्, नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति, तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा यत्र यत्रोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्र तत्र व्यक्तीनाम परापरो-

त्पत्ति रूपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरादिषु, यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा ग्रावप्रभृतिषु, स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति; यथा चार्कस्य कटुकिम्ना सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत्, तादृगेतदिति। यश्चाशेषनिरोधेनापूर्वोत्पादन्निरन्वयं द्रव्यसन्ताने चणिकानां मन्यते तस्यैतत् ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयोवल्मीकादीनाम्, विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः। यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे न कारणमुभयथाप्युपलभ्यत इति ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्चतदुपपत्तिः ॥ १४ ॥

यथानुपलभ्यमानं चीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

चीरविनाशलिङ्गं चीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिलिङ्गं दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतोनानुपलब्धिः । विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्तीत्यनुवृत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणाम

वस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति। गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति स खल्वेकपक्षीभाव इव, अत्र तु प्रतिषेधः॥

व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

सम्मूर्च्छनलक्षणादवयवव्यूहाद्द्रव्यान्तरे दध्न्युत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्वं पयो द्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते यथा मृदवयवानां व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरे स्थाल्यामुत्पन्नायां पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्यं मृदवयवविभागेभ्यो निवर्त्तत इति मृद्वच्चावयवान्वयः पयोदध्नोर्नाशेषनिरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो घटत इति अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादञ्च प्रतिषेध उच्यते इति॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १८ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनामिति नायमेकान्त इति, कस्मात् हेत्वभावात् नात्र हेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनां क्षीरदधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कुम्भस्य विनाशः उत्पत्तिकारणाभावाच्चोत्पत्तिः एवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावाद्विनाशोत्पत्तिभाव इति निरधिष्ठानञ्च दृष्टान्तवचनम् गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति, अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽ

व साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् क्षीरदध्नोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या बुद्धिरिति । इदन्तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां गुण इति प्रसिद्धोऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति । तत्रायं विशेषः ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १९ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावात, भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति नच ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानम्भवितुमर्हति अन्यत् खलु वै तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थे विनाशे न भवति, इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य युक्तोभाव इति, स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्ट विषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति, न च मनसि ज्ञातर्य्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुम्, अस्तु तर्हि मनोगुणोज्ञानम् ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तः करणस्य लिङ्गम्, तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्यानुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ज्ञानम्, कस्य तर्हि ज्ञस्य वशित्वात्. वशी ज्ञाता, वश्यं करणम्, ज्ञानगुणत्वे च करणभावनिवृत्तिः घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादि

ज्ञानाभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति तत्र यज्ज्ञानगुणं स आत्मा; यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रं नार्थभेद इति युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायोगिन इति चार्थः योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषुतेषु युगपज्ज्ञेयानुपलभते, तच्चैतद्विभौ ज्ञातर्य्युपपद्यते नाणौ मनसीति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः, विभु मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥

गन्धाद्युपलब्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् तस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः, अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते । द्विविधो हि गुणनाशहेतुः गुणानामाश्रयाभावो विरोधी च गुणः, नि-

त्वत्वादात्मनोऽनुपपन्नः विरोधी च बुद्धे र्गुणो न गृह्यते तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धे र्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २५ ॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्व्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धे र्बुद्ध्यान्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते, यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति, असङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्तीति युगपत् स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति । तत्र कश्चित् सन्निकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह ।

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः पर्य्यायेण मनः सन्निकृष्यते आत्ममनः सन्निकर्षात् स्मृतयोऽपि पर्य्यायेण भवन्तीति ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्म्माशयसहितो जीवनमिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तः शरीरे वर्त्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो नोपपद्यत इति ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम्, एवञ्च सति साध्यमन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥२९॥

सुस्मूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद्गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य स्मरत इति ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥

आशुगति मनस्तस्य बहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्यत इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसोऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्य्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा सुस्मूर्षया मनसि धार्य्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तच्चैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयोगानपेक्षश्चात्मनः संयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनसश्चात्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्प्यते क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३२ ॥

आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः सर्व्वथा चानुपपत्तिः, कथम् स्मर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासं-

भवाच्च, यदि तावदात्मा ऽसनुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः स्मु-मुषिमन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्त्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्षआत्मप्रदेशः संस्कारोवा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति, सुस्मूर्षया चायंमनः प्रणिदधानश्चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वञ्च मनसोनास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति, एतच्च ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद्देशे शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनः संयोगविशेष एषितव्य-दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः, यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिको संयोगः इति, कर्म्मादृष्टं सुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् मासनम्,कर्म्मादिष्टपुरुषस्थः पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखंदुःखसंवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति । तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च नसंयोगविशेषइत्ययमप्रतिषेध इति पूर्व्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरेवृत्तित्वान्मनस इति कःखल्विदानीं कारणयौगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

यथा खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्

र्वान्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यत् खल्विदं प्रतिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् सतः स्मृतिहेतोरसम्वेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः, बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, नचायं स्मर्त्ता सर्व्वं स्मृतिहेतुं संवेदयते, एवं मे स्मृतिरुत्पन्ने त्यसंवेदनात्, प्रातिभमिवज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । प्रातिभे कथमितिचेत् पुरुषकर्म्मविशेषादुपभोगवन्नियमः । प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् नोत्पद्यते कस्मात् यथोपभोगार्थं युगपदुपभोगं न करोति । एवं पुरुषकर्म्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न करणस्य प्रत्ययपर्य्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवन्नियमइत्यस्ति दृष्टान्तः, हेतुर्नास्तीति चेन्मन्यसे करणस्यप्रत्ययपर्य्यायेसामर्थ्यात् नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते, नचानेकस्मिं स्तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्य्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्थम्भूतमिति न ज्ञातुर्विकरणधर्म्मिणो देहनानात्वे प्रत्यययौगपद्यादिति, अयञ्च द्वितीय प्रतिषेधश्रवस्थितशरीरस्यचानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशयुगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् क्वचिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति तेन यदा मनः संयुज्यते तदा ज्ञातपूर्व्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते प्रदेशस्य संयोगपर्य्यायाभावादिति आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्टानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्वएव

तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति, यत्पुरुषधर्मो ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्म्मा इति कस्यचिद्दर्शनं तत् प्रतिषिध्यते ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६

अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदमे दुःखसाधनमिति, ज्ञातसुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेषआरम्भः जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च, तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्म्मा नाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात्परत्रानुमानं वेदितव्यमिति । अत्र भूतचैतनिक आह ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चैतन्यम् ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात ॥ ३८ ॥

शरीरेचैतन्य निवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति प्राप्तम् परश्वादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चै तन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्तो व्यभिचरतः । न तर्ह्ययं हेतुः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति । अयन्तर्ह्यन्योऽर्थः तल्लिङ्गत्वादिच्छा

द्यौः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भ-स्तावत् त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः, लोष्टादिषु च लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाप्येष्वणुषु त-द्दर्शनादिच्छाद्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैत-न्यमिति ॥

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३९ ॥

कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावोनिवृत्तिः, न च मृत्सिक-तानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योगः, तस्मा-त् तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ ज्ञस्ये-च्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किन्तर्हि प्रयोज्या-श्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः न सर्वेषु इत्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिच्छाद्वेषनि-मित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियमःस्यात् । यथा भू-तानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूत-मात्रे भवति नियमेन एवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्र-वृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्यातम् । तस्मात् प्रयोजकाश्रिता ज्ञा-नेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । एकशरीरे तु ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानम् । भूतचैतनिकस्यै-कशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञा-तृबहुत्वं प्राप्तम्, ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति । यथा ना-नाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एवमे-कशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातृबहुत्वस्येति

दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम् सोऽनुमानमन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परश्वादिषूपादानलक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनुमानम् अन्यत्रापि च। त्रसथावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति स च गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्म्माधर्म्मसमाख्यातः सर्वार्थं पुरुषार्थाराधनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति। आत्मास्तित्वहेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्र क्रियापरममात्रञ्च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तन्तल्लिङ्गत्वादिच्छा द्वेषयाः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः, अन्यथात्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते स च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्यते, तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति। भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्तूदाहरणमात्रम्॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४१ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसाञ्चैतन्यप्रतिषेधः प्रति पारतन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्त्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युरिति। अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात् अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यत इति अथायं सिद्धोपसंग्रहः॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणोज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यतेचात्मा तस्य गुणोज्ञानमिति ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति। अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदम् नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मञ्चरित्वा कायभेदात् स्वर्गे देवेषूपपद्यत अधर्मंचरित्वा देहभेदान्नरकेषूपपद्यते इतिउपपत्तिःशरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्वे नित्ये चाश्रयवतीबुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यतइति। एकसत्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते। शरीरप्रबन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्ततिमात्रेत्वेकसत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं सन्धावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति बुद्धिसन्ततिमात्रे च सत्त्वभेदात् सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठनञ्च स्यात्, ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद्बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते॥

स्मरणन्त्वात्मनोज्ञस्वाभाव्यात्॥ ४३॥

उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्रस्येति, तुशब्दोऽवधारणे, कथम् ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञइत्यस्य स्वभावः स्वोधर्मः ; अयंखलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयम् ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति

वर्त्तते तद्यस्यायं स्वो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामयौगपद्याद्युगपदस्मरणमित्युक्तम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते इति स्मृतिः खलु ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयाऽर्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानम्, सुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तनञ्चार्थ स्मृतिकारणम्, निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम् एक ग्रन्थोपयताः खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येतरथा वा भवन्तीति । धारणा शास्त्रकृतो वा, प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्यानामुपनिःक्षेपो निबन्ध इति, अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यसजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति, लिङ्गं पुनः संयोगि समवाय्येकार्थसमवायिविरोधिचेति, संयोगो यथा धूमोऽग्नेः, गोर्विषाणं, शाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति । लक्षणं पशववयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणामिदमिति, सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि, परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्य्यते, आश्रयात् ग्रामण्या तदधीनं स्मरति । आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति, सम्बन्धात् अन्तेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति आनन्तर्य्यात् इति करणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसम्वेदी भृशं स्मरति, एककार्य्यात् कर्त्रन्तरदर्शनात् कर्त्रन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्य्यते, अतिशयात् येन

तिशय उत्पादितः, प्राप्तेः, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्य्यन्ते, सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्य्यते, इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यञ्च द्वेष्टि तं स्मरति, भयात् यतो विभेति, अर्थित्वात् येनार्थो भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रियाया रथेन रथकारं स्मरति, रागात् यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति, धर्मात् जात्यन्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति, अधर्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति, न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति, निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति, अनित्यायाञ्च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थानाच्चानित्यानां संशयः । किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहोस्वित् कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति, उत्पन्नापवर्गिणीतिपक्षः परिगृह्यते कस्मात् ॥

कर्म्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४५ ॥

कर्म्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति क्षिप्तस्येषोरापतनात् क्रियासन्तानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासन्तानवद्बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्त्तते प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्त्तते कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति, स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्ध्यवस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहेतुत्वात्, यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टाहि बुद्धिविषये स्मृतिः सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्नस्यादिति, तदिदमलिङ्गं कस्मात् बुद्धिजो हि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति हेत्वभावादयुक्तमिति चेत् ॥

बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः॥४६॥

यावदतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्योऽर्थः प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुपपन्नेति ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्त ग्रहणवत् ॥ ४७ ॥

यद्युत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणम्, यथा विद्युत्सम्पाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्तं रूपग्रहणमिति व्यक्तन्तु द्रव्याणां ग्रहणं तस्माद्युक्तमेतदिति ॥

हेतूपादानात प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यन्तदेवाभ्यनुज्ञायते विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति यत्राव्यक्तं ग्रहणं तत्रोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पाद्ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पात् यदिदं क्वचिदव्यक्तं ग्रहणमयं विकल्पो ग्रहणहेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतुस्तत्राव्यक्तं ग्रहणम् यत्रावस्थितस्तत्रव्यक्तं न तु बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति, कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणम् तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावात्, यत्र समानधर्म्मयुक्तस्य धर्मो गृह्यते विशेषधर्म्मयुक्तस्य तद्व्यक्तं ग्रहणम्, यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम्, समानधर्मायोगाच्च विशिष्टधर्म्मयोगो विषमान्तरम् तत्र यद्ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनवस्थानादिति यथाविषयञ्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनाम् सामान्यविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियता हि बुद्धयः, तदिदमव्यक्तग्रह-

वं देशितं क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यादिति धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः धर्मिणः खल्वर्थस्य समानाश्च धर्म्मा विशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्धयस्ता उभय्यो यदा धर्म्मिणि वर्त्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणम् धर्मिणमभिप्रेत्य यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति, एवं धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति, नवेदमव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्विभ्रमस्य वा ऽनवस्थायित्वादुपपद्यत इति इदं हि न ॥

प्रदीपार्च्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां प्रतिपत्तव्यम्, कथम् प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानवस्थानञ्च प्रत्यर्थनियतत्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावन्त्यो बुद्धय इति दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति, चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽप्सु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुणश्चोष्णता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ॥

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते । यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्कारवदिति चेन्न कारणानुच्छेदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कार स्तथाविधे एवोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं संस्कारानुपपत्तिर्भवति

यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते, तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः, अथापि शरीरस्थश्चेतनोत्पत्तिकारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं वोभयस्थं वा, तत्र नियमहेत्वभावात् शरीरस्थेन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेतिनियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तरस्थेन शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति उभयस्थ निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यतेइति नियमहेतुर्नास्तीति, यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमोद्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति, अथापि ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५३

यावत्सु द्रव्येषु पूर्व्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते पूर्व्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्, न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायिगुणान्तरं गृह्यतेनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः, तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्त्तेत न तु वर्त्तते तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ताइति न क्वचिदनुपपत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञा

तानां व्यवस्थालिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु भवति त-स्मान्नशरीरगुणश्चेतनेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतना-या अनुत्पत्तिरिति सा न ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति । अनुपपन्नं शरीरव्यापित्वमिति ॥

त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्र-सङ्गः ॥ ५६ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्य्यन्तं जीवमनःसुखदुःख-संवित्त्यायतनभूतं शरीरम्, तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते । अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादीनामिति, इतश्च न श-रीरगुणश्चेतना ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च शरीरगुणः अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च रूपादिः विधान्तरस्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात् नेन्द्रियग्रा-ह्यामनोविषयत्वात्, तस्मात् द्रव्यान्तरगुण इति ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहति एवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न द्वै-विध्यमतिवर्त्तते यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्त्तते तु, त-स्मान शरीरगुण इति । भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे सत्यारम्भोविशेषज्ञापनार्थम् बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं सुनिश्चि-

ततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं परीक्षाक्रमः तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति विचारे ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयम् करणस्यैकप्रत्ययनिर्वृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसोलिङ्गम्, यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु वै बहुषु मनःसु इन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्य्यायादेकं मनः ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् बिभ्यत् व्याललिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च गन्तव्यं स्थानीयमिति क्रमस्याग्रहणाद्युगपदेताः क्रियाः इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति ॥

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ६२ ॥

आशुसञ्चारादलातस्य संभ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवतीति तथा बुद्धीनां क्रियाणाञ्चाशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्याग्रहणाद्युगपत्क्रियाभवन्तीत्यभिमानो भवति । किं पुनः क्रमस्याग्रहणाद्युगपत् क्रियाभिमानः अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति नात्रविशेष प्रतिपत्तेः कारणमुच्यते इति उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्य्यायेण बुद्धयो भवन्तीति तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात् । अथापि दृष्टश्रुतानर्थांश्चिन्तयतः क्रमेण बुद्धयो वर्त्तन्ते न युगपदनेनानुमातव्य-

मिति वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनाञ्चाशुवृत्तित्वात् क्रम-
स्याग्रहणम् कथम् वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं ता-
वत् श्रवणं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिस-
न्धत्ते प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदा-
र्थं प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति सम्ब-
द्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते न चासां क्रमेण
वर्त्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनुमा-
नमन्यत्र बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति न चास्ति मुक्तसंश-
या युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यया मनसां बहुत्वमेकशरीरेऽनुमीय-
त इति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु मन एकञ्चेति धर्म्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् महत्त्वे
मनसः सर्व्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति मनसः
खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात् ज्ञा-
तुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयो विषयोपभोगो जिहा-
सितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः, त-
त्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयम्पुरुषकर्मनिमित्तः शरी-
रसर्ग आहोस्वित् भूतमात्रादकर्म्मनिमित्तइति श्रूयते खल्वत्र
विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदन्तत्त्वम् ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

पूर्व्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत् पू-
र्व्वकृतं कर्म्मोक्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फ-
लस्यानुबन्धः आत्मसमवेतस्यावस्थानं तेन प्रयुक्तेभ्यो भूते-
भ्यस्तस्योत्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽ-
यमात्मा यमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोगतृ-
ष्णया विषयानुपलभमानो धर्म्माधर्म्मौ संस्करोति तदस्य श-
रीरम्, तेन संस्कारेण धर्माधर्म्मलक्षणेन भूतसहितेन पति-

तेऽस्मिन् शरीरे उत्तरं निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत् पुरुषार्थक्रिया पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति । दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः तथानुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्योभूतेभ्य उत्पद्यते इति । अत्र नास्तिक आह ॥

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५

यथा कर्म्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृत्ता मूर्त्तयः सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते तथा कर्म्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वादुपादीयत इति ।

न साध्यसमत्वात् ॥ ६६ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्म्मनिमित्ता साध्या तथा सिकताशर्करापाषाण गैरिकाञ्जनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यः साध्यसमत्वादसाधनमिति । भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदिति चानेन साम्यम् ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥

विषमश्चायमुपन्यासः कस्मात् निर्वीजाः इमाः मूर्त्तयः उत्पद्यन्ते वीजपूर्व्विका तु शरीरोत्पत्तिः, मातापितृशब्देन लोहितरेतसी वीजभूते गृह्येते, तत्र सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी मातुर्गर्भाशये शरीरोत्पत्तिं भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं वीजानुविधानमिति ॥

तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम्, भुक्तं पीतमाहारस्तस्य पक्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचीयते वीजे गर्भाशयस्थे वीजसमानपाकं मात्रया चोपचयो वीजे या वद्यूहसमर्थः सञ्चय इति सञ्चितं चार्व्वु मांसपेशीकललकण्डराशिरः पाणिपादादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते व्यूहे च गर्भनाड्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसवसमर्थमिति, न चा यमन्नपानस्य स्थाल्यादिगतस्य कल्पत इति एतस्मात् कारणात् कर्मनिमित्तत्वं शरीरस्य विज्ञायत इति ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥

न सर्व्वो दम्पत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रासति कर्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमाभाव इति, कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषुशरीरोत्पत्तिहेतुष अनियमः स्यात् नह्यत्र कारणाभाव इति, अथापि।

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्म ॥ ७०

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनोनां नाड़ीनां शुक्रान्तानां धातूनाञ्च स्नाय्वस्थिशिरापेशीकललकण्डराणाञ्च शिरोबाह्वदराणां सक्थ्नाञ्च कोष्ठगानां वातपित्तकफानाञ्च सुखकण्ठहृदयामाशयपक्वाशयाधः स्रोतसाञ्च परमदुःखसम्पादनोयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्मनिरपेक्षैरुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते, एवञ्च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैरात्मभिः संबन्धात् सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंवित्त्यायतनं समानं प्राप्तम्, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र

शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते परिप-च्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्म्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्त्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति। तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्म इति विज्ञायतं। प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महे इति॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ७१ ॥

योऽयमकर्म्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मेत्यनेन प्रयुक्तः कस्तावदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः, अन्यस्याऽन्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्ति-विशेष इति। दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिजनोनिकृष्टा-भिजनः इति, प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिबहुलमरोग-मिति, समग्रं विकलमिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दि-तलक्षणमिति, पट्विन्द्रियं मृद्विन्द्रियमिति, सूक्ष्मश्च भेदोऽपरि-मेयः। सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात् सर्वं सर्वा-त्मनां प्रसज्येत नत्विदमित्थम्भूतं जन्म तस्मात् कर्म्मनिमि-त्ता शरीरोत्पत्तिरिति॥

उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्म्मक्षयोपपत्तेः ॥७२॥

कर्म्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोगः उपपन्नः कस्मात् कर्मक्षयोपपत्तेः उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शना-त् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतुकर्म्मकायवाङ्मनोभिर्न

करोति इत्युत्तरस्यानुपचयः पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसंवेदनात् प्रचयः। एवं प्रसवहेतोरभावात् पतिते ऽस्मिन् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसन्धिः अकर्म्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥

तदहृष्टकारितमितिचेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ७३ ॥

अदर्शनं खलु अदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः, न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति, तच्चास्य दृश्यं द्विविधम् विषयश्च नानात्वञ्चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति, एवं चेन्मन्यसे पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति ॥ या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क्वचिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति। चरितार्थाविशेष इति चेत् ॥

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारभन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकरणात् पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयो र्नानात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते। तस्मादकर्मनिमित्ताभ्यां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्तातु कर्मनिमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः। कर्मविपाकसम्वेदन दर्शनमिति तददृष्टकारितमिति चेत् कस्यचिद्दर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां गुणविशेष क्रियाहेतुस्तेन प्रेरिताः परमा-

णवः सम्मूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः समाविश- ति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे दृष्टुरुपलब्धिर्भ- वतीति एतस्मिन् वै दर्शनेगुणानुच्छेदात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वादिति॥

मन कर्म्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः॥७५॥

मनो गुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोग विच्छेदो न स्यात् तच्च किंकृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति । कर्माशयक्ष- ये तु कर्माशयान्तराद्विपच्यमानादपसर्पणोपपत्तिरिति । अदृ- ष्टादेवापसर्पणमितिचेत् योदृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवा- पसर्पणहेतुरपीति नैकस्यजीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः, एवं च सति एकोऽदृष्टं जीवनप्रायणयोर्हेतुरितिप्राप्तम् नैतदुपपद्यते॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७६ ॥

विपाकसंवेदनात् कर्म्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणम् क- र्म्माशयान्तराच्चपुनर्जन्म । भूतमात्रात्तु कर्मनिरपेक्षात् शरीरो- त्पत्तौ कस्य क्षयात् शरीरपातः प्रायणमिति । प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रङ्गंविद्मः याट्टच्छिकेतु प्रायणे प्रायणभेदानु- पपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे इत्यतत् समाधित्सुराह॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यथाऽणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिषिद्धा न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यते इति।

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः एतच्छ्रद्द- धानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यम् तस्मान्नायं दृष्टान्तो न प्र- त्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यत इति । तदिदं दृष्टान्तस्य सा-

धममत्वमभिधीयत इति । अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अगुणमभिताहष्टान्ते नाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत, ओमितिब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः प्रत्यक्षविरोधस्तावत् भिन्नमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीरिणां को भेदः तीव्रम्मन्दं चिरमाशुनानाप्रकारमेक प्रकारमिति एवमादिर्विशेष', नचास्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः नचासति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यते कर्म्म निमित्ते तु सुखदुःखयोगे कर्मणां तीव्रमन्दतोपपत्तेः कर्मसञ्चयानाञ्चोत्कर्षापकर्षभावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः । सोऽयं हेतुभेदाभावात् दृष्टःसुखदुःखभेदो नस्यादिति प्रत्यक्षविरोधः । तथानुमानविरोधःदृष्टंहि पुरुषगुणव्यवस्थानात् सुखदुःखव्यवस्थानम्, यः खलुचेतनावान् साधननिर्वर्त्तनीयं सुखं बुध्वा तदीप्सन् तदाप्तिसाधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न विपरीतः यश्च साधननिर्वर्त्तनीयं दुःखं बुध्वा तज्जिहासुः साधनपरिवर्ज्जनाय यतते स दुःखेन परित्यज्यते न विपरीतः अस्तिचेदं यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानम् तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन भवितव्यमित्यनुमानम । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यत इति, तच्च गुणान्तरमसंवेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चाव्यवस्थितम् बुद्ध्यादयस्तु संवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति । अथागमविरोधः । बहु खल्विदमार्षमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्जनाश्रयमुपदेशफलञ्च शरीरिणां वर्णाश्रमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्तिः परिवर्ज्जनलक्षणा निवृत्तिः, तच्चोभयमेतस्यां दृष्टौ नास्ति कर्म सुचरितं दुश्चरितं वा, कर्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोगः इति विरुध्यते, सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरी-

रसृष्टि रकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः इति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मनसोऽनन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु यावद्धर्माधर्माश्रयशरीरादि परीक्षितम् पूर्व्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षा इत्याह

प्रवृत्ति र्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ॥

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वादनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते. मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह ॥

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥३॥

तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्त्रयः पक्षाः, रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति, द्वेषपक्षः क्रोधः ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति, मोहपक्षः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमादः इति त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नम् नानुपपन्नं रागद्वेष मोहार्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति, एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्ययंशरीरी रागमुत्पन्नम् अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति, विरागञ्च विजानाति नास्ति मेऽध्या·

त्वं रागधर्म इति । एवमितरयोरपीति । मानेर्ष्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते ॥

नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

नार्थान्तरं रागादयः कस्मात् एकप्रत्यनीकभावात् तत्त्वज्ञानं सम्यङ्मतिरार्य्यप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं प्रत्यनीकं त्रयाणामिति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैकेन, एकयोनयश्च पाकजा इति, सति चार्थान्तरभावे ॥

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥६॥

मोहः पापः पापतरो वा द्वावभिप्रेत्योक्तम्, कस्मात् नामूढस्येतरोत्पत्तेः अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य तु यथासङ्कल्पमुत्पत्तिः, विषयेषु रञ्जनीयाः सङ्कल्पाः रागहेतवः, कोपनीयाः सङ्कल्पा द्वेषहेतवः, उभये च सङ्कल्पा न मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः । एवञ्च कृत्वा तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्ति दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इतिव्याख्यातमिति ॥

प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावोदोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषोमोह इति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

प्रवर्त्तनालक्षणो दोष इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु मोह इति

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

द्रव्याणां गुणानां वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति । दोषान्तरं प्रेत्यभावस्तस्यासिद्धिः आत्मनो नित्यत्वात्, न खलु नित्यं किञ्चिज्जायते म्रियते इति जन्ममरणयो र्नित्यत्वा दात्मनोऽनुपपत्तिः उभयञ्च प्रेत्यभाव इति तत्रायं सिद्धानुवादः ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्योऽयमात्मा प्रैति पूर्वंशरीरं जहाति म्रियत इति । प्रेत्य च पूर्व्वंशरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादत्ते इति । तच्चैतदुभयं पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यत्रोक्तं पूर्व्वंशरीरं हित्वा शरीरान्तरोपादानं प्रेत्याभाव इति तच्चैतन्नित्यत्वे सम्भवतीति यस्य तु सत्त्वोत्पादः सत्त्वनिरोधः प्रेत्यभावस्तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋषुपदेशाश्चानर्थका इति, कथमुत्पत्तिरिति चेत् ॥

व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किंधर्मकात् कारणाद्व्यक्तं शरीराद्युत्पद्यते इति, व्यक्ताद्भूतसमाख्यातात् पृथिव्यादितः परमसूक्ष्मान्नित्याद्व्यक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते । व्यक्तञ्च खल्विन्द्रियग्राह्यं तत्सामान्यात् कारणमपि व्यक्तम्, किं सामान्यं रूपादिगुणयोगः, रूपादिगुणयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । दृष्टोहि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो

मृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन चाद्दष्टस्यानुमानमिति, रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः पृथिव्यादीनामतीन्द्रियाणां कारणाभावोऽनुमीयते इति ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥१२॥

इदमपि प्रत्यक्षम् न खलु व्यक्ताद्घटाद्व्यक्तोघट उत्पद्यमानो दृश्यत इति व्यक्ताद्व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्न व्यक्तं कारणमिति ॥

व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं द्रव्यं तत् तथाभूतादेवोत्पद्यते इति । व्यक्तञ्च तत्तद्द्रव्यं कपालसंज्ञकं यतो घट उत्पद्यते नचैतन्निह्नुवानः क्वचिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हतीति । तदेतत् तत्त्वम्, अतःपरं प्रावादुकानां दृष्टयः प्रदर्श्यन्ते ॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्यप्रादुर्भावात् ॥१४॥

असतः सदुत्पद्यते इत्ययं पक्षः कस्मात् उपमृद्य बीजमङ्कुर उत्पद्यते नानुपमृद्य नचेद्बीजोपमर्दोऽङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति, अत्राभिधीयते ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्तः प्रयोगो व्याघातात् यदुपमृद्नाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रदुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ।

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥१६॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्यन्ते पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति। अभूत् कुम्भोभिन्नं कुम्भमनुशो-

चति । भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताः पुत्राः पितरन्तापयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगाः दृश्यन्ते, का पुनरियं भक्तिः आनन्तर्य्यभक्तिः आनन्तर्य्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भविविष्यन्नङ्कुर उपमृद्नातीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्बीजादङ्कुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति ॥

क्रमनिर्द्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

उपमर्द्दप्रादुर्भावयोः पौर्व्वापर्य्यनियमः क्रमः स खल्वभावाद्भावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्द्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति । व्याहतव्यूहानामवयवानां पूर्व्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद्द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात् । बीजावयवाः कुतश्चिन्निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्व्वं व्यूहं जहति व्यूहान्तरञ्चापद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते । दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्संयोगाश्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः । नचानिवृत्ते पूर्व्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्द्दप्रादुर्भावयोः पौर्व्वापर्य्यनियमः क्रमः, तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति । न चान्यद्बीजावयवेभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजोपादाननियम इति । अथापर आह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म्माफल्यदर्शनात् ॥१९॥

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषकर्मफलाराधनमिति यदधीनं स ईश्वरः तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य स-

मोहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति यदा न सम्पादयति तदा पुरुषकर्म्माफलम्भवतीति तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्यात्मकल्पात् कल्पान्तरानुपपत्तिः। अधर्म्म मिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्म्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य च धर्म्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्य्यम् सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्म्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्म्माधर्म्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम्, आप्तकल्पश्चायं यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम्, न चात्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्म्मो लिङ्गभूतः शक्यः उपपादयितुम्, आगमाच्च द्रष्टा बोद्धा सर्व्वज्ञातेश्वर इति बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गै निरुपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीतं कः शक्त उपपादयितुम् स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्त्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत् सर्व्वम्प्रसज्यत इति। अपरं इदानीमाह ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं पर्व्वतधातूनां चित्रता ग्राव्णः श्लक्ष्णता निर्निमित्तञ्चोपादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गोऽपीति ॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम् , न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयम् यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकभ्भवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते । अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति, अन्येऽनुमन्यन्ते ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥२५॥

किमनित्यन्नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वम् , भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात्तत्सर्वमनित्यमिति॥

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत्सर्वस्यानित्यता नित्या, तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्यम्, अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्यमिति॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् कथम् , यथाग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्था

नात् ॥ २८ ॥

अयं खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नम् कस्मात्, यथोपलब्धिव्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यम्, यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतम्, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममनसां तद्गुणानाञ्चकेषाञ्चित् सामान्यविशेषसमवायानाञ्चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्यान्येतानीति । अयमन्य एकान्तः ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्व्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वनित्यत्वे व्याहन्यत इति ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूतलक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तो ऽयं प्रतिषेधः इति

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणञ्चोपलभ्यते । न चैतदुभयं नित्यविषयं नचोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुम्, नचाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात् कारणेन समानगुणं कार्य्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूपलब्धेर्विषय इति । एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्पत्तिवि-

नाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्म्मा उत्पत्तिविनाशधर्म्मा चावयवी सिद्ध इति। शब्दकर्म बुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्तास्तस्मादनेकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरितिचेत् भूतोपलब्धौ तुल्यम्। यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमानः इति एवञ्चेतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, पृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इतिचेत् तदितरत्र समानम् उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति। अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्त्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः। यच्चोपजायते तत् प्रागप्युपजननादस्ति। यच्च निवर्त्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति एवञ्च सर्वस्य नित्यत्वमिति॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः॥ ३३॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म उपजातोऽयं निवृत्त इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था। इदानीमुपजननिवृत्ती इदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वात् अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिरुभयोरविशेषात्। अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्त्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वात् अविद्यमानस्यात्मलाभउपजननं विद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तश्चास्ति तदयुक्तमिति अयमन्य एकान्तः॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्व्वं नाना न कश्चिदेको भावोविद्यते कस्मात् भावलक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् सर्व्वोभावः समाख्याशब्दः समूहवाची कुम्भइति संज्ञाशब्दोगन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नपार्श्वग्रीवादिसमूहेच वर्त्तते नदर्शनमात्रञ्चेदमिति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः। गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एकोभावो निष्पद्यते गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवीति विभक्तन्यायञ्चैतदुभयमिति। अथापि ॥

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेकोभाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः कस्मात् लक्षणव्यवस्थानादेव यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन् व्यवस्थितम् यं कुम्भमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्प्राक्षं तं पश्यामीति, नाणुसमूहे गृह्यते इति। अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति। अथाप्येतदनूक्तं नास्त्येको भावो यस्मात् समुदायः। एकानुपपत्ते र्नास्त्येव समूहः नास्त्येकोभावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहो नोपपद्यते। एकसमुच्चयोहि समूह इति व्याहतत्वादनुपपन्नं नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स सवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्चयोहि समूह इति समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहिप्रतिषेधो नास्त्येकोभाव इति सोऽयमुभयतोव्याघाताद्यत् किञ्चनवाद इति। अयमपर एकान्तः ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥३७॥

यावद्भावजातं तत्सर्व्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः असन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौः । असन्नश्वोगवात्मनाऽगौरश्व इत्यसत्प्रत्ययस्यप्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम्, अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थोभावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः पूर्वं सोपाख्यमुत्तर निरुपाख्यम् तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति न जात्वभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतयो शक्यः प्रतिज्ञातुमिति, सर्व्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्व्वमिति मन्यसे तदभाव इति एवं चेदनिवृत्तो व्याघातः अनेकमशेषञ्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्, अस्ति चायं प्रत्ययः सर्व्वमिति तस्मान्नाभाव इति, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः । भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्रित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या सर्व्वमभाव इत्युच्यते यदि सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः सर्व्वमभावः इति नोपपद्यते सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

न स्वभावसिद्धे र्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्व्वभावः कस्मात् स्वेन भावेन सद्भावात् भावानाम्, स्वेन धर्म्मेण भावाभवन्तीति प्रतिज्ञायते कश्च स्वोधर्मो भावानां द्रव्यगुणकर्म्मणां सदादिसामान्यम् द्रव्याणां क्रियावदित्येवमादिर्विशेषः, स्पर्शपर्य्यन्ताः, पृथिव्यादृति च प्रत्येकञ्चानन्तो भेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्म्मा गृह्यन्ते साऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्, अस्तित्वयन्तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा न स्वभावसिद्धे

भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति गौरितिप्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रम् यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभावः उच्येत, यस्मात्तु गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति, अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः, अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवचनात् स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यम् यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति असन् गौरश्वात्मनानश्वो गौरिति न गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्वात्मनेति, यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति कुण्डे बदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं, न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित्; कस्मात् अपेक्षासामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते, अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमनापेक्षिकम्, एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति अपेक्षाव्यवस्थानुपपन्ना, स्वभावसिद्धावसत्याम् समयोः परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भ-

वतः । अपेक्षायामनपेक्षायाञ्च द्रव्ययोरभेदः, यावती द्रव्ये-अपेक्षमाणे तावती एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र भेदः आ-पेक्षिकत्वे तु सत्यन्य तरत्र विशेषोपजनः स्यादिति, किम-पेक्षासामर्थ्यमिति चेत् द्वयोर्ग्रहणेऽ तिशयग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति, तद्दीर्घमि-ति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति तद्ध्रस्वमिति व्यवस्यती-ति । एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति । अथेमे सङ्ख्यैकान्ताः । स-र्व्वमेकं सदविशेषात्, सर्व्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात् सर्वं त्रे-धा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति, सर्वं चतुर्द्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति, एवं यथासम्भवमन्येऽपीति । तत्र परी-क्षा ॥

सङ्ख्यैकान्ता सिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्ति-भ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्य-तिरेकात् अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिद्ध्य-ति साधनाभावात् नहि तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् कारणस्यावयवभा-वात् अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एव द्वै-तादीनामपीति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः कस्मात् सर्वमेकमित्यन-पवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यपवृक्तोऽव-यवः साधनभूतो नोपपद्यते एवं द्वैतादिष्वपीति । ते खल्विमे सङ्ख्यैकान्ताः विशेषकारितस्यार्थविस्तारस्य प्रत्याख्याने न व-

र्त्तन्ते प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्मिथ्यावादा भवन्ति। अ-प्यभ्यनुज्ञानेन वर्त्तन्ते समानधर्मकारितार्थसंग्रहो विशेष-कारितश्चार्थभेद इति एवमेकान्तत्वं जहतीति। ते खल्वे-ते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ताः परीक्षिता इति। प्रेत्य-भावानन्तरं फलं तस्मिन् ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः॥४४॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी, कृषति वप-तीति कालान्तरे फलं सस्याधिगम इति। अस्ति चे-यं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति, एतस्याः फ-ले संशयः ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत इति, न सद्योग्राम दिकानामारम्भफलमिति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्प-त्तुमर्हति, न खलु वै विनष्टात्कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादि परिकर्म क्रियते त-स्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना सङ्गृहीतः आन्तरेण ते-जसा पच्यमानो रसद्रव्यं निवर्त्तयति स द्रव्यभूतो रसोवृ-क्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णा-दिफलं निर्वर्त्तयति। एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् न च विनष्टात् फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मल-क्षणोजन्यते स जातो निमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फ-

लं निष्पादयतीति । उक्तश्चैतत्पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिरिति तदिदं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥

नासन्नसन्नसदसद्सतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासत् उपादाननियमात् कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्यात्यसद्भावे नियमो नोपपद्यत इति, न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति; न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदित्यर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातोवैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेकानुपपत्तिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा कस्मात् ॥

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्य्यन्नासदुपादाननियमादिति ॥

बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्ते नियतकारणं कार्य्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु कार्य्ये प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलञ्चोभयं वृक्षाश्रयम्, कर्म चेह शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्मसंज्ञितम् धर्मस्यात्मगुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्रादि फलं निर्दिश्यते न प्रीतिः ग्रामकामो यजेत पुत्रकामो यजेतेति । तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्तमिति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यत इति पुत्रादिषु फलवदुपचारः यथाऽन्ने प्राणशब्दो ऽन्नं वै प्राणाइति । फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टम्, उक्तञ्च बाधनालक्षणं दुःखमिति; तत् किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य सुखस्य प्रत्याख्यानम्, आहोस्विदन्यः कल्प इति । अन्यइत्याह कथम् न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम्, अयन्तु जन्ममरणप्रपञ्चानुवनिमित्ताद्दुःखाद्विविसस्य दुःखञ्जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थं इति, कया युक्त्या सर्वे खलु सत्त्वनिकायाः सर्व्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवो बाधनानुषक्तो दुःखसाहचर्य्याद्बाधनलक्षणं दुःखमित्युक्तम् ऋषिभि र्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते अत्र च हेतुरुपादीयते ॥

विविधबाधनायोगाद्दुःखमेवजन्मोत्पत्तिः॥५५॥

जन्म जायत इति शरीरेन्द्रियबुद्धयः, शरीरादीनाञ्च संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । विविधा च बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिणाम्, तिरश्चाम्, मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना, देवानां हीनतरा वीतरा-

गाणाच्च, एवं सर्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुषक्तं पश्यतः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवतिष्ठते, दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात् सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भवति, अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते, तृष्णाप्रहाणात् सर्वदुःखाद्विमुच्यत इति। यथा विषयोगात् पयोविषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते, अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति, दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम्, कस्मात् ॥

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम्। कस्मात् सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः। निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणाम्, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति, अथापि

बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतःपर्य्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्देशेनेतिप्रकरणात् पर्य्येषणं प्रार्थनाविषयार्जनतृष्णापर्य्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते, न्यूनं वा सम्पद्यते, बहु प्रत्यनीकं वा सम्पद्यते इत्येतस्मात् पर्य्येषणदोषान्नानाविधो मानसः सन्तापो भवति। एवं वेदयतः पर्य्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः । बाधनानिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्दिश्यते, अनेन कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति। अथाप्येतदनुक्तम् कामं कामयमानस्य यदा कामः समृद्ध्यति, अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते। अपि चेदुदनेमिं समन्ताद्भूमिमिमां लभते स गवाश्वाम्, न स तेन धनेन धनैषी तृप्यति किन्तु सुखं धनकाम इति ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते, अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति । मिथ्यासङ्कल्पात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टवियोगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद्दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमन्यते, सुखाङ्गभूतं दुःखम् न दुःखमनासाद्य शक्यं सुखमवाप्तुम्, तादर्थ्यात् सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व सन्धावतीति संसारं नातिवर्तते, तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुःखानुषङ्गाद् दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् यद्येवं कस्माद्दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वाच्ये यदेवमाह दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मनिग्रहार्थीयो वै खल्वयमेवशब्दः कथं न दुःखं जन्म स्वरूपतः किन्तु दुःखोपचारात्, एवं सुखमपीति, एतदनेनैव निवर्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते ।

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैरृणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति. ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सम्बन्धः कर्मसम्बन्धवचनात् । जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात् सत्राद्विमुच्यते, मृत्युना ह चेति, ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः क्लेशानुबद्धञ्जायते नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । ज-

न्मप्रभृत्ययं यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इतितदनुपपन्नमिति । अत्राभिधीयते, यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति ॥

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनायमनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माणवक इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्दइह प्रयुज्यते यथाऽग्निशब्दो माणवके, कथं गुणशब्देनानुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निन्द्यते, कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात् प्रशस्यते। जायमान इति गुणशब्दो विपर्यये ऽनधिकारात्। जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति । यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधिकारात् यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभिरधिकारः कर्मविधौ कामसंयोगस्मृतेः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तःखलु विहिते कर्मणि प्रवर्त्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृतो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यम् प्रेक्षापूर्व्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमा-

तं कुमारकमिव ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्य्यं चरेति। कु-
तएव ऋषिरुपपन्नानवद्यवादो उपदेशार्थेन प्रयुक्ता उपदिश-
ति। न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते न गायना बधिरेष्वि-
ति, उपदिष्टार्थविज्ञानञ्चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं वि-
जानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमा-
रके इति गार्हस्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति यच्च
मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति तत्पत्नीसम्बन्धिना गार्हस्थ्यलि-
ङ्गेनोपपन्नम्। तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इ-
ति। अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्य्यवादोपपत्तिः, याव-
च्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्त्तते तावदनेन
कर्म्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्यवादस्तं प्रतीति, जरया ह
वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनम्, जरया ह
वा एष एतस्माद्विमुच्यत इति, आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्या-
युक्तं जरेत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासं-
योगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तोविमुच्यत इत्येतदपि नो-
पपद्यते स्वयमशक्तस्य वाह्यां शक्तिमाह। अन्तेवासी वा जु-
हुयाद्ब्राह्मणा स परिक्रीतः क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन स
परिक्रीत इति। अथापि विहितं वानूद्येत कामाद्वार्थः परि-
कल्प्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति ऋणवानिवास्वतन्त्रो
गृहस्थः कर्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम्, फ-
लस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलम्, तानि सम्पन्ना-
नि फलाय कल्प्यन्ते, विहितञ्च जायमानं विधीयते च जा-
यमानं तेन यः सम्बध्यते सोऽयं जायमाम इति। प्रत्यक्षवि-
धानाभावादिति चेत् न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभा-
वादिति। प्रत्यक्षतोविधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चा-
श्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधास्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षवि-
धानाभावान्नास्त्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधा-

नाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते न सत्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ॥

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदम् ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतोविधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति। ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्, कर्म्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः, न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयोविशन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णन्तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । अथ ब्राह्मणानि, त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयो ब्रह्मचर्य्याचार्य्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति अथो खल्वाहुः काममयएवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति तथा तत्कर्म कुरुते यत्कर्म्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति इति तु कामयमानो योऽकामोनिष्काम आत्मकामी भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । तत्र यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतद् युक्तमिति ये चत्वारः पथयो देवयाना इति च चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः, फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मणञ्जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं य-

दग्निहोत्रं दर्शं पूर्णमासौ चेति, कथम् ॥

समारोपणदात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सर्ववेदसं हुत्वा आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते, तेन विजानीमः प्रजावित्तलोकैषणयाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति, एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्म्माणि नोपपद्यन्त इति नाविशेषेण कर्त्तुः प्रयोजकफलं भवतीति । चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन् इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति । तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपाल्लोकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्म्मशास्त्रस्य चेति विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्यमन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्म्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्म्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्वं व्यवस्थाप्यत इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति । यत्पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते तथा ऽपवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ॥

नप्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय, पूर्वसन्धि-स्तु पूर्व्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितम्, तस्यां प्रक्षी-णायां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः । कर्म्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्या-ख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते नतु कर्म-विपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायत । सर्व्वाणि पूर्वकर्म्माणि ह्य-न्ते जन्मनि विपच्यन्त इति ॥

न क्लेशसन्ततेःस्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः नचानादिः शक्यः उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परीहारमाह ॥

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेऽप्य-नित्यम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्त्यते एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपरआह तथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनि-त्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति. सतः खलु धर्म्मोनित्यत्वमनित्य-त्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति । हे-त्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्मंमनित्यमिति नात्र हेतुरस्ती-ति । अयन्तु समाधिः ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । मि-थ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा

उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमोहान् निर्व्वर्त्तयति नियमदर्शनात्,दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायोरागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलःकश्चिन्मोहबहुल इति। इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः मूढोरज्यति, मूढः कुप्यति, रक्तोमुह्यति कुपितोमुह्यति। सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः। कारणानुत्पत्तौ च कार्य्यानुत्पत्तेरिति, रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति। अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्यप्युक्तम्। सर्व्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते शरीरादयः, न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, नचैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्व्ययधर्मकं प्रतिज्ञायत इति। कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकम् तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसम्वित्तिफलन्तु भवतीति॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥

किन्तु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं ज्ञानमुत्पद्यते। अथ क्वचिदुत्पद्यत इति कश्चात्र विशेषः,: नतावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात्, नापि क्वचिदुत्पद्यते यत्रनोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेषप्रसङ्गः। न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेद्धुमिति। मिथ्याज्ञानंवैखलु मोहोन, तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं, तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्त्तमानं संसारवीज भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति,किंपुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः,अहमस्मीतिमोहोऽहङ्कार इति। अनात्मानं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति, किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः शरीरेन्द्रियमनोवेदनाबुद्धयः, कथं तद्विषयोऽहङ्कारः सं,

सारवीजं भवति । अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसितस्तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मन्यमानोऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखाद्विमुच्यत इति । यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखञ्च सर्वमिदं दुःखमिति पश्यति, स दुःखं परिजानाति परिज्ञातञ्च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषान्नवत्, एवं दोषान् कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति, न वाप्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धोच्छेदेन शक्यम्भवितुमिति दोषान् जहाति, प्रहीणेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तम्, प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषांश्च प्रहेयान् अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम्, एवं चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो भावयतः सम्यग्दर्शनम् यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, एवं च ॥

दोषनिमित्तानांतत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः॥१॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति, समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते नापूर्व्वो विधीयत इति । प्रसङ्ख्यानानुपूर्व्या तु खलु ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति तान् पूर्वम्प्रसञ्चक्षी

त, तांश्च प्रसञ्चचाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्त्त-
ते, तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चचीत, तत्प्रसङ्ख्यानाद-
ध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विवि-
क्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते। अतः परं काचित् संज्ञा हे-
या, काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते, नार्थनिराकरणमर्थोपाद-
ानं वा कथमिति ॥

तन्निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः सा च खलु स्त्री-
संज्ञा सपरिस्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः। परि-
स्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च, निमित्तसंज्ञा द-
न्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम्, अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्थं दन्तौ इत्थमो-
ष्ठाविति, सेयं संज्ञा कामं वर्द्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान् वि-
वर्जनीयान्, वर्ज्जनन्त्वस्याः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांस-
शोणितास्थिस्नायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा, तामशुभसंज्ञे-
त्याचक्षते, तामस्य भावयतः कामरागः प्रहीयते, सत्ये च
द्विविधे विषये काचित् संज्ञा भावनीया काचित् परिवर्ज्ज-
नीयेत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादानाय वि-
षसंज्ञा प्रहाणायेति। अथेदानीमर्थं निराकरिष्यताऽवयव्यु-
पपाद्यते ॥

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भादविद्या-
पिद्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात् संशयः,
अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः सोऽयमवयवी य-
द्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयात् मुच्य-
ते इति ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि नसंशयः ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति तद्विभजते ॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥७

एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्नेऽवयविनि वर्त्तते तयोः परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवयव्येकदेशेन, नह्यस्यान्येऽवयवाः एकदेशभूताः सन्तीति । अथावयवेष्वेवावयवी वर्त्तते ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत् प्रत्यवयवं वर्त्तते तयोः परिमाणभेदात् द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्व्वेषु अन्यावयवाभावात्, तदेवं युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ॥

पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्योधर्मस्याग्रहणादिति समानम् ॥

नचावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते इति प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयो·

गानुपपत्तेः। कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति, अन्यावयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः॥ १२॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तेत नावयवीति, अन्यावयवाभावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः, वृत्तिः कथमिति चेत् एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितसम्बन्धलक्षणा प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् यत्र यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्य्यद्रव्यमात्मानं लभते, विपर्य्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति, नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम्। नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत् अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति। तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिध्यते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति। सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः॥ १३॥

यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूपलभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसञ्चयस्तूपलभ्यते, तदिदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभवाद्विषयग्रहणस्यतथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः॥१४॥

यथा विषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटुमन्दभावो भवति, चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयङ्गन्धं गृह्णाति, निकृष्यमाणञ्च न स्वविषयात् प्रच्यवते, सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चित् गृह्णाति केशसमूहम्, उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते, परमाणवस्त्वतीन्द्रियाः इन्द्रियाविषयाभूता न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते, समुदितास्तु गृह्यन्त इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत, न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत इति, ते खल्विमे परमाणवः सञ्चिता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति, वियुक्ताश्चागृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति इति सोऽयं द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरम्, यत् ग्रहणस्य विषय इति, सञ्चयमात्रं विषय इति चेत् न सञ्चयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, सञ्चयः खल्वनेकस्यसंयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः । भवति ह्येदमनेन संयुक्तमिति, तस्मादयुक्तमेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्ब्बल्यादनुपलब्धिरणूनाम् । यथा नेन्द्रियदौर्ब्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्प्येत, निरवयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तेत, उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः तदभावादुपलब्ध्यभावः । उपलब्धिाश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मघोताय कल्प्यात इति । अथापि ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात् परमाणो निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पते। निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

अवयवविभागस्यानवस्थानाद्द्रव्याणामसङ्ख्येयत्वात् त्रुटिनिवृत्तिरिति । अथेदानीमानुपलम्भिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह ॥

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः, कस्मात् आकाशव्यतिभेदात्। अन्तर्वहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नः व्यतिभेदात् सावयवः, सावयवत्वादनित्य इति ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेष्यते परमाणोरन्तर्नास्त्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यत इति ॥

अन्तर्बहिश्च कार्य्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहितं कारणान्तरैः कारणमुच्यते, वहिरिति च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते, तदेतत्कार्य्यद्रव्यस्य सम्भवति नाणोरकार्य्यत्वात् अकार्य्ये हि परमाणाव-

न्तर्वहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावोऽणुकार्य्यं तन्न परमाणुः यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र क्वचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रयाभवन्ति मनोभिः परमाणुभि स्तत्कार्य्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे नासंयुक्त माकाशेन किञ्चिन्मूर्त्तं द्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नासर्वगतमिति ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः॥२२॥

संयताप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठे नोदकम्, कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पंश्च प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टभ्नाति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात् अस्पर्शत्वात् विपर्य्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति । स भवान् सावति द्रव्ये दृष्टं धर्म्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति । अवयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेधः । सावयवत्वे चाणोरवयवोऽणुतरइति प्रसज्यते, कस्मात् कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादवयवस्याणुतरत्वम्, यस्तु सावयवोऽणुकार्य्यं तदिति, तस्मादणुकार्य्यमिदं प्रतिषिद्ध्यत इति, कारणविभागाच्च कार्य्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् लोष्ठस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति॥

मूर्त्तिमताञ्चसंस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः॥२३॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं समं परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत् स्थानं सोऽवयवसन्निवेशः, परिमण्डलश्चाणवस्तस्मात् सावयवाइति ॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं

कुरुते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते, परभागेणापरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ, एवं सर्व्वत संयुज्यमानस्य सर्व्वतोभागा अवयवा इति, यत् तावन्मूर्त्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति, अत्रोक्तं किमुक्तम् विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरणवयवस्य चाणुतरत्व प्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति । यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्व्यवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्ति, उक्तञ्चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरण्वोः प्रतिघाताद्व्यवधायको न सावयवत्वात्, स्पर्शवत्त्वात्, स्पर्शवत्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति । भागवानिवायमिति, उक्तञ्चात्र विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते सत्यामवस्थायां सत्यौ हेतू स्याताम् । तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति । अनवस्थायाञ्च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणम्, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादूर्द्ध्वमिति । यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते । मिथ्याबुद्धय एताः । य-

दिति तत्त्वबुद्धयः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥

बुद्ध्याविवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वत्रेति ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, न सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः । अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या विवेचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्तमवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोपलभ्यते विपर्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात्तुभवानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥

प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः । यदस्ति यथा च तत् सर्वम्प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यति । या च प्रमाणत

उपलब्धिस्तद्बुद्धा विवेचनं भावानाम्, तेन सर्व्वशास्त्राणि सर्व्वकर्म्माणि सर्व्वे च शरीरिणां व्यवहारा: व्याता: । परीक्षमाणो हि बुद्धाध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र न सर्व्वभावानुपपत्ति: ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्व्वन्नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्, यदि सर्व्वन्नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते सर्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धि:, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धि:, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धि: ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमान: ॥ ३१ ॥

यथा स्वप्ने न विषया: सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धि: ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावादसिद्धि: । स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि हेत्वभाव: । प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिषेध:, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात् सन्तीति विपर्य्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभावे सत्यनुपलम्भादभाव: सिद्धति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य साम-

र्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्रूपस्यादर्शनमिति, तत्र भावेनाभावः समर्थ्यत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः, कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्रमोदोपसंहितः, कश्चिदुभयविपरीतः कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति, निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥३४॥

पूर्व्वोपलब्धो विषयो यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्धविषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पेते। तथा स्वप्ने विषयग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पेते। एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तोजागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स एव जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदमद्राक्षमिति। तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः, सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति। उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यम्, यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकम्, तदाश्रयप्रत्याख्यानात्। अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति। एवञ्च सति॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५॥

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिंस्तदिति ज्ञानम्, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानम्,

तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभिमानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकानामपि या बुद्धयोऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम् । प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया । नीहारप्रभृतीनां नगरस्वरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्य्यये तदभावात्, सूर्य्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति, सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्य्यये तदभावात्, क्वचित् कदाचित्कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । दृष्टञ्च बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्व्वनगरमृगतृष्णिकासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये तदेतत्सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वे नोपपद्यते इति ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तम्, मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, कस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ३७

तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति । तत्त्वप्रधानयोरलोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात्, एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति, न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः, सामान्य-

ग्रहणाव्यवस्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमतास्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति । तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति, दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिर्वृत्तिरित्युक्तम् अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्य्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः, सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्त इत्येतत् ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम्, कस्मात् अर्थविशेषप्राबल्यात् अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा । यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते । तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति । अस्त्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च सति त्वेतस्मिन्

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्म्मप्रविवेकः फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यम, निष्फले हि अभ्यासेनाभ्यासं नाद्रियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्म्मस्वभ्याससामर्थ्यम् प्रत्यनीकपरिहारार्थञ्च ॥

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः॥४२॥

योगाभ्यासजनितो धर्म्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्त्तते प्रचय-काष्ठागते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टश्च समाधिनार्थविशेषप्राबल्याभिभवः। नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह लौकिक इति। यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते॥

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः॥ ४३॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्धय उत्पद्येरन्निति॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्॥ ४४॥

कर्म्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावादवश्यम्भावो बुद्धीनामुत्पादः न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति। तस्येन्द्रियेण संयोगाद्बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति॥

तदभावश्चापवर्गे॥ ४५॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्म्माधर्म्माभावादभावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम्। तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गो न निर्बीजं निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः॥ ४६॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः। यमः समानमाश्रमिणां धर्म्मसाधनम् नियमस्तु विशिष्टम्,

आत्मसंस्कारः पुनरधर्म्मज्ञानं धर्म्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपःप्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति इन्द्रियविषयेषु प्रसङ्ख्यानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः । उपायस्तु योगाचारविधानमिति ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥४७॥

तदर्थमिति प्रकृतम्, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रन्तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाध्ययनश्रवणचिन्तनानि तद्विद्यैश्च सह सम्वाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम्, परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति । समायवादः संवादः । तद्विद्यैश्च सह संवाद इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति यदिदं मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥४९॥

तमुपेयादिति वर्त्तते परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनम् परिशोधयेदिति । अन्योऽन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि स्वपक्षरागेण चेके न्यायमतिवर्त्तन्ते तत्र ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥५०॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां यदर्थं घटमानानामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य, ताभ्यां

विगृह्य कथनम् । विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सये-ति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति संक्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः । लक्षणन्तु ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्म्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । निदर्शनम्, क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथाचा-

त्मा तस्मात् क्रियावानिति, एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभुचाकाशं निष्क्रियञ्च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति, न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् न पुनरक्रियसाधर्म्यान्निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावाच्च साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति, अथ वैधर्म्यसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति । विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रियः आत्मा विभुत्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टम्, यथा लोष्टः न च तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टम् न तथात्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः, क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति । विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः, क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टस्तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियो न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः अनयोरुत्तरम् ॥

गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते गोसाधर्म्यात् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गौः सिद्ध्यति न तु सास्नादिसम्बन्धात्, अश्वादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव न गौः सिद्ध्यति न गुणादिभेदात् तच्चैतत्कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे प्रमाणानामभिसम्बन्धाच्चैकार्थकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वाभासा-

यथा खल्वियमव्यवस्थेति ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासञ्जन्नुत्कर्षसमः। यदि क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानेवात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति, अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्य इति साध्ये धर्माभावं दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षसमः, लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः काममात्मापि क्रियावानविभुरस्तु विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्य इति। ख्यापनीयो वर्ण्यो विपर्य्ययादवर्ण्यः। तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्म्मौ विपर्य्ययस्य तौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः, साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः। क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुरु यथा लोष्टः किञ्चिल्लघु यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिदक्रियम् यथात्मा विशेषो वा वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः। तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः। यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः। अथ नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा एतेषामुत्तरम् ॥

किञ्चित्साधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अलभ्यः सिद्धस्य निह्नवः सिद्धञ्च किञ्चित्साधर्म्यादुपमानं यथा गौस्तथा गवय इति। तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्मवि-

कल्पयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिसामर्थ्ययुक्तो न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो वक्तुमिति ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतोऽर्थोऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा, न तावत्प्राप्य, प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा । अप्राप्य साधकं न भवति नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः । अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः । अनयोरुत्तरम् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः, कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटादिकार्य्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट इति हेतुर्नोपदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः। क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुर्गुणो वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोगवदिति, अनयोरुत्तरम् ॥

प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणदृश्यदर्शनार्थमिति। अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते, अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः, तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति। अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति, अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः, किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः, स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम्। अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते स च कथमहेतुर्नस्याद्यदप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते अ-

परं प्राह प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं नास्ति तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः अस्योत्तरम् ॥

तथाभावादुत्पन्नस्यकारणोपपत्तेर्नकारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथा भावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावात् शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेरयुक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति । अस्योत्तरम् ॥

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्य्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्यात् संशयोऽवकाशं लभते एवं वैधर्म्याद्विशेषात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्य्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्य-

साधर्म्यात् संशयोऽवकाशं न लभते, यदि वै लभेत ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥१६

उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः प्रक्रिया, अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्त्तयति। द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् एवञ्च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानेन हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः, समानञ्चैतद्वैधर्म्येऽपि उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति। अस्योत्तरम् ॥

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात् प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति यद्युभयसाधर्म्यं तत्रैकतरः प्रतिपक्ष इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधो यतः प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानात् तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति ॥

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

हेतुः साधनं तत्साध्यात् पूर्वम् पश्चात् सह वा भवेत् यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम्। अथ पश्चात् असति साधने कस्येदं साध्यम्। अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयोर्विद्य-

मानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न विशिष्यते अहेतुता साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः अस्योत्तरम् ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः। निर्वर्त्तनीयस्य निर्वृत्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृश्यते सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति। यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्त्यते यच्च विज्ञाप्यते तस्येति।

प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २०॥

पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥२१

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः, यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दः इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति अस्तित्वस्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति। अस्योत्तरम् ॥

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नमनित्यपक्षस्य हानिरिति, अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिः, यदि नित्यसाधर्म्यादस्पर्शत्वादाकाशवच्च

नित्यः शब्दः अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयत्वा-दनित्य इति, न चेयं विपर्य्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः, न खलु वै घनस्य ग्राव्णः पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां प-तनाभाव इति ॥

एकधर्म्मोपपत्तेरविशेषेसर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्य-विशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते कथम् सद्भा-वोपपत्तेः एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यत सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः । अस्योत्तरम् ॥

क्वचिद्धर्म्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषे-धाभावः ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योप-पत्तेरनित्यत्वधर्म्मान्तरमविशेषेण, एवं सर्वभावानां सद्भावो-पपत्तिरनिमित्तं धर्म्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् अथ मत-मनित्यत्वमेव धर्म्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्व-व स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भा-वोपपत्तेरितिपक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदु-दाहरणं नास्ति अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य च उदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च नित्यानित्यभावादनित्यनित्यत्वानुपपत्तिः तस्मात् सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति सर्वभावानां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवताऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥

उभयकारणोपपत्ते रुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते अस्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्यच कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । अस्योत्तरम् ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वंप्रतिषिध्यते यदि प्रतिषिध्यत नोभयकारणोपपत्तिः स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः, व्याघातात् प्रतिषेध इति चेत् समानो व्याघातः एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेधः इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोदनाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यत निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्म्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः । अस्योत्तरम् ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेधः २८

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्य्यस्य कारणनियमः यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते किमत्र प्रतिषिध्यत इति न प्रागुच्चारणादविद्यमानस्यशब्दस्यानुपलब्धिः कस्मात् आवरणाद्यनुपलब्धिः यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थ-

स्यावरणादेरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादि-नानुपलब्धिः गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न गृ-ह्यते, तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौतद्विपरी-तोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भान्ना-स्तीत्यभावोऽस्याः सिध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरी-तमस्तित्वमावरणादीनामवधार्य्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रति-ज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येत-न्न सिध्यति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु चावरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितोऽनुपल-ब्धिसमो भवति । अस्योत्तरम् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥३०॥

आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्त्यनुपलम्भादित्यहेतुः कस्मात् अ-नुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः, उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपल-ब्धेः, यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञाय-ते, यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्र-तिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भाभावोऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा चावरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते, आवरणादीनि तु वि-द्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयास्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम्, यत्ता-नि नोपलभ्यन्ते तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावा-दनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते न सन्त्यावरणादीनि श-ब्दस्याग्रहणकारणानीति अनुपलम्भादनुपलब्धिः सिध्यति, वि-षयः स तस्येति ॥

ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

अहेतुरिति वर्त्तते । शारीरे शारीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावौ संवेदनीयौ, अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति, एवंप्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषु संयमावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यो नास्ति मे शब्दस्यावरणाद्यनुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणादीनीति, तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति एतन्नोपपद्यते ॥

साधर्म्यात्तुल्यधर्म्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति । अस्योत्तरम् ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्त्तकं प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य

धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते स चोभयथा भवति, केनचित् समानः कुतश्चिद्विशिष्टः, सामान्यात् साधर्म्यम् विशेषाच्च वैधर्म्यम् एवं साधर्म्यविशेषो हेतुः नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाश्रित्य भवानाह। साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमथानित्यम्, यदि तावत् सदा भवति धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति। अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः। एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः। अस्योत्तरम् ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्, नित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र

परिप्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा भवति अथ नेत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्याधिकरणाधेयाविभागो व्याघातान्नास्तीति नित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य धर्मिणो धर्मौ विरुध्येते न सम्भवतः तत्र यदुक्तम् नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति ॥

प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात्कार्य्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्य्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम् व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानाम्, तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषोनास्तिः कार्य्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमः अस्योत्तरम् ॥

कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सति कार्य्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिःकारणं व्यवधानमुपपद्यते । व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति नतु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते, यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति हेतोरुदमैकान्तिकत्वमुपपाद्यते

अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यात् इति, यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकम् ॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्नेति अनैकान्तिकत्वादसाधक इति, अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादोनाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः, नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषो दृश्यते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः॥४१॥

योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापाद्यते सोऽयं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेऽपि समानः,तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः, प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात् कार्य्यसम इति दूषणवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध इत्युच्यते, तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वम् चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गोमतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुक्त्वा अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्तिक-

त्वमिति समानं दूषणं प्रसजतोदूषणवादिनो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानोदोष इति ॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति दोषः स्थापनाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् स्वपक्षसमुत्थत्वात्, सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसंहरति इत्थं चानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्द्दिशति तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्द्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं कृत्वा यः परेण प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्तस्तमनुद्धृत्य प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो भवति यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य सप्रतिषेधं दोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति, स खल्वयं षष्ठः पक्षः तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीय पञ्चमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षाः, तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थपक्षे समानदोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति, षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यते, नार्थविशेषः कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधे-

पि समानो दोषइति समानत्वमभ्युपगम्यते, पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते, नार्थविशेषः कश्चिदुच्यतइति, तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्त-दोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्व-भावइति, षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा षट्पक्षी यदा प्र-तिषेधेऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्त्तते तदोभयोः पक्षयो-रसिद्धिः, यदा तु कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकार-णोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते तदा विशेषहेतुवचना-त्प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्त्तत इति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षे-पेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम् निग्रहस्थानानि खलु प-राजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्र-याणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनाञ्चाभिसंप्लवन्ते तेषां विभागः।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थक-मविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्या-नुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था-नानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्म्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं, स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटो नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते योऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्व्वगतम् ऐन्द्रियकस्त्वसर्व्वगतो घट इति धर्मविकल्पात् तदर्थं निर्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थम्, कथम् यथा घटोऽसर्वगत एवं शब्दोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति, तत्रानित्यः शब्द इति पूर्व्वा प्रतिज्ञा, असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरम्, तत्कथं निग्रहस्थानमिति, न प्रतिज्ञायाः साधनं प्रतिज्ञान्तरं, किन्तु हेतुदृष्टान्तौ साधनं प्रतिज्ञायाः, तदेतदसाधनोपादानमनर्थकमिति आनर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः, कथम् यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते, अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः, गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्याहन्यते न सम्भवतीति ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥ ५ ॥

अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात् सामान्यमैन्द्रियकं न च अनित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इति, एवम्प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः प्रतिज्ञासन्न्यास इति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् मृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणम्, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदम्परिमाणं प्रतिव्यक्तम्, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानम्, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति, एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे

विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरम्भवति, सति च हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयते दृष्टान्तो हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः, हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये कृदन्तपदम्, पदञ्च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम्, धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टम्, योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जबगडदशत्वात् झभञ्घढधष्वदिति एवम्प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद्वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टं शब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसम्वरणाय

प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥

पौर्व्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् १०

यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्व्वापर्य्येणान्वययोगो-नास्तीत्यसम्बन्धार्थत्वम् गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थकम्। यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनम्पलल-पिण्डः। अथ रौरुकमेतत्कुमार्य्याः पाय्यम् तस्याः पिता अ-प्रतिशीन इति ॥

अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः, तत्राव-यवविपर्य्यासेन वचनमप्राप्तकालमसम्बन्धार्थकालं निग्रहस्था-नमिति ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं नि-ग्रहस्थानम्, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे-वेदितव्यमिति ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवा-दात् ॥ १४ ॥

अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तमनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति ॥

अनुवादेत्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषो-पपत्तेः ॥ १५ ॥

यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनमिति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्व्वचनम् ॥१६॥

पुनरुक्तमिति प्रकृतम्, निदर्शनम् उत्पत्तिधर्म्मकत्वादनित्यमित्युक्ता अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्म्मकं नित्यमिति । तच्च पुनरुक्तम्वेदितव्यम्, अर्थसम्प्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥

अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानन्तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेधः उत्तरम् तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति ॥

कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः॥२०॥

यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामीति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् । एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यत इति ॥

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणम् निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीत्यननुयोगः एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम्, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥

कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्य्ययादनियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः यथा न सदात्मानञ्जहाति न सतोविनाशो नासदात्मानं लभते नासदुत्प-

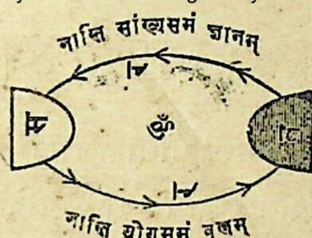
ष्यत इति, सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति एकप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणामन्वयदर्शनात् मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम् तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते तस्मात् समन्वयदर्शनात् सुखादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति एवमुक्तवाननुयुज्यते । अथ प्रकृतिविकार इति कथं लक्षितव्यमिति । यस्यावस्थितस्य धर्म्मान्तरनिवृत्तौ धर्म्मान्तरं प्रवर्त्तते सा प्रकृतिः । यच्च धर्म्मान्तरं प्रवर्त्तते स विकार इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्य्यासादनियमात् कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदाविर्भवति सत् तिरोभवतीति ।सदसतोश्च तिरोभावाविर्भावमन्तरेण न कस्यचित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, मृदि खल्ववस्थितायाम्भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्म्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदेतन्मृद्धर्म्माणामपि न स्यात् एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चात्महानमसतश्चात्मलाभमभ्युपैति, तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानम्भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षोऽस्य न सिद्ध्यति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात् हेत्वाभासाः निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वमित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ समाप्तञ्चेदं शास्त्रम् ॥

सांख्ययोगाचार्य्य-श्रीमत्-हरिहरानन्द-स्वामि-कृत:

सांख्यतत्त्वालोकः

तत्त्वनिदिध्यासनगाथा-महायोगीश्वरस्तोत्र-समेत:

कापिलाश्रमात् वितरणार्थं
श्रीमत्-स्वामि-सच्चिदानन्द-आरण्येन प्रकाशित: ।
(कापिलाश्रम:, नयासराइ पोष्ट, हुगलि ।)

श्री श्रीधर शास्त्रि नैयायिक
विदुषे उपहृत: ।

SĀNKHYATATTVĀLŌKA &C.

BY

SAṄKHYA-YŌGACHARYA
ÇRĪ HARIHARĀNANDA SVĀMĪ

Published from the Kāpilāçrama for Free Distribution
BY
SVĀMĪ SACHCHIDĀNANDA ARANYA
(Kāpilāçrama, Nayāsarāi P. O., Hugli.)

कलिकातायां
(२४, गिरिश-विद्यारत्नस् लेन,) गिरिश-विद्यारत्न यन्त्रे
श्रीशशिभूषण-हातिरत्न-भट्टाचार्य्येण मुद्रित: ।
संवत् १९६०, इं १९०३ ।

॥ ॐ नमः परमर्षये ॐ ॥

सांख्ययोगनिधानस्य श्रीभास्करब्रह्मयोगिनः ।
आसीत् परंस्वभारख्यः शिष्यो योगविदां वरः ॥
ततस्त्रिपुष्करस्थस्य भूषयामास मेदिनीम् ।
तस्य शिष्यवरोऽभूच्च श्रीत्रिलोकी मुनीश्वरः ।
काष्ठनिष्ठां यस्य पुण्यां ज्ञानमाप ह्यतीन्द्रियम् ॥
स ह्यात्मावहितत्वाद्धि ह्यकुर्व्वन्नपि सर्व्वदा ।
भोक्तुं पाणिनियोगन्तु विचचार महीतले ॥
व्यालादिभिः समाकीर्णे वने ध्यानमतीन्द्रियम् ।
महीपृष्ठे शयानः स करोति स्म शुचिस्मितः ॥
श्रीपरमगुरुभ्योऽथ त्रिलोकीगुरवे तथा ।
प्रमानन्दाय दीनस्य चाचार्य्याय नमोऽस्तु मे ॥

शुभाश्रमपदं रम्यं कापिलाख्यं सुपावनम् ।
सांख्ययोगश्रुतिज्ञानयज्ञशालेव संस्थितम् ॥
तटे सुरतरङ्गिण्या दधाति मनसो मुदम् ।
मुमुक्षुपदसंस्थानां सतां समदृशां सदा ॥

सङ्क्षिप्त-तत्त्वनिर्द्देशः ।

पुरुषः = चिन्मात्रः = स्वरूपद्रष्टा = भोगापवर्गयोर्भो

प्रकृतिः = सत्त्वम् + रजः + तमः = (सत्त्वम् = रजः = तमः) = अव्यक्तम्—कां

अनादिरर्थकृतसंयोगात्पुम्प्रकृत्योः व्यक्तता गुणानाम् ।

आद्या व्यक्तिः **महत्तत्त्वम्** = अस्मीतिप्रत्ययमात्रम्, पुरुषाभिमुखत्वात्

ततः **अहङ्कारः**, स च आवारितस्य प्रकाशस्य नायकः, प्रकाशितस्य चावरणाभि

ततः **मनः** = सर्व्वधारकशक्तिः, स्थित्याधिक्यात्

एतानि त्रीणि अन्तःकरणानि । तेषां मूलधर्म्मा यथा—

महतः	= प्रख्या	= अध्यवसायः
अहङ्कारस्य	= प्रवृत्तिः	= अभिमानः
मनसः	= स्थितिः	= आवरणम्

बाह्यकरणार्पितविषययोगादन्तःकरणपरिणामः **चित्तम्** । तस्य पञ्चतय्यः :

प्रत्तिवृत्तयः सभेदाः यथा—

	सात्त्विकम् (प्रख्यायाः)	सात्त्विक-राजसम् (प्रख्या-प्रवृत्तिभ्याम्)	राजसम् (प्रवृत्त्या)
	प्रमाणम्	अनुभवः	चेष्टा
	"	॥	॥
सात्त्विकम्	प्रत्यक्षम्	बोधसङ्गतः (स्मृत्यादिः)	सङ्कल्पः
राजसम्	अनुमानम्	चेष्टासङ्गतः	कल्पनम्
तामसम्	आगमः	स्थितिसङ्गतः	अवधानचेष्टा

नवधा **अवस्थावृत्तयो** यथा—

सात्त्विकम् राजसम्

॥ ॐ नमः परमर्षये ॐ ॥

सांख्ययोगनिधानस्य श्रीभास्करब्रह्मयोगिनः ।
आसीत् परंस्वभाराख्यः शिष्यो योगविदां वरः ॥
ततस्त्रिपुव्यरख्यस्य भूषयामास मेदिनीम् ।
तस्य शिष्यवरोऽभूच्च श्रीत्रिलोकी मुनीश्वरः ।
कार्य्यनिष्ठां यस्य पुण्यां ज्ञानमाप ह्यतीन्द्रियम् ॥
स आत्मावहितत्वाद्धि अकुर्व्वन्नपि सर्व्वदा ।
भोक्तुं पाणिनियोगन्तु विचचार महीतले ॥
व्यालादिभिः समाकीर्णे वने ध्यानमतीन्द्रियम् ।
महीपृष्ठे शयानः स करोति स्म शुचिस्मितः ॥
श्रीपरमगुरुभ्योऽथ त्रिलोकीगुरवे तथा ।
प्रमानन्दाय दीनस्य चाचार्य्याय नमोऽस्तु मे ॥

शुभाश्रमपदं रम्यं कापिलाख्यं सुपावनम् ।
सांख्ययोगश्रुतिज्ञानयज्ञशालेव संस्थितम् ॥
[illegible] ददाति मनसो मुदम् ।

सङ्क्षिप्त-तत्त्वनिर्देशः ।

पुरुषः = चिन्मात्रः = स्वरूपद्रष्टा = भोगापवर्गयोर्भो

प्रकृतिः = सत्त्वम् + रजः + तमः = (सत्त्वम् = रजः = तमः) = अव्यक्तम्—कार्

अनादिरर्थकृतसंयोगात्पुम्प्रकृत्योः व्यक्तता गुणानाम् ।

आद्या व्यक्तिः **महत्तत्त्वम्** = अस्मीतिप्रत्ययमात्रम्, पुरुषाभिमुखत्वात्

ततः **अहङ्कारः**, स च आवरितस्य प्रकाशनायकः, प्रकाशितस्य चावरणाभि

ततः **मनः** = सर्व्वधारकशक्तिः, स्थित्याधिक्यात्

एतानि त्रीणि अन्तःकरणानि । तेषां मूलधर्म्मा यथा—

महतः	= प्रख्या	= अध्यवसायः
अहङ्कारस्य	= प्रवृत्तिः	= अभिमानः
मनसः	= स्थितिः	= आवरणम्

बाह्यकरणार्पितविषययोगादन्तःकरणपरिणामः **चित्तम्** । तस्य पञ्चतय्य

शक्तिवृत्तयः सभेदाः यथा—

	सात्त्विकम् (प्रख्यायाः)	सात्त्विक-राजसम् (प्रख्या-प्रवृत्तिभ्याम्)	राजसम् (प्रवृत्त्या)
	प्रमाणम्	अनुभवः	चेष्टा
	॥	॥	॥
सात्त्विकम्	प्रत्यक्षम्	बोधसङ्गतः (स्मृत्यादिः)	सङ्कल्पः
राजसम्	अनुमानम्	चेष्टासङ्गतः	कल्पनम्
तामसम्	आगमः	स्थितिसङ्गतः	अवधानचेष्टा

नवधा **अवस्थावृत्तयो** यथा—

	सात्त्विकम्	राजसम्
बोध्यगताः	= सुखम्	दुःखम्
चेष्टागताः	= रागः	द्वेषः
धार्य्यगताः	= जाग्रत्	स्वप्नः

त्रिविधः चित्तव्यवसायः = **सद्व्यवसायः** (ग्रहणम्), **अनुव्यवसायः** (

बाह्यकरणानि अविषयीभूतबाह्यभावसम्पर्कात् अन्तःकरणपरिणामः

	सात्त्विकम्	सात्त्विक-राजसम्	राजसम्
ज्ञानेन्द्रियम्	= कर्णः	त्वक्	चक्षुः
कर्म्मेन्द्रियम्	= वाक्	पाणिः	पादः
प्राणाः	= प्राणः	उदानः	व्यानः

ॐ

सांख्यतत्त्वालोकः ।

यथा कलावशिष्टोऽपि शशी राजत्युपप्लुतः ।
तारकादखिलात्सम्यक् प्रोज्ज्वलश्च तमोऽपहः ॥
कालराहुसमाक्रान्तमपि तद्वद्विभाति यत् ।
सर्व्वतीर्थेषु शास्त्रन्तद्वक्तारं कपिलं नुमः ॥
तत्त्वानि कुसुमानीव धीरधीमधुपन्मुदम् ।
दधन्ति परिशोभन्ते सांख्यारामे हि कापिले ॥
विभक्तियुक्तिशीलत्रिगुणसूत्रेण यो मया ।
तत्त्वप्रसूनहारोऽयं ग्रथितः संयतात्मना ॥
ललामकं स एवास्तु वीर्य्यशीलस्य योगिनः ।
महामोहं विजेतुं यः प्रस्थितो योगवर्त्मनि ॥
माल्यन्यस्तप्रबाला हि शोभासंवृद्धिहेतवः ।
मन्यस्तावान्तरा भेदा येऽस्तु तेषां तथा गतिः ॥

असंवेद्यश्चक्षुरादिकरणैरस्मत्पदार्थः । सोऽर्थः अस्मीति भावेनैवाववुध्यते । तादृगात्मनैवात्मावबोधः स्वप्रकाशः । स्वप्रकाशो वैषयिकप्रकाशश्चेति द्विविधः प्रकाशः । तत्र वैषयिकप्रकाशो बुद्धिसमाहृयो ज्ञाताज्ञातविषयः । स्वप्रकाशस्तु सदाज्ञातविषयः बुद्धेरपि प्रकाशकत्वात् । यथाहुश्चेतनावदिव लिङ्गमिति ॥ १ ॥

व्युत्थाने चित्तस्य क्षिप्रपरिणामित्वाच्चञ्चलाम्भोगतसूर्य्यविम्बस्य स्वरूपाग्रहणवत् न च स्वप्रकाशभावेऽवस्थानम्भवति । ज्ञाताहं

कर्त्ताहं सुखमहमस्वास्मित्यादि-प्रत्ययमर्शात् व्युत्थाने चात्माव-गमः। निरोधसमाधिबलाद्विलीने करणवर्गे यस्मिन्ननात्मभान-शून्ये स्वचैतन्येऽवस्थानम्भवति तत्पुरुषतत्त्वम्। एकात्मप्रत्यय-सारत्वात् सर्व्वद्वैतभानशून्यत्वाच्च स्वचैतन्यमविमिश्रमेकरसम्। अविमिश्रत्वाद् अपरिणामिनी चित्॥ २॥

द्विविधः खलु परिणामः, औपादानिको लाक्षणिकश्चेति। यत्रैकाधिकोपादान-संयोग-स्तस्यैवौपादानिक-परिणाम-सम्भवः। यस्यैकमेवोपादानं, न तस्यौपादानिकपरिणामः। यथा कनक-कुण्डलात्कङ्कणपरिणामे नास्त्युपादानपरिणामः। तत्र च लाक्ष-णिकपरिणामः। स हि देशकालावस्थानभेदः। द्रव्यावयवानां देशावस्थानभेदादाकारभेदाख्यपरिणामः लाक्षणिकः॥ ३॥

असंयोगजत्वात् स्वचैतन्यस्य नास्त्यौपादानिकपरिणामः। असीमत्वाच्च नास्ति लाक्षणिकपरिणामो गत्याकारभेदादिरूपः। अद्वैतभानात्मकत्वात् स्वचैतन्यमसीमम्। यथाहुः—"चितिशक्तिः शुद्धा चानन्ता चापरिणामिनी चेति"। अपरिणामित्वात् कालेनाव्यपदिष्टः पुरुषः। बोधस्वरूपत्वाच्च नासौ देशव्यापी। देशव्यापित्वं वाह्यधर्म्मः नत्वध्यात्मधर्म्मः। देशाश्रयपदार्थाः साव-यवाः, चितिशक्तिर्निरवयवा। न चिन्मात्रभावेनावस्थितस्याह-मनन्तदेशं व्याप्यास्मीति प्रत्ययः सम्भवेत्। यतोऽद्वैतबोधात्मके भाने कुतो देशरूपद्वैतभानावकाशः। तथा च श्रुतिः—

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्।
विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः॥

तस्मात् पुरुष एकः सर्व्वप्राणिसाधारणः सर्व्वदेशव्यापी चेति सिद्धान्तः परमार्थदृष्टि व्यर्थः, व्यवहारदृष्टि चान्याय्यः।

तत्र देशाश्रयरूपोऽपारमार्थिकत्वदोषः प्रसज्यते । न्याय्यं हि शान्तब्रह्मवादिनां सांख्यानां पुरुषबहुत्ववादः ॥ ४ ॥

बहुत्वे ससीमत्वमित्युत्सर्गो निरपवादः देशाश्रिते वाह्य-पदार्थे । अदेशाश्रिते ह्यपदार्थे तदुत्सर्गस्यापवादः । ह्यपदार्थ-श्चोत्तरोत्तरकालभाविभिः परिणामैः ससीमो भवति । अपरि-णामित्वाद्द्वैतभानशून्यत्वाच्च पौरुषबोधे सीमाकारकहेत्वभावः ॥५॥

एतस्मादेतत्सिध्यति । परमार्थदृशि देशव्यापित्वाभावात्, व्यव-हारदृशि व्यापीत्युक्ते ग्राह्यवद्देशाश्रयदोषप्रसङ्गात्, तथा च बहुत्वे-ऽपि ह्यपदार्थस्य ससीमत्वदोषाभावात्, चिन्मात्रानन्तः सर्व्वतस्तुल्यो बहुपुरुष इति युक्तः प्रवाद इति । श्रुतिश्चात्र—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥" इति ॥ ६ ॥

ननु "एकमेवाद्वितीय"मित्यादिश्रुतिष्वात्मन एकसंख्यकत्व-मेवोद्दिष्टमिति चेन्न, तासु आत्मनि द्वैतभानशून्यत्वं पुरुषाणामेक-जातिपरत्वं वोक्तं न संख्यैकत्वम् । तथा च सूत्रम्—"नाद्वैतश्रुति-विरोधो जातिपरत्वादिति ।" "एको व्यापी"त्यादिश्रुतिष्वीश्वरो-पाधिकस्यात्मनः प्रशंसा उपासनार्थमेवोक्ता । न ताः श्रुतय आत्मनः स्वरूपावधारणपराः । यथाहुः—"मुक्तात्मनः प्रशंसा ह्युपासा वा सिद्धस्येति ।" ईश्वरविलक्षणस्य पुरुषतत्त्वस्य स्वरूपावधारणपरा श्रुतिर्यथा—"अदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षण-मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते स आत्मा स विज्ञेय इति । तथाच—

"वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी
इदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूर आधीः
किंस्विद्वक्ष्यामि किमु नु मनिष्ये ॥" इति ।

अत आत्मनो विस्तारादिसर्वग्राह्यधर्मशून्यता बहुता च सिद्धा ॥ ७ ॥

व्युत्थितायां निरुद्धायां वा चित्तावस्थायां पुरुष एकरूपेणावतिष्ठते। इन्द्रियवाहितं विषयज्ञानहेतुचाञ्चल्यं पुरुषसन्निधौ बुद्धौ प्राकाश्यपर्य्यवसानं लभते। भेदविकाराविन्द्रियादिस्थितौ, नास्ति तयोः पुरुषतत्त्वासादनोपायः। यथाहुः—"फलमविशिष्टश्चित्तवृत्तिबोधः" इति। यथा विभिन्ने वर्त्तितैले दीपशिखामासाद्यैकत्वं प्राप्नुतः तथेन्द्रियेषु भिन्नरूपेणावस्थिता विषयाः बुद्धौ निर्व्विशेषं प्राकाश्यपर्य्यवसानरूपमैक्यतामाप्नुयुः। तस्मात् पुरुषस्य साक्षिद्रष्टृत्वं बौद्धविषयस्य च निर्व्विशेषदृश्यत्वमिति सम्बन्धः सिद्धः ॥ ८ ॥

निरोधसमाध्यभ्यासाच्चित्तेन्द्रियाणां प्रविलयेऽस्मत्प्रत्ययस्य स्वचैतन्यभावेन निर्व्विप्लवावस्थानदर्शनात्तदेवास्मत्प्रत्ययस्यावितथस्वरूपम्। तदा लीनानि चित्तेन्द्रियाण्यव्यक्तभावेनावतिष्ठन्ते। सोऽव्यक्तभावः प्रकृतिः। यथाहुः—

"अव्यक्तं क्षेत्रलिङ्गस्थ-गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥" इति ।

"नाशः कारणलयः" इति नियमात् चित्तेन्द्रियाणाञ्च तस्यामव्यक्तावस्थायां विलयदर्शनादव्यक्तन्तेषां मूलकारणम्। सविप्लवे निरोधे लीनानां चित्तादीनां पुनर्व्यक्ततादर्शनाद्

व्यवहारदृष्टि सत्स्वरूपमव्यक्तम्, नासतः सञ्जायत इति नियमात्। परमार्थदृष्टि च चिद्रूपेणावस्थानकालेऽव्यक्ततानतिक्रान्तेरसद्रूपा प्रकृतिः। यथाहुः—"निःसत्तासत्तं निःसदसत् निरसदव्यक्त''मिति। तस्माद्व्यवहारदृष्टि भावरूपेणाव्यक्तं विचार्य्यम्।

प्रधानविषयाः श्रुतयो यथा—

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः॥" इति।

महतः परस्याव्यक्तस्य स्वरूपं यथाह श्रुतिः—

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते॥" इति।

तथाच—"तद्धेदं तदव्याकृतमासी''दिति। "तमो वा इदमेवाग्र आसीत् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती"ति च। परेण पुरुषार्थेनेत्यर्थः॥ ९॥

व्युत्थाने सक्रियेषु चित्तेन्द्रियेषु अस्मिभावस्य यो विकारभावः प्रतीयते स तस्य विरूपो व्यवहारिको ग्रहीता। उक्तञ्च—"सा चात्मना ग्रहीत्रा सह बुद्धेरेकात्मिका संविदिति तस्याञ्च ग्रहीतुरन्तर्भावात् ग्रहीतृविषयः सम्प्रज्ञातः" इति। सास्मितेत्यर्थः। येन बुद्ध्यन्तर्भूतेन ग्रहीतृभावेन व्यवहाराः क्रियन्ते स व्यवहारिको ग्रहीता॥ १०॥

विक्रियमाणास्तत्प्रत्ययः त्रयाणां भावानां समाहारः। ते यथा, अस्मीत्येतदन्तर्गतः प्रकाशशीलो भावः, तस्य च विकार-

हेतुः क्रियाशीलो भावः, प्रकाशस्यावरकः स्थितिशीलभावश्चेति। इमे त्रयो भावाः सत्त्वरजस्तमआख्याः सर्व्वेषां विकाराणां मौलिकाः। तत्र प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, स्थितिशीलञ्च तमः इति। कैवल्यावस्थायां वैकारिकप्रकाशात्मकप्रख्याशून्यं परवैराग्येण प्रवृत्तिशून्यं दग्धबीजकल्पनिरोधात् स्थितिशून्यत्वान्तःकरणं प्रकृतिलीनञ्चभवति। अव्यक्तत्वादमूः सत्त्वरजस्तमआत्मिकाः प्रख्याप्रवृत्तिस्थितयः समत्वमापद्यन्ते। तस्मादाहुः—"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" इति ॥ ११ ॥

व्यक्तावस्थायां चित्तेन्द्रियेषु गुणानां वैषम्यम्। एकत्रैकस्य प्राधान्यमन्ययोश्चोपसर्ज्जनीभावः। ते हि गुणाः नित्यसहचराः जातिव्यक्त्योः प्रत्येकं वर्त्तमानाः। यथाहुः—"गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः संयोगविभागधर्म्माण इतरेतराश्रयेणोपार्ज्जितमूर्त्तयः" इति। तथाच—"अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिनः" इति। सर्व्वत्र त्रैगुण्यसद्भावेऽपि एकैकस्यैव गुणस्य प्रधानभावात् सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति व्यवहारः। तथाच सूत्रम्—"आपेक्षिको गुणप्रधानभावः" इति। तथाच—"सर्व्वमिदं गुणानां सन्निवेशमात्रम्" इति ॥ १२ ॥

भोगापवर्गौ द्वावेवार्थौ पुरुषस्य। अस्मिप्रत्ययमाश्रित्य द्वावेतावर्थावाचरितौ भवतः। यथाहुः—"तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगः, भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति" इति। पुरुषार्थाचरणात्मकत्वाद्व्यक्तावस्थायाः पुरुषस्तस्या निमित्तकारणम्। अव्यक्तञ्च व्यक्तभावस्योपादानम्। तस्यैव व्यक्तत्वपरिणतिदर्शनात्। यथाहुः—"लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवतीति। अतः

प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम्" इति । विकारजातस्य निमित्तान्वयिनोर्द्वयोः कारणयोर्मध्ये निमित्तः पुरुषः स्वचैतन्य-स्वरूपः सदाव्यक्तः, प्रधानन्त्वचेतनमव्यक्तस्वरूपम् । विरुद्ध-कारणद्वयसद्भावाद्-व्यक्तावस्थायाः प्रत्येकं व्यक्तभावेषु त्रय एव भावा उपलभ्यन्ते । ते यथा—पुरुषाभिमुखः चेतनावद्भावः, अव्यक्ताभिमुखः आवरितभावस्तथाच तयोः सम्बन्धभूतश्चञ्चल-भावो येनावृतः प्रकाशाभिमुखः क्रियते प्रकाशितश्च भाव आव-रणाभिमुखः क्रियते इति । ते हि यथाक्रमं प्रकाशशीलं सत्त्वं, स्थितिशीलं तमः, क्रियाशीलञ्च रजः इति ॥ १३ ॥

व्यक्तावस्थायामाद्या व्यक्तिरस्मीतिप्रत्ययात्मको महान्, यमा-श्रित्य सर्व्वे ज्ञानचेष्टादयः सिध्यन्ति । कैवल्यावस्थायां प्रख्या-प्रवृत्तिस्थित्यभावात् नास्ति व्यक्तसम्बन्धिनः महतः सद्भावाव-काशः । स एव महान् व्यवहारिको ग्रहीता । व्यक्तावस्थाया-मस्मीति प्रत्ययमभिमुखीकृत्य समाहिते चित्ते यस्मिन्नान्तरभावे-ऽवस्थानम्भवति स एव महान् । सविकारप्रकाशशीलो महानात्मा, पुरुषस्तु अविकारी चिद्रूपः ॥ १४ ॥

बुद्धिश्च लिङ्गमात्रञ्चेति महतः संज्ञाभेदः । क्वचिच्च स्वरूपे-णागृहीतो महान् करणकार्य्यं कुर्व्वन् बुद्धिरित्यभिधीयते । यथोक्तम्—"बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महांस्तथेति" । ज्ञानेना-स्मीति-प्रत्ययावधानेनेत्यर्थः । यथाहुः—"तमणुमात्रमात्मानमनु-विद्यास्मीति तावत् सम्प्रजानीते" इति । अणुमात्रं सूक्ष्मम् । महत्तत्त्वं साक्षात्कुर्व्वतो योगिन एवंविधा संवित् सम्प्रजायत-इति भावः ॥ १५ ॥

पुरुषाभिमुखत्वाद्-बुद्धिसत्त्वमतिप्रकाशशीलं सात्त्विकम् ।

यथाहुः—"द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः" इति । तथाच

"अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ।

सत्त्वात् परतरं नान्यत् प्रशंसन्तीह पण्डिताः ।

अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ॥" इति ॥ १६ ॥

अस्य महदात्मनो यः क्रियाशीलो भावो येनानात्मभावेन सहात्मसम्बन्धः प्रजायते सोऽहंकारः । स चासावहंकारोऽभिमानात्मकः ममताहन्तयोर्मूलं क्रियाशीलत्वाद्राजसिकः ॥ १७ ॥

येनानात्मभावा आत्मना सह विधृतास्तिष्ठन्ति तदेव स्थितिशीलं मनः । तद्धि तामसमन्तःकरणाङ्गम् । प्रख्याप्रवृत्तिस्थितय इति त्रयाणामन्तःकरणधर्म्माणां मध्ये यत् स्थितिधर्म्माश्रयभूतं तन्मनः । "तथाशेषसंस्काराधारत्वा"दिति सूत्रेऽपि तृतीयान्तःकरणस्य मनसः स्थितिशीलत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

महदहंकारमनांसि सर्व्वकरणमूलमन्तःकरणम् । पुरुषार्थाचरणक्रियायाः साधकतमत्वात्तानि करणमित्यभिधीयन्ते । एषां परिणामभूताः सर्व्वा अप्यात्मशक्तयः करणम् । महदादयः वक्ष्यमाण-वाह्यकरण-पुरुषयोर्मध्यस्थभूतत्वादन्तःकरणमित्यभिधीयन्ते ॥ १९ ॥

आत्मवाह्येन हेतुना बौद्धचेतनताया उद्रेके यस्तदुद्रेकस्य प्रकाशभावस्तदेव प्राकाश्यपर्य्यवसानं प्रख्यास्वरूपम् । यो वा प्रकाशशीलस्य बुद्धिसत्त्वस्य ग्राह्यकृत उद्रेकस्तदेव ज्ञानम् । अभिमानेनैवासावुद्रेकोऽस्मत्प्रकाशमापद्यते । स चाभिमान आत्मानात्मनोर्भावयोः सम्बन्धोपायः । अभिमानाद्द्वौ प्रत्ययौ सम्भवतः, अहन्ता ममता चेति । धनादौ ममता, शरीरेन्द्रियेषु चाहन्ता । यथा नष्टे ममतास्पदे धनेऽहमुच्चटिलो भवामीति

प्रत्ययः तथा चाहन्तास्पदे इन्द्रिये शब्दादिवाह्यक्रिययोद्रिक्ते सति उद्रिक्तस्तद्गताभिमानः प्रकाशशीलसम्भावमुद्रिक्तं करोति । प्रकाशशीलभावस्योद्रेकफलमेव ज्ञानम् । यथाभिमानेनानात्मभाव आत्मसन्निधौ नीयते तथात्मप्रत्ययोऽपि अनात्मभावेन सह सम्बध्यते । अभिमानेनानात्मभावस्य स्वात्मीकरणं प्रवृत्तिस्वरूपम् । तथा च तस्य स्वात्मीकृतभावस्य संस्पृष्टस्यावस्थानं स्थितिस्वरूपम् ॥ २० ॥

उक्तं गुणानां नित्यसाहचर्य्यम् । ते सर्व्वेव परस्परमङ्गाङ्गित्वेन वर्त्तन्ते । तस्मात्त्रिगुणात्मकमन्तःकरणाङ्गत्रयमपि अन्योन्यव्यतिषक्तं परिणमते । यत्रैकं तत्रैव त्रीणि, एकस्मिनुक्ते इतरावध्याहार्य्यौ ॥ २१ ॥

ज्ञाने स्थितिक्रियाभ्यां प्रकाशगुणस्याधिक्याज्ज्ञानं सात्त्विकम् । चेष्टायामुद्रेकस्यैव प्राधान्यं, ततः सा राजसी । स्थित्यां यापरिदृष्टा क्रिया सावरितस्वरूपा, ततः स्थितिस्तामसी । ज्ञानचेष्टास्थितयः प्रख्याप्रवृत्तिस्थितयो वेति त्रयः सत्त्वरजस्तमोगुणान्वयिनः मूलभावा वक्ष्यमाणास्तु प्रमाणादिवृत्तिषु साधारणाः ॥ २२ ॥

चित्तेन्द्रियरूपेण परिणतान्तःकरणमस्मितेत्याख्यायते । यथाहुः—"दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मितेति" । आत्मना सह करणशक्तेः अभिमानकृतैकात्मकतास्मितेत्यर्थः । तथैवाहं श्रोताहं द्रष्टेत्यादिकरणात्मप्रत्ययसम्भवः । तथाचाहुः—"षष्ठश्चाविशेषोऽस्मितामात्र एते सत्तामात्रस्यात्मनः महतः षड़विशेषपरिणामाः" इति । सोऽसौ षष्ठोऽविशेषः चित्तादिकरणोपादानमित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥

अस्मिताया द्विविधः परिणामप्रवाहो जात्यन्तरपरिणामकारकः। प्रकाशाभिमुख ऊर्द्ध्वस्रोतो विद्यापरिणामः आवरणाभिमुखोऽर्वाक्स्रोतश्चाविद्यापरिणामः। यत्रान्तरप्रकाशगुणस्योत्कर्षः सात्त्विककरणप्रकृत्यापूरश्च, सा विद्या। यत्र चानात्मभावेन सह सम्बन्धः पुष्कलो भवति, सा अविद्या। यथाहुः—"अर्वाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः" इति। तमसि अविद्यायामित्यर्थः। अविद्यया प्रकाशक्रिये रुध्यमाने भवतः॥ २४॥

अविषयीभूतवाह्यसम्पर्कादन्तःकरणस्य त्रिगुणानुसारी त्रिविधः वाह्यकरणपरिणामः प्रजायते। रूपरागादभूच्चक्षुरित्याद्याच स्मृतिः। वाह्यकरणानि यथा प्रकाशप्रधानं ज्ञानेन्द्रियं, क्रियाप्रधानं कर्म्मेन्द्रियं, स्थितिप्रधानः प्राणश्चेति। पञ्च पञ्च ज्ञानेन्द्रियादीनि॥ २५॥

वाह्यकरणार्पितविषययोगादन्तःकरणस्य याः परिणामवृत्तयो जायन्ते, तेषां समष्टिश्चित्तम्। तद्धि वाह्यार्पितविषयोपजीवि चित्तं नियोगकर्त्तृत्वात् प्रधानं वाह्यानां भूपवत् प्रकृतीनाम्। द्वितयी चित्तवृत्तिः शक्तिवृत्तिरवस्थावृत्तिश्चेति। यया चिन्तादयः क्रियन्ते सा शक्तिवृत्तिः। बोधचेष्टास्थितिसहगतचित्तावस्थानविशेषोऽवस्थावृत्तिः॥ २६॥

पञ्चतय्यः शक्तिवृत्तयः प्रमाणानुभवविकल्पचेष्टाधृतय इति। अथ कथं पञ्च भेदाश्चित्तस्य सम्भवन्तीति, उच्यते। त्र्यङ्गमन्तःकरणम्। तस्य परस्परविरुद्धे सात्त्विकतामसकोटी। तस्मादन्तःकरणं परिणम्यमानं पञ्चधा परिणामनिष्ठां प्राप्नोति। तत्राद्यपरिणाम आद्यङ्गबुद्धेरनुगतः प्रकाशाधिकः, मध्यस्त्वभि-

मानप्रधानः क्रियाधिकः, अन्यश्च मनोऽनुगतः स्थितिप्रधानः। आसां परिणामनिष्ठानां मध्ये द्वे परिणामनिष्ठे वर्त्तेयाताम्। तयोरेका आद्यमध्ययोः सम्बन्धभूता, अन्या च मध्यान्त्ययोः सम्बन्धभूता। एवं त्र्यङ्गत्वहेतौ परिणम्यमानादन्तःकरणात् पञ्चविधाः परिणतशक्तयः सम्भवन्तीति। ततस्तु चित्तशक्तेर्वाह्य-करणशक्तीनाञ्च पञ्च पञ्च भेदा अभवन्॥ २७॥

चित्तवृत्तिषु प्रमाणं प्रकाशाधिक्यात् सात्त्विकम्। वाह्य-निश्चयः प्रमाणलक्षणम्। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। ज्ञानेन्द्रियप्रणाडिकया यश्चैत्तिको बोधस्तत् प्रत्यक्षम्। ज्ञाने-न्द्रियमात्रेणालोचनाख्यं ज्ञानं सिध्यति। उक्तञ्च—

"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्व्विकल्पकम्।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजम्॥
ततः परं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया।
बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता॥" इति।

आलोचनं हि एकेनैवेन्द्रियेणैकदा गृह्यमाणविषयख्यात्या-त्मकम्। तदनन्तरभूतं जातिधर्म्मादिविशिष्टं ज्ञानं चैत्तिक-प्रत्यक्षम्। यथा वृक्षदर्शने अक्ष्णा हरिद्वर्णाकारविशेषमात्रं गृह्यते; उत्तरक्षणे च छायाप्रदत्वादिगुणान्वितो न्यग्रोधवृक्षो-ऽयमिति यज्ज्ञानं भवति तदेव चैत्तिकप्रत्यक्षमिति॥ २८॥

असहभावि-सहभावि-सम्बन्धपूर्व्वकमप्रत्यक्ष-पदार्थ-ज्ञान-मनु-मानम्। अत्रापि प्रमेयो वाह्यत्वेन निश्चीयते। आप्तवचनाच्छ्रोतु-र्योऽविचारसिद्धो निश्चयः स आगमः। यद्वाक्यवाहितशक्ति-विशेषादभिभूतविवेकस्य श्रोतुस्तद्वाक्यार्थनिश्चयो भवति स तस्य श्रोतुराप्तः। पाठजनिश्चयो नागमप्रमाणम्। अनुमानजः

शब्दार्थस्मरणजो वा तत्र निश्चयः। आगमप्रमाणे तु स्वबोध-संक्रान्तिकामस्य श्रोतृविवेकाभिभवकृच्छक्तिवतो वक्तुः श्रोतुश्च साधकत्वेन सद्भावोऽङ्गीकार्यः। यथाहुः—"आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः"इति। तस्मात्प्रत्यक्षानुमानविलक्षणं प्रमायाः करणम् आगम इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षजं विशेषज्ञानम्। मूर्त्तिर्गृह्यमाणव्यवधिधर्म्मयुक्तः विशेषः। घटादीनां स्वविशेषशब्दस्पर्शरूपादयो मूर्त्तिः। व्यवधिराकारः। अनुमानागमाभ्यां सामान्यज्ञानम्। तद्धि सत्तामात्रनिश्चयः। ज्ञातमूर्त्त्यादिधर्म्मैः सा सत्ता विशिष्यते। प्रत्यक्षं सात्त्विकं सद्विषयत्वात्। अनुमानं प्रयत्नविशेषसाध्यत्वाद्राजसिकम्। तथा चाभिभवसिद्धत्वादागमस्तामस इति ॥ ३० ॥

करणगतभावबोधोऽनुभवः। यथा गीते ध्वनिज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं, सुखबोधस्त्वनुभवः। शब्दादिविषयकं प्रत्यक्षं ; शब्दादिग्रहणकाले ग्रहणात्मकक्रियायाः करणगताया अपि योऽन्तर्बोधः सोऽनुभव इत्येतस्य प्रत्यक्षतो भेदः। किञ्चानुभवस्य वाह्यकारणपरम्पराजन्यत्वेऽपि न तद्विषयस्य स्फुटो वाह्याभिविधिः प्रत्यक्षवदिति। तथा च गृह्यमाणविषयत्वादनुभवोऽगृह्यमाणविषयाभ्यामनुमानागमाभ्यां भिद्यते। अनुभवोऽपि गुणानुसारतस्त्रिविधो यथा बोधसहगतश्चेष्टासहगतः स्थितिसहगतश्चेति। ते चापि वाह्याभ्यन्तरभेदाद्द्विविधाः। त्रिविधवाह्यकरणगतभावबोधः वाह्यानुभवः, चित्तगतभावबोधः आन्तरः। बोधसहगतानुभवो यथा ज्ञातविषयस्मृतिरिति, शब्दादिजसुखादयश्चेति। चेष्टासहगतो यथा चेष्टास्मृतिरिति, कर्म्मानुभव इति, कर्म्मेन्द्रिय-

गतकर्म्मसहायः सुखादिकर उपश्लेषबोधस्त्वग्गतः शीतोष्णज्ञान-विलक्षणः कर्म्मेन्द्रियाङ्गभूत इति च। स्थितिसहगतानुभवो यथा निद्रादीनां स्मृतिः, यथा वा प्राणप्रणालिकः क्लान्तिपीड़ाद्यः शारीरानुभवः। "अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृति"रिति सूत्रात् प्रमाणादिगृहीतविषयस्य धृतिवृत्त्या विधृतस्य चित्तगतस्य बोधः स्मृत्याख्यानुभव इत्येवावगम्यते। तस्मादनुभवः करणगत-भावबोधः इति सिद्धम्। प्रमाणात् प्रकाशाल्पत्वात् तस्माच्च ऊहनादिप्रयत्नबाहुल्यसाध्यत्वादनुभवस्य द्वितीये सात्त्विकराजस-वर्गेऽन्तर्भावः॥ २१॥

तृतीया शक्तिवृत्तिश्चेष्टा राजसी क्रियाबहुला, तस्याः सङ्कल्प-कल्पनावधानानीति त्रयो भेदास्त्रिगुणानुसारिणः। तत्र चेतस्यनु-भाव्यमानक्रियायामभिमानप्रयोगः सङ्कल्पस्वरूपम्। यथा गमिष्यामीत्यत्र गमनक्रियाऽनागता, तदनुभावपूर्व्वकं तद्वत आत्मनो भावनं सङ्कल्पस्वरूपम्। गमिष्याम्यनागतगमनक्रियावान् भविष्यामीत्यर्थः। क्रियानुस्मृत्या सहात्मसम्बन्धोऽभिमानकृतः।

या चित्तचेष्टाहितविषयानितरेतरेष्वारोपयति तत् कल्पनम्। यथाऽदृष्टहिमगिरिकल्पनम्। चित्ताहितपर्व्वततुहिनानुस्मृतिपूर्व्वकं पर्व्वताग्रे तुहिनमारोप्य हिमाद्रिः कल्प्यते।

यया च चित्तचेष्टयेन्द्रियादिवृत्तौ चित्तावधानं क्रियते साव-धानचेष्टा। गमिष्यामीति मनोरथमात्रेणैव न गमनं भवति; तत्सङ्कल्पानन्तरं यया चित्तचेष्टया पादौ चलौ क्रियेते तत् कर्म्मावधानम्। तथा ज्ञानावधानं, प्राणावधानं, तथा चोहनाख्या स्मृतिहेतुचेष्टा। ज्ञानसन्निकृष्टहेतोः प्राधान्याच्च सङ्कल्पश्चेष्टासु सात्त्विकः। कल्पनं राजसं, चाञ्चल्यबाहुल्यात्। अवधानञ्च

तामसमपरिदृष्टत्वात् । सङ्कल्पवत् कल्पनावधाने अपि अभिमान-प्रधान-चलनात्मके । सङ्कल्पः कर्म्म मानसमिति स्मृतेः सङ्कल्पादि-वृत्तीनां क्रियाबहुलता ततश्च चेष्टान्तर्गतत्वमवगम्यत इति ॥३२॥

चेष्टायामभिमानोद्रेकस्यावकटप्रवाहः। यतोऽसावन्तः प्रजायते ततस्तु वहिः कर्म्मेन्द्रियादावागच्छति। बोधे चान्तःप्रवाहाभिमानोद्रेकः विषयस्य वाह्यत्वात् ॥ ३३ ॥

चतुर्थवृत्तिर्विकल्पस्तल्लक्षणं यथाहुः—"शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति । "वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्य-निबन्धनो व्यवहारो दृश्यते।" वास्तवार्थशून्यवाक्यस्य यज्ज्ञानं तदनुपातिनी या चित्तपरिणतिर्जायते स विकल्पः । भाषायां विकल्पवृत्तेरुपकारिता। त्रिविधो विकल्पो यथा सात्त्विको वस्तुविकल्पः, राजसः क्रियाविकल्प-स्तामसश्चाभावविकल्पः । आद्यस्योदाहरणं यथा, "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूप"मिति, "राहोः शिर" इति च। अत्र वस्तुनोरेकत्वेऽपि व्यवहारार्थं तयोर्भेद-वचनं वैकल्पिकम्। अकर्त्ता यत्र व्यवहारसिद्धर्थं कर्त्तृवत् व्यवह्रियते स क्रियाविकल्पः। यथा, "तिष्ठति वाणः," ष्ठा गति-निवृत्ताविति धात्वर्थः गतिनिवृत्तिक्रियायाः कर्त्तृरूपेण वाणो व्यवह्रियते, वस्तुतस्तु वाणे नास्ति तत् क्रियाकर्त्तृत्वमिति। अभावार्थपदाश्रिता चित्तवृत्तिरभावविकल्पः। यथा, "अनुत्पत्तिधर्म्मा पुरुष" इति। "उत्पत्तिधर्म्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्म्मस्तस्मात् विकल्पितः स धर्म्मस्तेन चास्ति व्यवहार" इति।

वैकल्पिकौ नित्यव्यवहार्य्यौ दिक्कालौ। यथाहुः—"स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्म्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां

व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासत” इति । भूतभाविनौ कालौ शब्दमात्रौ अवर्त्तमानपदार्थौ । तथाच रूपादिधर्म्म-शून्यः न कश्चिदवकाशाख्यो वाह्यः प्रमेयो भावपदार्थोऽवशिष्यते, रूपादिशून्यस्य वाह्यस्याकल्पनीयत्वात् । तस्मात् सांख्यनये दिक्कालौ वैकल्पिकत्वेन सम्मतौ । अवास्तवत्वेऽपि वैकल्पिक-विषयस्य सिद्धवदसौ व्यवह्रियते । वक्ष्यमाणधृतिवृत्तितुलनया प्रकाशाधिक्यात् विकल्पस्य चतुर्थे राजसतामसवर्गेऽन्तर्भावः॥२४॥

पञ्चमी शक्तिवृत्तिर्धृतिः । ग्रहणधारणोहापहेत्यादिवाक्यात् धारणवृत्तेर्मौलिकत्वमवगम्यते । यया वाह्येन्द्रियार्पितविषयाः चेतस्याहितास्तिष्ठन्ति सा धारणवृत्तिः । अस्ति सर्व्वबोधस्य बोध्यविषयः, स्मरणबोधस्याप्यस्ति विषयः, न स वहि-र्विद्यते, तस्मादन्तर एवास्ति स्मर्थ्यविषय इत्यनुमीयते । ययासौ विषय अन्तरे विधृतस्तिष्ठति, सा धारणवृत्तिः । चित्तस्य वाह्य-करणार्पितविषयोपजीवित्वात् विषयाधानपरा चित्तस्य धृति-वृत्तिः मनस्तु करणशक्तिधारणपरा शक्तिरिति विवेच्यम् । सर्व्वे तु आहितभावाः संस्कार इत्यभिधीयन्ते । त्रिविधा चित्तस्य धारणवृत्तिः, सात्त्विकी बोध्यधृतिः राजसी चेष्टाधृतिस्तामसी रुद्धभावधृतिरिति । तत्राद्या वुद्धविषयाधानं, सर्व्वचेष्टाधानं मध्या, अन्त्या च निद्रादिरुद्धभावसंस्कारः । धृतिवृत्त्याहित-विषयाणामपरिदृष्टभावेन चेतस्यवस्थानात् तस्याः स्थितिस्वरूप-त्वाच्च धृतिवृत्तिः पञ्चमी तामसवर्गीयेति ॥ २५ ॥

सुखाद्या नवधा चित्तस्यावस्थावृत्तयः सर्व्ववृत्तिसाधारण्यः । तासां तिस्रो बोध्यगतास्तिस्रश्चेष्टागतास्तिस्रश्च धार्य्यगताः । शक्तिवृत्तिवदवस्थावृत्तिभिश्चित्तस्य न ज्ञानादिक्रियासिद्धिः ।

ज्ञानादिक्रियाकाले चित्तस्य यद्यद्भावेनावस्थानम्भवति ता एवावस्थावृत्तयः ॥ ३६ ॥

तत्र सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमःप्रधाना बोध्यगता अवस्थावृत्तयः । सर्व्वे बोधाः सुखावहा वा दुःखावहा वा मोहावहाः समुत्पद्यन्ते । अनुकूलविषयकृतोद्रेकात् सुखं, प्रतिकूलविषयाच्च दुःखम् । मोहः पुनः सुखस्य दुःखस्य वातिभोगात् सुखदुःखविवेकशून्योऽनिष्टो जड़भावः, यथा भयम् ॥ ३७ ॥

रागद्वेषाभिनिवेशाश्चेष्टागतावस्थावृत्तयस्त्रिगुणानुसारिण्यः । रक्तं द्विष्टं वाभिनिविष्टं हि चित्तं चेष्टते । सुखानुशयी रागः, दुःखानुशयी द्वेषः, स्वरसवाहिनी तथारूढ़ा चेष्टावस्थाभिनिवेशः । न मरणत्रासमात्रमभिनिवेशः । तथारूढ़ायाः प्राणादिवृत्तिरूपाया अभिनिविष्टचेष्टाया नाशाशङ्कैव मरणभयाख्येति विवेच्यमिति ॥ ३८ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो धार्य्यगतावस्थावृत्तयः । धार्य्यं शरीरं, तत्सम्पर्काद्धार्य्यगतावस्थावृत्तयश्चित्तस्य । जाग्रदवस्था सात्त्विकी, स्वप्नावस्था राजसी, निद्रावस्था तामसी । तथाच शास्त्रम्—

"सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।
प्रस्वापनं तु तमसा, तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥" इति ।

जागरे चित्तेन्द्रियाधिष्ठानान्यजड़ानि चेष्टन्ते । जाड्यतापन्नेषु ज्ञानकर्म्मेन्द्रियेषु तदनियतस्य अनुव्यवसायाधिष्ठानस्य यदा चेष्टा तदवस्था स्वप्नः । उत्स्वप्ने तु अजाड्यता कर्म्मेन्द्रियाधिष्ठानानाम् । सुषुप्तिलक्षणं यथाहुः—"अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे"ति । तदा चित्तेन्द्रियाधिष्ठानानां सम्यग्जाड्यत्वम् । उक्तञ्च—"सुषुप्तिकाले सकले विलीने

तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ।" इति ।

गुणानामभिभाव्याभिभावकस्वभावादवस्थावृत्तीनामस्थेमावर्त्तनञ्चेति ॥ ३९ ॥

त्रिविधश्चित्तव्यवसायः। सद्व्यवसायोऽनुव्यवसायोऽपरिदृष्टव्यवसायश्चेति। कतिपयशक्ती अधिकृत्यैकदैव यच्चित्तचेष्टितं स व्यवसायः। सद्व्यवसायो ग्रहणमनुव्यवसायश्चिन्तनमपरिदृष्टव्यवसायो धारणम्। ज्ञानेन्द्रियादीनधिकृत्य वर्त्तमानविषयो व्यवसायः सदाख्यः। अतीतानागतविषयोऽनुव्यवसायः स्मृतविषयालोड़नात्मकः। येन चाविद्यमानेन व्यवसायेन निद्रादावपि सदा चित्तपरिणामो जायते, संस्काराश्च येनानुजीवन्ति, सोऽपरिदृष्टव्यवसायः। यथाहुः—

"निरोधधर्म्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम्।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्म्मा दर्शनवर्ज्जिताः॥" इति।

निरोधः समाधिविशेषः, धर्म्मसंस्कारा आहितभावाः, परिणामोऽपरिदृष्टव्यवसायः, जीवनं प्राणाः कार्य्यकारणयोरभेदविवक्षया जीवनं स्वकारणस्यान्तःकरणस्य धर्म्मत्वेनोक्तं, चेष्टा अवधानरूपा, शक्तिश्चेष्टाजननी, सर्व्वशक्त्यात्मकं तृतीयान्तःकरणं मन इति भावः। इत्येते सर्व्वे भावास्तामसा इति ज्ञेयाः॥ ४० ॥

व्याकृतमाभ्यन्तरकरणम्, वाह्यकरणान्यधुनोच्यन्ते। तेषु कर्णत्वक्चक्षूरसनानासा इति ज्ञानेन्द्रियाणि। एतानि प्रणालीभूतानि प्रत्यक्षवृत्तेः। क्रियात्मनः वाह्यविषयस्य सम्पर्कादुद्रिक्तायामिन्द्रियात्मास्मितायां तत्सम्बन्धिना प्रकाशशीलेनास्मिप्रत्ययात्मकेन ज्ञात्रा यो विषयप्रकाशः क्रियते तदिन्द्रियजं ज्ञानम्। तस्माद्बुद्धीन्द्रियं ग्राहकं वाहकञ्च क्रियात्मनो ज्ञेयविषयस्य॥ ४१ ॥

शब्दग्राहकं श्रोत्रम्। शीतोष्णमात्रग्राहकं त्वग्वृत्तिज्ञानेन्द्रियं त्वगाख्यम्। न च त्वक्स्थोपश्लेषबोधः त्वगाख्यज्ञानेन्द्रियकार्य्यम्, शीतादेराश्लेषबोधस्य च विसदृशत्वात्। शब्दरूपवत् शीतोष्णज्ञानसिद्धिः न तथाश्लेषबोधसिद्धिः। रूपग्राहकं चक्षुः, रसग्राहकं रसनेन्द्रियं, नासा च गन्धग्राहिणी। श्रोत्रे इतरतुलनया ग्रहणस्य पौष्कल्यमव्याहतत्वञ्च ततस्तत् सात्त्विकम्। शब्दात्तापादेर्व्याहतत्वदर्शनात्त्वगिन्द्रियं सात्त्विकराजसम्। त्वग्विषयादपि रूपस्य व्याहतियोग्यत्वदर्शनात् तथा च तस्याशुसञ्चाराद्राजसं चक्षुः। रस्यं तरलितं सद्रसनेन्द्रियं भावयति, तद्भावनाविशेषोद्रेकाद्रसज्ञानसिद्धिः। सूक्ष्मचूर्णव्यतिषङ्गाद्गन्धज्ञानोद्रेकः। रसगन्धौ आद्यत्रयादावृतौ। तत्र सूक्ष्मतरभावनाविशेषसाध्यत्वाद्रसना राजसतामसी, नासा पुनस्तामसीति। ज्ञानेन्द्रियविषयः प्रकाश्यमित्याख्यायते॥ ४२॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्म्मेन्द्रियाणि। तेषां सामान्यविषयः स्वेच्छाचालनम्। प्रत्यङ्गानां समञ्जसचालनेन कार्य्यविषयसिद्धिः। ध्वन्युत्पादनं वाक्कार्य्यम्। शिल्पशक्तिर्यत्राधिष्ठिता स पाणिः। व्यवहार्य्यद्रव्याणां तदवयवानां वाभीष्टदेशस्थापनं शिल्पम्। गमनक्रियाशक्तिर्यत्राधिष्ठिता तत् पदम्। मलमूत्रोत्सर्गः पायुकार्य्यम्। जननव्यापार उपस्थकार्य्यम्। वीजसेकप्रसवौ जननव्यापारौ। सर्व्वेषु चालनविषयसाम्यात् एकस्य कर्म्मेन्द्रियस्य कार्य्यविषयः अन्येनापि सिध्यति। यत्र यत्कार्य्यस्योत्कर्षः तदेव तदिन्द्रियम्। उरसि श्वासयन्त्रस्य स्वेच्छाधीनांशे तन्तुषु च जिह्वोष्ठादौ च वागिन्द्रियस्थानम्। "जिह्वाया अधस्तात्तन्तु"रित्युपदेशात् तन्तुः कण्ठाग्रस्थो ध्वन्यु-

त्पादकः। करवदनचञ्च्वादौ पाणिस्थानम्। पदपक्षादौ पादेन्द्रियस्थानम्। वस्त्यादौ पायुस्थानं, जननेन्द्रिये चोपस्थवृत्तिः। वाक्कार्य्यस्य सूक्ष्मत्वादुत्कर्षत्वाच्च वाक् सात्त्विकी। ततः स्थौल्यं सात्त्विकराजसस्य पाणिः कार्य्यस्य। पदे क्रियाया आधिक्यमतिस्थौल्यञ्चेति पदं राजसम्। राजसतामसः पायुः। उपस्थश्च तामसः। सर्व्वेषु कर्म्मेन्द्रियेष्वाश्लेषबोधाख्यः प्रकाशगुणस्तेषां चालनरूपमुख्यकार्य्यस्योपसर्ज्जनीभूतो वर्त्तते। तस्य चाश्लेषबोधस्य वागिन्द्रिये अत्युत्कर्षः, यत्सहाया सूक्ष्मा वाक्यक्रिया सिध्यति। इतरेषु च तद्बोधस्य क्रमशः अल्पाल्पत्वमिति ॥ ४२ ॥

तृतीयं वाह्यकरणं प्राणाः।

"जीवस्य करणान्याहुः प्राणान् हि तांस्तु सर्व्वशः।
यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्व्वजन्तुषु ॥"

इति सौत्रायणश्रुतौ प्राणानां जीवकरणत्वमुक्तम्। प्राणा देहात्मकधार्य्यविषयत्वेन वाह्यं भौतिकं व्यवहरन्ति, तस्मात् प्राणा वाह्यकरणम्। "अहं पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति," "प्राणश्च विधारयितव्य"ञ्चेति श्रुतिभ्यां देहधारणं प्राणानां सामान्यकार्य्यमित्यवगम्यते। निर्म्माणवर्द्धनपोषणानीत्येषां धारणकार्य्येऽन्तर्भावः। तथाच स्मृतिः—

"तथा मांसञ्च मेदश्च स्नायुस्थीनि च पोषति।
कथमेतानि सर्व्वाणि शरीराणि शरीरिणाम्।
वर्द्धन्ते वर्द्धमानस्य वर्द्धते च तथा बलम् ॥" इति।

पोषणं शरीरनिर्म्माणं वर्द्धनञ्चेति त्रयं मूलं प्राणकार्य्यमित्यर्थः। पोषणादीनामनुकूलक्रिया अपि प्राणकार्य्यमिति

ज्ञेयम्, यथा श्वासादि। चित्तेन्द्रियवत् सन्ति प्राणानामपि पञ्च भेदाः। ते यथा प्राणोदानव्यानापानसमाना इति। ताभ्य एव पञ्चभ्यः शक्तिभ्यो देहधारणसिद्धिः ॥ ४४ ॥

तत्र "वाह्यशोद्भवबोधाधिष्ठानधारणं प्राणकार्य्यम्"। "चक्षुः-श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते," "ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुरुत्क्रान्तः" इत्यादिभ्यश्च श्रुतिभ्यः, तथाच—

"मनो बुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयाश्च सः।
एवं त्विह स सर्व्वत्र प्राणेन परिचाल्यते ॥"

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ज्ञानेन्द्रियादिगतवाह्योद्भवविषयविज्ञानस्रोतःसु प्राणवृत्तिरित्यवगम्यते। चत्वारः खलु वाह्योद्भवबोधाः। ते यथा चैत्तिकप्रमाणं, बुद्धीन्द्रियसाध्यालोचनं ज्ञानं, कर्म्मेन्द्रियस्योपश्लेषबोधः, तथा चाजिहीर्षाबोधः इति। वातपेयान्नरूपस्याहार्य्यस्य त्रैविध्यात् त्रिविध आजिहीर्षाबोधः, श्वासेच्छाबोधः पिपासा च क्षुधा चेति। आहार्य्यस्य वाह्यत्वादाजिहीर्षाबोधः वाह्योद्भवः। तत्र श्वासेच्छादिबोधाधिष्ठाने प्राणस्य मुख्यवृत्तिः। यथाम्नायः—"प्राणो हृदयं," "हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः," "प्राणो अत्ता" इत्यादि। उक्तञ्च—

"आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे।
प्राणालय इति प्रोक्तः ॥" इति।

नाभिमध्यगे क्षुद्बोधाधिष्ठान इत्यर्थः। चित्तेन्द्रियशक्तिवशगः प्राणस्तेषां वाह्योद्भवबोधाधिष्ठानांशं निर्म्मिमीते ॥ ४५ ॥

शारीरधातुगतबोधाधिष्ठानधारणमुदानकार्य्यम्। "पुण्येन पुण्यं लोकं नयति, पापेन पाप"मिति श्रुतेः "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्चे"ति योगसूत्रात् "उदान उत्-

क्रान्तिहेतु"रिति वचनाच्च अपनीयमानादुदानान्मरणव्यापार-शेष इति प्राप्तम्। मरणकाले आदौ वाह्यबोधचेष्टानिवृत्तिः। उक्तञ्च—"मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन् मुख्यया प्राणवृत्त्याव-तिष्ठते"। तदा शारीरधातुगतबोध एवावशिष्यते, यस्य भागशः शरीराङ्गत्यागान्मृतिः। तस्मादुदानः शारीरधातुगतबोधः। स्मर्य्यते च—"शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्म्मसु" इति। मर्म्मसु शारीरधातुगतबोधाधिष्ठानेष्वित्यर्थः। "अथैकयोर्द्ध्व उदानः" इत्यादिश्रुतिभ्यः "सुषुम्ना चोर्द्ध्वगामिनी"ति, "ज्ञाननाड़ी भवेद्देवि योगिनां सिद्धिदायिनी" चेति शास्त्राभ्यामूर्द्ध्वस्रोतस्विन्यां सुषुम्नानाड्यां मेरुदण्डमध्यगतायामान्तरबोधस्य मुख्यस्रोतो-भूतायामुदानस्य मुख्या वृत्तिः, सर्व्वत्र तु सामान्यवृत्तिरिति। उक्तञ्च—"तयैकयोर्द्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्ति-"रिति। चित्तेन्द्रियशक्तिवशगा उदानशक्तिस्तेषां धातुगतबोधा-धिष्ठानांशं विशियते ॥ ४६ ॥

चालनशक्त्यधिष्ठानधारणं व्यानकार्य्यम्। "अथ यान्यन्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मथनमाजेः सरणं दृढ़स्य धनुषः आय-मन"मिति, "यो व्यानः सा वाक्" इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वेच्छाचालन-शक्त्यधिष्ठानधारणं व्यानकार्य्यमिति गम्यते। "अत्रैतदेकशतं नाड़ीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखा-नाड़ीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरती"ति श्रुतेः हृदयात्प्रस्थितासु नाड़ीषु व्यानवृत्तिरित्यपि च गम्यते। ता हि हृन्मूला नाड्यो रसरक्तादीन् सञ्चालयन्ति। तथाच स्मृतिः—

"प्रस्थिता हृदयात् सर्व्वाः तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः॥" इति।

अतः स्वेच्छासञ्चालके स्वतःसञ्चालके च शरीरांशे व्यानवृत्तिरिति सिद्धम् । एतयोरन्त्ये च तस्य मुख्यवृत्तिः । इतरकरणशक्तिवशगेन व्यानेन तत्तत्सञ्चालकांशः विध्रियत इति ॥ ४७ ॥

मलापनयनशक्त्यधिष्ठानधारणमपानकार्य्यम् । "निरोजसां निर्गमनं मलानाञ्च पृथक् पृथ"गिति स्मृतेरोजोहीनानां सर्व्वधातुगतमलानां पृथक्करणमेवापानकार्य्यम् । ननु विण्मूत्रोत्सर्गस्तत्कार्य्यं, तस्य पायुकार्य्यत्वात् । "पायूपस्थेऽपान"मिति श्रुतेः मूत्रादिमलपृथक्कारके शरीरांशे पाय्वादौ तस्य मुख्यवृत्तिः, सर्व्वगात्रेषु च सामान्यवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

देहोपादाननिर्म्माणशक्त्यधिष्ठानधारणं समानकार्य्यम् । तथा च श्रुतिः—"एष ह्येतद्धुतमन्नं समन्नयति तस्मादेताः सप्तार्च्चिषो भवन्ती"ति, "यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समान" इति च । अतः त्रिविधाहार्य्यस्य देहोपादानत्वेन परिणामनं समानकार्य्यमिति सिद्धम् । उक्तञ्च—

"पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलात् ।
समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः ॥" इति ।

"मध्ये तु समान" इति श्रुतेर्नाभिदेशस्थे आमाशयपक्वाशयादौ मुख्या समानवृत्तिः । सर्व्वगात्रेषु च तस्य सामान्यवृत्तिरिति । यथोक्तं योगार्णवे—"सर्व्वगात्रे व्यवस्थित"मिति ॥ ४९ ॥

वाह्योद्भवबोधाधिष्ठानं धातुगतबोधाधिष्ठानं चालकशक्त्यधिष्ठानं मलापनयनशक्त्यधिष्ठानं देहोपादाननिर्म्माणशक्त्यधिष्ठानञ्चेति पञ्चैतेषामधिष्ठानानां सङ्घातः शरीरम् । एभ्योऽतिरिक्तः नास्त्यन्यः शरीरांशः । प्रकाशाधिक्यात् प्राणः सात्त्विकः, आवृततरत्वादुदानः सात्त्विकराजसः, क्रियाधिक्याद्व्यानः राजसः,

अपानः राजसतामसः, स्थित्याधिक्यात् समानश्च तामसः॥ ५० ॥

ज्ञानकर्म्मेन्द्रियवत् प्राणा अप्यस्मितात्मकाः। श्रुतिश्चात्र—"आत्मन एष प्राणो जायत" इति। अपरिणामित्वाच्चिदात्मनः। आत्मनोऽस्मिताया इत्यर्थः।

"सत्त्वात् समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः।
प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः॥"

इति स्मृतिरप्यन्तःकरणात्प्राणोत्पत्तिः सिद्धा। तथाच सांख्यानुशिष्टिः—"सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चे"ति। अन्तःकरणत्रयाणां प्राणो वृत्तिः परिणाम इति भावः॥ ५१ ॥

बाह्यकरणानां ज्ञानेन्द्रियेषु प्रकाशगुणस्याधिक्यं क्रियास्थित्योश्चाप्राधान्यं, ततः सात्त्विकं ज्ञानेन्द्रियम्। कर्म्मेन्द्रियेषु क्रियागुणस्य प्राधान्यं प्रकाशस्थित्योरल्पता, ततः राजसं कर्म्मेन्द्रियम्। प्राणेषु च स्थितिगुणस्य प्राधान्यं प्रकाशगुणस्यास्फुटता तथा स्वेच्छानधीनत्वात् कर्म्मेन्द्रियेभ्यः क्रियागुणस्याप्यपकर्षस्तस्मात् प्राणास्तामसाः॥ ५२ ॥

आबुद्धि समानान्तानि करणानि। ग्राह्याश्रितास्तेषां विषयाः। ग्रहणेन ग्राह्यो यथा व्यवह्रियते, स विषयः। ग्राह्यग्रहणयोर्व्यतिषङ्गफलं विषयः। ग्राह्यो विषयद्वारेण गृह्यते, तस्माद्विषयः सम्पर्कफलोऽपि ग्राह्याश्रित इवावभासते। यथा शब्दविषयः ग्राह्याश्रित इव प्रतीयते, वस्तुतस्तु नास्ति ग्राह्यद्रव्ये शब्दः, तत्र घातजन्यो वेपथुरेवास्ति। विषया ग्राह्याश्रितधर्म्मरूपेण ग्राह्याश्च धर्म्माश्रयरूपेण व्यवह्रियन्ते। तस्मान्नास्ति ग्राह्यस्य वास्तवमूलस्वरूपसाक्षात्कारोपायः। गौणेनानुमानादिहेतुना तत्स्वरूपमवगम्यते। विषयास्तु साक्षात्कृतस्वरूपाः।

करणप्रसादविशेषात् विषयस्यैव सूक्ष्मावस्था साक्षात्क्रियते न मूलग्राह्यमिति ॥ ५३ ॥

वाह्यधर्म्माश्रयो ग्राह्योऽधुना विचार्य्यते। बोध्यत्वं क्रियात्वं जाड्यत्वञ्चेति ग्राह्यधर्म्माः। तत्र सविशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्च प्रकाश्यधर्म्माः, अन्ये च बोध्यविषयाः ग्राह्याश्रितबोध्यत्व-धर्म्माः। देशान्तरगतिर्वाह्यस्य क्रियात्वधर्म्मलक्षणम्। कर्म्मे-न्द्रियैः शरीरं सञ्चाल्य तथा प्रकाश्यविषयपरिणतिं देशान्तरगति-ञ्चावलोक्य क्रियात्वधर्म्मा उपलभ्यन्ते। क्रियारोधका जाड्यत्व-धर्म्माः। शारीरबाधां बुद्ध्वा तथा जाड्यत्वापगमात्मके शरीरचालने कर्म्मशक्तिव्ययञ्च बुद्ध्वा, तथाच प्रकाश्यविषयावरणमवलोक्य जाड्यत्वधर्म्मा अवगम्यन्ते। कठिनता-तरलता-रश्मिता-वाय-वीयतादयः जाड्यत्वमूला बोधाः ॥ ५४ ॥

प्रत्येकं वाह्यद्रव्येषु बोध्यत्वक्रियात्वजाड्यत्वधर्म्माणां कति-पयविशेषधर्म्मा वर्त्तन्ते। तादृंशि त्रिविशेषधर्म्माश्रयद्रव्याणि भौतिकमित्युच्यन्ते। यथा घटपटधातुपाषाणादयः। क्रियात्व-जाड्यत्वयोरपि बोध्यत्वात् तयोर्बोध्यत्वधर्म्मे उपसर्ज्जनीभावः। द्विष्टो हि वाह्यबोध्यत्वधर्म्मः, प्रकाश्यविषयो वाह्योऽन्नवानुभाव्य-विषयस्चेति। तत्र प्रकाश्यधर्म्माणामेव वाह्याभिविधिः विस्तार-युक्तः वाह्यवस्तुप्रतीतिरूपः। वाह्यजन्यत्वेऽपि नानुभाव्यविषयस्य सुखकरत्वादेः वाह्याभिविधिः। तस्मात् सर्व्वबोध्यत्वक्रियात्व-जाड्यत्वधर्म्मेषु पुरोवर्त्तिनः प्रकाश्यधर्म्माः। तान् पुरस्कृत्यान्ये उपलभ्यन्ते। तस्मात् प्रकाश्यधर्म्मानुसारत एव स्थूलविषयान् सूक्ष्मविषयेषु विभज्य साक्षात्करणीयम्। प्रत्यक्षविषयाणां प्रकाश्यधर्म्माणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्च भेदाः। तस्मात्

पञ्च एव तत्तद्धर्म्माश्रयाणि साक्षात्कारयोग्यानि भौतिकोपादानानि भूताख्यद्रव्याणि। क्रियात्वजाड्यत्वे परिणामरुद्धतारूपाभ्यां सामान्यतः भूतेषु समन्वागते ॥ ५५ ॥

आकाशवायुतेजोऽप्क्षितयो भूतानि। तत्र शब्दमयं जड़परिणामिद्रव्यमाकाशम्। तथा स्पर्शादिमया यथाक्रमं वाय्वादयः। प्रकाश्यधर्म्ममूलविभागत्वान्न भूतानि हस्तादिभिः पृथक्करणीयानि। हस्तादिभिर्विभक्तस्य भौतिकस्य भौतिकान्तरेषु अतत्त्वानुसारी विभागः स्यात्। निरुद्धापरेषु एकैकेन ज्ञानेन्द्रियेण भूतानि पृथगुपलभ्यन्ते। वितर्कानुगतसमाधौ निरुद्धेषु त्वगादिषु अनिरुद्धेन श्रोत्रमात्रेण यद्बाह्यं शब्दमयं वस्त्वस्तीति प्रत्यक्षीक्रियते तदाकाशस्वरूपम्। एतेन वाय्वादीनामपि स्वरूपमुक्तम्। केचिद्वदन्ति, न सन्ति शब्दाद्येकैकगुणाश्रयाणि पृथग्भूतानि द्रव्याणि, हस्तादिभिः पृथक्कृतानां तादृशामलाभादिति। लौकिकानामर्व्वागदृशां पक्षे तत् सत्यं, नतु योगिनां समाधिबलयुक्तानामिति व्याख्यातम्। तैः पुनरिदमुच्यते, एकस्यैव जड़बाह्यद्रव्यस्य क्रियाभेदाः शब्दादयः, किं पञ्चद्रव्यकल्पनेनेति। शब्दादीनां क्रियाजन्यत्वात् न च शब्दाद्याश्रयस्य बाह्यद्रव्यस्य यस्य क्रियाभ्यः शब्दादय उत्पद्यन्ते, तस्यास्ति प्रत्यक्षयोग्यता। बाह्यस्यानुमेयमप्रत्यक्षयोग्यं मूलमस्मितात्मकमुपरिष्टात् प्रतिपादयिष्यामः। बाह्यमूलाया अस्या अस्मितायाः परिणामभेदा एव शब्दादीनामाश्रयद्रव्याणि। येषामस्मितात्मकं बाह्यमूलमननुमतं, तेषां शब्दाद्याश्रयद्रव्यं सर्व्वथाप्रमेयं स्यात्। अप्रमेयद्रव्यमेकमनेकं वेति न विचार्य्यम्।

करणप्रसादविशेषात् विषयस्यैव सूक्ष्मावस्था साक्षात्क्रियते न स्थूलग्राह्यमिति ॥ ५३ ॥

बाह्यधर्म्माश्रयो ग्राह्योऽधुना विचार्य्यते। बोध्यत्वं क्रियात्वं जाड्यत्वञ्चेति ग्राह्यधर्म्माः। तत्र सविशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्च प्रकाश्यधर्म्माः, अन्ये च बोध्यविषयाः ग्राह्याश्रितबोध्यत्व-धर्म्माः। देशान्तरगतिर्बाह्यस्य क्रियात्वधर्म्मलक्षणम्। कर्म्मे-न्द्रियैः शरीरं सञ्चाल्य तथा प्रकाश्यविषयपरिणतिं देशान्तरगति-ञ्चावलोक्य क्रियात्वधर्म्मा उपलभ्यन्ते। क्रियारोधका जाड्यत्व-धर्म्माः। शारीरबाधां बुद्धा तथा जाड्यत्वापगमात्लके शरीरचालने कर्म्मशक्तिव्ययञ्च बुद्धा, तथाच प्रकाश्यविषयावरणमवलोक्य जाड्यत्वधर्म्मा अवगम्यन्ते। कठिनता-तरलता-रश्मिता-वाय-वीयतादयः जाड्यत्वमूला बोधाः ॥ ५४ ॥

प्रत्येकं बाह्यद्रव्येषु बोध्यत्वक्रियात्वजाड्यत्वधर्म्माणां कति-पयविशेषधर्म्मा वर्त्तन्ते। तादृंशि त्रिविशेषधर्म्माश्रयद्रव्याणि भौतिकमित्युच्यन्ते। यथा घटपटधातुपाषाणादयः। क्रियात्व-जाड्यत्वयोरपि बोध्यत्वात् तयोर्बोध्यत्वधर्म्मे उपसर्ज्जनीभावः। द्विष्टो हि बाह्यबोध्यत्वधर्म्मः, प्रकाश्यविषयो बाह्योद्भवानुभाव्य-विषयश्चेति। तत्र प्रकाश्यधर्म्माणामेव बाह्याभिविधिः विस्तार-युक्तः बाह्यवस्तुप्रतीतिरूपः। बाह्यजन्यत्वेऽपि नानुभाव्यविषयस्य सुखकरत्वादेः बाह्याभिविधिः। तस्मात् सर्व्वबोध्यत्वक्रियात्व-जाड्यत्वधर्म्मेषु पुरोवर्त्तिनः प्रकाश्यधर्म्माः। तान् पुरस्कृत्यान्ये उपलभ्यन्ते। तस्मात् प्रकाश्यधर्म्मानुसारत एव स्थूलविषयान् सूक्ष्मविषयेषु विभज्य साक्षात्करणीयम्। प्रत्यक्षविषयाणां प्रकाश्यधर्म्माणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्च भेदाः। तस्मात्

पञ्च एव तत्तद्धर्म्माश्रयाणि साक्षात्कारयोग्यानि भौतिकोपादानानि भूताख्यद्रव्याणि। क्रियात्वजाड्यत्वे परिणामरुद्धतारूपाभ्यां सामान्यतः भूतेषु समन्वागते ॥ ५५ ॥

आकाशवाय्वुतेजोऽप्क्षितयो भूतानि। तत्र शब्दमयं जड़परिणामिद्रव्यमाकाशम्। तथा स्पर्शादिमया यथाक्रमं वाय्वादयः। प्रकाश्यधर्म्मसूलविभागत्वान्न भूतानि हस्तादिभिः पृथक्करणीयानि। हस्तादिभिर्विभक्तस्य भौतिकस्य भौतिकान्तरेषु अतत्त्वानुसारी विभागः स्यात्। निरुद्धापरेषु एकैकेन ज्ञानेन्द्रियेण भूतानि पृथगुपलभ्यन्ते। वितर्कानुगतसमाधौ निरुद्धेषु त्वगादिषु अनिरुद्धेन श्रोत्रमात्रेण यद्बाह्यं शब्दमयं वस्त्वस्तीति प्रत्यक्षीक्रियते तदाकाशस्वरूपम्। एतेन वाय्वादीनामपि स्वरूपमुक्तम्। केचिद्वदन्ति, न सन्ति शब्दाद्येकैकगुणाश्रयाणि पृथग्भूतानि द्रव्याणि, हस्तादिभिः पृथक्कृतानां तादृशामलाभादिति। लौकिकानामर्व्वागदृशां पक्षे तत् सत्यं, नतु योगिनां समाधिबलयुक्तानामिति व्याख्यातम्। तैः पुनरिदमुच्यते, एकस्यैव जड़वाह्यद्रव्यस्य क्रियाभेदाः शब्दादयः, किं पञ्चद्रव्यकल्पनेनेति। शब्दादीनां क्रियाजन्यत्वात् न च शब्दाद्याश्रयस्य वाह्यद्रव्यस्य यस्य क्रियाभ्यः शब्दादय उत्पद्यन्ते, तस्यास्ति प्रत्यक्षयोग्यता। वाह्यस्यानुमेयमप्रत्यक्षयोग्यं मूलमस्मितात्मकमुपरिष्टात् प्रतिपादयिष्यामः। वाह्यमूलाया अस्या अस्मितायाः परिणामभेदा एव शब्दादीनामाश्रयद्रव्याणि। येषामस्मितात्मकं वाह्यमूलमननुमतं, तेषां शब्दाद्याश्रयद्रव्यं सर्व्वथाप्रमेयं स्यात्। अप्रमेयद्रव्यमेकमनेकं वेति न विचार्य्यम्।

किञ्च प्रत्यक्षधर्म्मानुसारत एव भूतविभागः । सूक्ष्मातिसूक्ष्ममपि वाह्यभावं साक्षात्कुर्व्वतः पञ्चधैव वाह्योपलब्धिः स्यात् ॥ ५६ ॥

यथा लौकिकैस्त्रिविशेषधर्म्माश्रयाणि भौतिकद्रव्याणि सन्तीति निश्चीयते, तथा योगिभिरपि भूततत्त्वं साक्षात्कुर्व्वद्भिः शब्दाद्येकैकधर्म्माश्रयिणो वाह्यभावा निश्चीयन्ते। यथा वा लौकिकैः हाटकरूपकादिषु भौतिकानि विभज्य शिल्पादौ प्रयुज्यन्ते, तथा योगिभिरपि सर्व्वभौतिकेषु शब्दमयादीनि भूताख्यानि पञ्चद्रव्याणि साक्षात्कुर्व्वद्भिस्त्रिकालदर्शनादौ तानि प्रयुज्यन्ते। भूतलक्षणं यथाहुः—

"शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ।
ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ।
धारिणी सर्व्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥" इति ॥ ५७ ॥

घातमन्थनादिजन्यत्वात् क्रियात्मकाः शब्दादय इति प्राग्व्याख्यातः। तत्र शब्दगुणस्याव्याहतता विश्वतःप्रसार्य्यता तथेतरतुलनया च पुष्कलग्राह्यता, ततः शब्दाश्रयमाकाशं सात्त्विकम्। तापादेः शब्दादप्रसार्य्यतादर्शनाद्वायुः सात्त्विकराजसः। तदुभयाभ्यां रूपस्य व्याहततरः प्रसारः तथा चाशुसञ्चाराच्च तस्य क्रियाधिक्यं, ततस्तेजो राजसम्। रसो गन्धात् सूक्ष्मक्रियात्मकस्तस्मात् अब्भूतं राजसतामसम्। स्थूलक्रियात्मकत्वाद्गन्धस्य क्षितिभूतं तामसम्। स्मर्य्यते च—"अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः" इति। पञ्च धातवः पञ्च भूतानीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

षड्जर्षभ-नीलपीत-मधुराम्लादयः शब्दादिगुणानां विशेषाः। सौक्ष्म्याद्यत्र षड्जादयः भेदाः प्रत्यस्तमिता भवन्ति, तदविशेषशब्दादिमात्राश्रयं वाह्यद्रव्यं तन्मात्रम्। स्थूलस्य सूक्ष्मसङ्घात-

जन्यत्वात् तन्मात्रं भूतकारणम्। भूतवत् तन्मात्रमपि प्रत्यक्ष-तत्त्वं, नानुमेयम्। प्रत्यक्षेण यस्य तत्त्वमुपलभ्यते तत्प्रत्यक्ष-तत्त्वम्। उक्तमिन्द्रियाणां विषयात्मकक्रियाग्राहकत्वम्। समाधिना स्थैर्य्यकाष्ठाप्राप्तेषु इन्द्रियेषु तेषां विषयात्मचाञ्चल्य-ग्राहकताभावे च प्रत्यस्तमयते विषयज्ञानम्। प्रागस्तगमना-दतिस्थिरयेन्द्रियप्रणालिकया उह्यमानातिसूक्ष्मवैषयिकोद्रेको यद्वाह्यज्ञानमुत्पादयति तत् तन्मात्रस्वरूपम्। तदाति-स्थैर्य्यत्वादिन्द्रियाणां स्थूलक्रियात्मानो विशेषविषयाः सूक्ष्मया एकयैव दिशा गृह्यन्ते। तस्मात् तन्मात्राणि अविशेषा इत्यु-च्यन्ते। यथोक्तम्—

"तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः॥" इति।

विशेषाः षड्जादयस्तद्रहिता अविशेषा इत्यर्थः। यथोक्तम्—"विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयः नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः" इति। विशेषरहितत्वात्तानि शान्ततादिशून्यानि। शान्तः सुखकरः घोरः दुःखकरः मूढो मोहकर इति। वाह्यस्य नीलपीतादिविशेषगुणेभ्य एव सुखादि-करत्वं, तद्रहितस्याविशेषस्यैकरसस्य तन्मात्रस्य नास्ति सुखादि-करत्वमिति। तन्मात्राणि यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूप-तन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति। तानि यथाक्रममाकाशा-दीनां कारणानि। शब्दादिगुणानां यातिसूक्ष्मावस्था तदाश्रयं द्रव्यमेव तन्मात्रम्। यथोक्तं भास्कराचार्य्येण वासनाभाष्ये—"गुणस्यातिसूक्ष्मरूपावस्थानं तन्मात्रशब्देनोच्यते" इति। सूक्ष्म-गुणाश्रयस्याविरलद्रव्यस्य सूक्ष्मैकोऽवयवः परमाणुः। भूतवत्

तन्मात्राण्यपि ज्ञानेन्द्रियमात्रग्राह्याणि। निरुद्धेष्वपरेष्वेकेनैव ज्ञानेन्द्रियेण विचारानुगतसमाधिस्थिरेण गृह्यमाणानि तानि पृथगुपलभ्यन्ते ॥ ५९ ॥

तन्मात्रेभ्यः परः सूक्ष्मो बाह्यो भावो न प्रत्यक्षयोग्यः। भूततन्मात्रयोः स्वरूपप्रत्यक्षं तत्त्वसाक्षात्कारे समासत उपपादयिष्यामः। तन्मात्रकारणं न बाह्यत्वेन प्रत्यक्षीभवति। तत्तु अनुमानेन निश्चीयते। योगिनां परमप्रत्यक्षपूर्व्वकं हि तदनुमानम्। तन्मात्रसाक्षात्कारे विषयस्य सूक्ष्मचाञ्चल्यात्मकत्वमनुभूयते, तत इन्द्रियाणामपि अभिमानात्मकत्वमुपलभ्यते। तस्य चाभिमानस्य ग्राह्यकृतोद्रेकाज्ज्ञानम्। यदभिमानं चालयति तदभिमानसजातीयं स्यादिति। तस्माद्ग्राह्यमभिमानात्मकमित्यनया दिशा ग्राह्यमूलग्रहणयोः सजातीयत्वं निश्चीयते ॥ ६० ॥

सतः विषयाश्रयद्रव्यस्य बाह्यमूलस्य गत्यन्तराभावादपि अभिमानात्मकत्वकल्पनं युक्तम्। सद्बुद्धिः प्रत्यक्षे भावे गृह्यमाणधर्म्मैः विशिष्टा सम्प्रजायते, अप्रत्यक्षे च भावे पूर्व्वज्ञातधर्म्मैर्विशिष्टा उत्पद्यते, नाविशिष्टा सद्बुद्धिः स्यातुमुत्सहते। अत्यध्यक्षस्य बाह्यमूलस्य सत्ता स्वमाहात्म्येनैवोपतिष्ठते, सा च सद्बुद्धिः कैरेव धर्म्मैः विशिष्टा कल्पनीया स्यात्। न रूपादिधर्म्मास्तत्र कल्पनीयाः, बाह्यमूले तदभावात्। तस्माद्गत्यन्तराभावादान्तरद्रव्यधर्म्मा एव तत्र कल्पनीयाः। यतः बाह्यस्य रूपादेरान्तरस्य चाभिमानादेरतिरिक्तौ वस्तुधर्म्मौ नास्माभिर्ज्ञायते। सर्व्वाऽप्रत्यक्षज्ञेयपदार्थसत्ता बाह्यैर्वान्तरैर्वा धर्म्मैरेव विशिष्टा कल्पनीया ॥ ६१ ॥

अतः सिद्धं बाह्यमूलस्याभिमानात्मकत्वम्। यस्य तदभि-

मानः, स विराट्पुरुष इत्यभिधीयते। अस्मत्तुलनया तस्य निरतिशयवृहत्त्वम्। तथाच शास्त्रम्—

"यदा प्रबुद्धो भगवान्, प्रबुद्धमखिलं जगत्।

तस्मिन् सुप्ते जगत् सुप्तं, तन्मयञ्च चराचरम्॥" इति।

सुप्तिजागराभ्यां चेज्जगतः लयाभिव्यक्ती, तदा तयोराश्रयभूतं विराट्पुरुषस्यान्तःकरणमेव जगदात्मकमिति सिद्धम्॥ ६२॥

येषान्तु पुरुषविशेषस्येच्छासम्भूतमिदं जगत्, तत्रापि जगतः अभिमानात्मकत्वं स्यात्। इच्छाया अन्तःकरणवृत्तिता प्राग्व्याख्याता, सा चेज्जगतः एकमेव कारणं, तदा जगन्मूलतः अन्तःकरणात्मकं स्यादिति। ग्राह्यात्मकं वैराजाभिमानं भूतादीति आख्यायते। ग्रहणे यः प्रकाशधर्म्मः ग्राह्यतापन्नायामस्मितायां स बोध्यत्वधर्म्मत्वेन भासते। तथा ग्रहणे यः प्रवृत्तिधर्म्मः ग्राह्ये तत्क्रियात्वम्। ग्रहणे च यदावरणं ग्राह्ये तज्जाड्यत्वम्। ग्रहणभावस्याधिकरणं कालः, ग्राह्यभावस्य दिक्। परिणामस्यानन्त्यात् कालावकाशयोरनन्तता प्रतीयते। अतः सत्त्वक्रियाधिकरणभूतौ देशकालौ अपरिमेयौ। ग्रहणात्मिकाया अस्मिताया याः पञ्चधा परिणतयः ग्राह्यतापन्नास्ता एव पञ्च भूततन्मात्ररूपा वाह्यभावाः। यथा ग्रहणे गुणविभागस्तथैव ग्राह्ये॥ ६३॥

न भूतात् तत्त्वान्तरं भौतिकम्। प्रकाश्यकार्य्यधार्य्यधर्म्माणां सङ्कीर्णग्रहणमेव भौतिकस्वरूपम्। चाञ्चल्यात् स्थूलेन्द्रियस्य तथा ग्रहणम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्च प्रकाश्यविषयाः, वाक्यशिल्पगम्यसर्ज्यजन्यानीति पञ्च कार्य्यविषयाः, तथाच वाह्योद्भवबोधाधिष्ठानं धातुगतबोधाधिष्ठानं

चालनशक्त्यधिष्ठानम् अपनयनशक्त्यधिष्ठानं समनयनशक्त्यधिष्ठानमिति पञ्च धार्य्यविषयाः, येषां सङ्घातः शरीरमिति ॥ ६४ ॥

व्याख्यातानि तत्त्वानि। सर्गप्रतिसर्गावुच्येते। अनादौ प्रधानपुरुषौ उपादाननिमित्तभूतौ करणानाम्। विद्यमाने कारणे प्रतिबन्धाभावे च कार्य्यस्यापि विद्यमानता स्यादिति नियमात् करणान्यनादीनि। यथाहुः—"धर्म्मिणामनादि संयोगाद्धर्म्ममात्राणामप्यनादिस्संयोगः" इति। तथाच—"अनादिरर्थकृतः संयोगः" इति। तथाच गौपवनश्रुतिः—"नित्यो मनोऽनादित्वात्, न ह्यमना पुमांस्तिष्ठती"ति। अग्निवेश्यश्रुतिश्चात्र—"सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबन्धः परेण निर्म्मुक्तोऽनन्ताय कल्पते" इत्यादि शास्त्रशतेभ्योऽपि पुरुषस्यानादिकरणवत्ता सिध्यति। करणानि लिङ्गशरीरमित्युच्यन्ते। लिङ्गशरीराणामसंख्यत्वदर्शनादसंख्याताः पुरुषाः। कस्मादसंख्यानि लिङ्गशरीराणि, स्वोपादानस्यामेयत्वादिति। अपरिमेयस्योपादानस्य परिमितकार्य्याण्यसंख्यानि स्युः। गुणसंयोगभेदानामानन्त्यादसंख्याताः करणप्रकृतयः। अतः असंख्याः जीवयोनयः। उपादानस्यामेयत्वाज्जीवनिवासा लोका अप्यनन्तास्तथा चानन्तवैचित्र्यान्विताः। यथोक्तम्—

"ते चानन्त्यं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः।
दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानस ॥" इति।

अतस्ते ह्यसंख्येया जीवाः कदाचिल्लीनकरणाः कदाचिद्व्यक्तकरणा वाऽसंख्या योनीः आपद्यमाना वा त्यजन्तो वाऽसंख्येषु लोकेषु वर्त्तन्ते ॥ ६५ ॥

द्विविधः करणलयः, साधितः सांसिद्धिकश्च। तत्र योगिन

साधितः लिङ्गशरीरलयः, ग्राह्यभावलयाच्च सांसिद्धिकः । ग्राह्याभावे करणकार्य्याभावः, कार्य्याभावे शक्तिलय इति नियमात् ग्राह्यलये लयः करणशक्तीनाम् । यथाहुः—

"चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥" इति ।

लीने ग्राह्ये करणानि लीनास्तिष्ठन्ति । न च तेषामत्यन्तनाशो, नाभावो विद्यते सत इति नियमात् । ग्राह्याभिव्यक्तौ तानि पुनरभिव्यज्यन्ते । श्रुतिश्चात्र—"तेऽविनष्टा एव विलीयन्ते, अविनष्टा एव उत्पद्यन्ते" इति; "भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयत" इति चात्र स्मृतिः ॥ ६६ ॥

उक्तं जगतः वैराजाभिमानात्मकत्वम् । स्मृतिस्तत्र यथा—

"अभिमान इति ख्यातः सर्व्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै स महातेजा यत्र ते पञ्च धातवः ।
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसञ्च मेदिनी ॥" इति ।

तदन्तःकरणस्य च सुप्तिजागराभ्यां जगतः लयाभिव्यक्ती । सुप्तौ जाड्यता क्रियाशून्यता वा भवति । विषयाणां क्रियात्मकत्वाज्जाड्यतापन्ने ग्राह्यमूले वैराजाभिमाने विषया लीयन्ते । ततः अस्मदादीनामपि लिङ्गलयः । जागरे च क्रियाशीले वैराजाभिमाने विषया अभिव्यज्यन्ते । ततः सजातीयत्वात्तैश्चाल्यमानान्यस्मदादीनां करणानि व्यक्ततामापद्यन्ते । यथा सुप्तः पुरुषश्चाल्यमान उन्निद्रो भवति तद्वत् । स्वमूलस्य क्रियावैचित्र्यात् शब्दादीनां वैचित्र्यम् । स्मर्य्यते च—

"अहंकारेणाहरति गुणानिमान्
भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।

वैकारिकः सर्व्वमिदं विचेष्टते

स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥" इति ।

स भूतकृद्भूतादिर्वैकारिकोऽहङ्कारः अभिमानेन इमान् शब्दादिगुणानाहरते विचेष्टते च । विचेष्टञ्च जगदिदं स्वतेजसा रञ्जयते विषयानारोपयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

सुप्तौ जाड्यत्वान्निष्क्रिये वैराजाभिमाने तद्गताशेषक्रियात्मानो येऽशेषविशेषास्तत्प्रतिष्ठाविषया निस्तैलदीपवत् लीयन्ते । तदाऽप्रतर्क्यं स्तिमितं वाह्यम्भवति । यथाहुः—

"तदा स्तिमितमाकाशमनन्तमचलोपमम् ।

नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव सम्बभौ ॥" इति ।

निद्राजाग्रतोरन्तरालं स्वप्नावस्था । स्वप्नावस्थायां जाड्यता वाह्यकरणानां, चेतसश्च चेष्टा । वाह्यकरणानियमितस्य सूक्ष्मतरस्य चित्ताभिमानस्य क्रिया ग्राह्यतापन्ना कारणसलिलाख्यं तन्मात्रसर्गमुत्पादयति । तथाच स्मृतिः—"ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः" इति । ततः प्रागुक्तस्तिमितावस्थानानन्तरमित्यर्थः । सन्ध्याख्ये स्वप्नस्थाने जगतः सृष्टिरित्यस्ति श्रुतिस्मृतिप्रवादः ॥ ६८ ॥

जागरे तु स्थूलक्रियाशालिनोऽभिमानाद्ग्राह्यतापन्नात् कठिनता–कोमलता-स्निग्धता–वायवीयता-रश्मितादि-धर्म्माश्रयद्रव्यात्मकः भौतिकसर्ग आविर्भवति । तत्र कठिनताऽतिरुद्धता क्रियायाः । विपरीतक्रिययैव क्रियारोधदर्शनात् कठिने द्रव्ये स्वगतरुद्धक्रियाऽनुमीयते । रश्मिता च अत्यरुद्धता क्रियायाः । न च तत्र जाड्यताभावः, योगिनां रश्मिषु विहारसम्भवात् । यथाहुः—"ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहर-

तौ"ति । कोमलताद्या अल्पाल्पतरक्रियात्मिकाः । वैराजाभिमानस्य क्रियाभेदाद्ग्राह्ये काठिन्यादिभेदः । भूताद्याख्यस्य तदभिमानस्य क्रियावर्त्तौ ग्राह्यस्य व्यवधिर्हेतुर्जलावर्त्तवत् । तदभिमानस्य ग्रहणात्मकस्य यौगपदिकमिव परिणामबाहुल्यं ग्राह्यतापन्नं विस्तारबोधमारोपयति, तस्य च परिणामप्रवाह-विशेषः ग्राह्यभूतो देशान्तरगतिर्भवति ॥ ६९ ॥

स्थूलोत्पत्तौ सांख्यानुमता स्मृतिर्यथा—

"पुरा स्तिमितमाकाशमनन्तमचलोपम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव सम्बभौ ॥
ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।
तस्माच्च सलिलोत्पीड़ादुदतिष्ठत मारुतः ॥
यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।
तच्चाम्भसा पूर्य्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥
तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।
भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥
तस्मिन् वाय्वम्बुसङ्घर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।
प्रादुरभूदूर्द्ध्वशिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः ॥
अग्निपवनसंयुक्तं खं समाक्षिपते जलम् ।
सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥
तस्याकाशं निपततः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।
स सङ्घातत्वमापन्नो भूमित्वमनुगच्छति ॥
रसानां सर्व्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्व्वं प्रसूयते ॥" इति ।

निरन्तरालस्य कारणसलिलस्य स्थौल्यपरिणामे परिच्छिन्न-भौतिकद्रव्यप्रकीर्णं ब्रह्माण्डं बभूव। तदा स्थूलसूक्ष्मवायुव्याप्तान्त-रालं ज्योतिःपिण्डमयं जगदासीत्। घनत्वापद्यमानात् काठिन्या-द्यतिस्थौल्यात्मकात् द्रव्यात् सूक्ष्मतराणि वायवीयद्रव्याणि पृथग्-बभूवुः। तस्मादाहुः—"भित्त्वे"ति। घनत्वाप्तिजनितसङ्घर्षाच्च उत्तापोद्भवो येनोत्तप्तानि स्थूलभौतिकानि ज्योतिःपिण्डाकाराणि बभूवुः। तत आहुः—"तस्मिन् वाय्वम्बुसङ्घर्षे" इति। अथ तेषां ज्योतिःपिण्डानां खे विचरतां मध्ये केचिद्वायुयोगतः निस्ताप-त्वमापद्यमानाः स्नेहत्वमथ सङ्घातत्वमापद्यन्ते, केचिच्च बृहत्त्वात् स्वयंप्रभज्योतिष्करूपेणाद्यापि वर्त्तन्ते। उक्तञ्च—

"उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः।
निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि॥" इति।

तस्माच्चाहुः—"सोऽग्निर्मारुतसंयोगा"दिति॥ ७०॥

ग्रहणदृष्टिः यः प्रबलक्रियासमुद्रेकः, ग्राह्यदृष्टिः सा घन-त्वाप्तिः स्थौल्यात्मिका। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादोऽस्या-मृतं दिवी"ति श्रुतेर्दृश्यमाना लोकाः पादमात्रं, भुवःस्वरादयः सूक्ष्माश्च लोकास्त्रिपादः। तेषु श्रेष्ठतमो महत्तमश्च सत्यलोकः। स च वैराजमहदात्मप्रतिष्ठितः। ग्रहणदृष्टिः सर्व्वाः ग्रहणक्रियाः महदात्मनि निबद्धास्ततो ग्राह्यदृष्टिः सत्यलोकाभ्यन्तरे निबद्धाः सर्व्वे स्थूलसूक्ष्मलोकाः। ग्रहणे तामसाभिमानः स्थितिहेतुः, ग्राह्ये तदभिमानप्रतिष्ठा सङ्कर्षणाख्या तामसी शक्तिर्लोकधारण-हेतुः। उक्तञ्च—

"मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति।
बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्॥" इति।

तथाच—"द्रष्टृदृश्ययोः सङ्घर्षणमहमित्यभिमानलक्षण"मिति । अनया सङ्घर्षणाख्यधारणशक्त्या सत्यलोकाभ्यन्तरे निबद्धाः स्थूललोका विचरन्ति वर्त्तन्ते च ॥ ७१ ॥

स्थूलसूक्ष्मलोकसर्गानन्तरं धार्य्यप्राप्तौ लीनकरणा जीवाः व्यक्तकरणाः सूक्ष्मबीजरूपाः प्रादुर्बभूवुः । कर्म्माशयवैचित्र्याद्दैवमानुषतिर्य्यगुद्भित्प्रकृत्यापूरितैर्विचित्रकरणैः समन्वितास्ते सूक्ष्मबीजजीवा अभिव्याञ्जिषुः । तेष्वसङ्ख्येषु बीजजीवेषु मध्ये ये त्वौपपादिकदेहबीजा जीवास्ते सहसा प्रादुर्बभूवुः । कालपर्य्यायादुद्भिज्जदेहबीजा जीवा अत्युर्व्वरभूमियोगात् स्वत एव शरीराणि परिजगृहुः । स्मृतिश्चात्रेयं भवति—

"भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्य्ययात् ।
उद्भिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥" इति ।

तथाच—"उद्भिज्जा जन्तवो यद्वत् शुक्लजीवा यथा यथा ।
अनिमित्तात् सम्भवन्ति ॥" इति ।

अथान्ये प्राणिनः समजायन्त । प्राणिषु येऽस्फुटवरकरणाः तथा चातिप्रबलाऽवरकरणाः तेष्वेकायतनस्थिता जननीशक्तिर्भवति । स्फुटवरकरणप्राणिषु प्राणशक्तेरप्राबल्याद्द्विधा विभक्ता जननीशक्तिर्वर्त्तते । तस्मात् स्त्रीपुंभेद इति ॥ ७२ ॥

इति सांख्ययोगि-श्रीहरिहरयति-विरचितः
सांख्यतत्त्वालोकः समाप्तः ।

ॐ

ॐ

तत्त्वनिदिध्यासनगाथा ।

विमोहमैरेयविदुष्टदृष्टि-

र्ददर्श दारद्रविणादिमायाम् ।

शब्दस्पृशारूपरसाश्च गन्ध-

इत्येव बाह्यं खलु धर्म्ममात्रम् ॥ १ ॥

गुणास्त्रयो ये सुखदुःखमोहा-

स्तदात्मरज्ज्वाहमहो निबद्धः ।

छित्त्वा विरागेण गुणोत्थपाशं

पश्यामि बाह्यं ह्यविशेषमात्रम् ॥ २ ॥

सङ्घातनीलरक्तादिकुहकं प्रविलीयते ।

तन्मात्रतत्त्वबुद्ध्या तु यथावश्या खरांशुना ॥ ३ ॥

छिद्राणि करणानि स्युः अभिमानगृहस्य मे ।

यैर्भीमा यान्ति वायान्ति सदा विषयजिह्मगाः ॥ ४ ॥

खालाने ह्यस्मितारज्ज्वा बद्धस्य प्रतिभाति मे ।

बाह्यसञ्चालनात् सर्व्वो विषयस्तापदायकः ॥ ५ ॥

निविष्टमात्रे करणस्वरूपे

अन्तःस्वसत्त्वाधिगते च चित्ते ।

दिग्देशभानं समपैयते हि

शब्दादियुक्तं मृगतृष्णिकेव ॥ ६ ॥

ज्ञाताहमेवास्मि तथा च कर्त्ता
सर्व्वेन्द्रियाणामहमेव निष्ठा ।
सदाधितिष्ठानि तदस्मिभावं
समावृताच्चः करणप्रधानम् ॥ ७ ॥

स्वतन्त्रमात्माधिगमप्रजात-
महो सुखं स्वात्मविभासमुत्थम् ।
सुधावसिक्तं हि मदीयसर्व्व-
मानन्दनाम्रूल्लमिमं तनोति ॥ ८ ॥

अस्मीति-स्मृतिसन्तान-भानु-भात-मनोऽम्बरे ।
सदा तिष्ठानि संलीन-वितर्क-ग्रहतारके ॥ ९ ॥

स्मारं स्मारं सदास्मीतिमात्रं रुद्धाखिलश्च खम् ।
कदाभिनिविशे श्रेयस्विन्मात्रं केवलं पदम् ॥ १० ॥

ओम्म्मित्येतन्महामन्त्रं सर्व्वतत्त्वार्थवाचकम् ।
संहृत्योकारतो हृद्यं म्म्मकारं हृदि योजयेत् ॥ ११ ॥ *

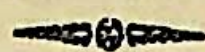
इति सांख्ययोगि-श्रीहरिहरयति-विरचिता
तत्त्वनिदिध्यासनगाथा समाप्ता ।

---

* श्लोकानामेषामर्थभूतः तत्त्वध्यानक्रमः सङ्क्षेपेणोच्यते । आदौ भूततत्त्वध्याने दार-द्रविणादि-भौतिकानि रागाद्यास्पदानि शब्दस्पर्शरूपादिगुणमात्राण्येवेति ध्यायेत् । ततः तन्मात्रध्याने बाह्यविरक्तिभावं ध्यात्वा सर्व्वे शब्दादयो मे इन्द्रियाभिघातमात्रकारका इति ध्यायेत् । ततः इन्द्रियतत्त्वध्याने सर्व्वाणीन्द्रियाणि मेऽभिमानव्यूहभेदमात्राणीति ध्यायेत् । ततः अन्तःकरणतत्त्वध्याने सर्व्वकरणाधिष्ठाहं अस्मीतिप्रत्ययमात्र-मनुसन्दध्यात् । ज्ञपदार्थाधिगमाय ध्रुवां स्मृति-मभ्यसेत्, स्मृतिधारालम्भे सति निभालनात् ज्ञपदार्थाधिगमः दिग्देशभानशून्यः स्मृतेरनुभवात्मकत्वात् । ततश्च ज्ञातरि स्थितिः स्यादिति । तत्त्वार्थस्य युक्तिक्रियायाश्च प्रणवं वाचकं बुद्धा तज्जपेन चित्तं युञ्जीतेति ।

सांख्ययोगि-श्रीहरिहरयति-विरचितं

महायोगेश्वरस्तोत्रम् ।

ॐ नमाम्यकार्य्यं प्रविलीनलिङ्ग-
मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ।
अनादिसत्त्वात् खलु वस्तुजात्या
मुक्तोऽप्यनादिः पुरुषोऽस्ति स त्वम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षं गरलं दुःखं सुखं मध्वाहितो गरः ।
तयोर्धाता विभो न त्वं गरदोऽसि कृपामय ॥ २ ॥

अनादिकर्म्म-प्रविपाकजन्यैः
सुखैश्च दुःखैरभिहन्यमानः ।
ध्यात्वा प्रभो त्वां परिशान्तिमेमि
श्रेष्ठस्ततस्त्वं निखिलात्ममासि ॥ ३ ॥

पितेति मन्ये ननु मानुषः स
तथैव दोषाचितमात्मभावः ।
महेश्वरार्हः परभक्तिभावो
य आत्मनः सा ह्युपमेव नान्या ॥ ४ ॥

इष्टप्रदात्मत्वमकर्म्म कार्य्य-
मारोपयन्ति त्वयि मूढचित्ताः ।
नैश्वर्य्यमाहात्म्यमवेयते ते-
र्यज्ञानकर्म्मात्मभीष्टसिद्धैः ॥ ५ ॥

अलं चिदीरिताव्यक्तं सञ्चरप्रतिसर्गयोः ।
तस्मात् संहृत्य लिङ्गं त्वं शक्तोऽप्यात्मनि तिष्ठसि ॥ ६ ॥

इच्छैकं साधनं ते हि क्रियाप्तिसमयः क्षणः ।
सोऽबोधकल्पितो यस्ते नानोपायपरिग्रहः ॥ ७ ॥

किं कामये त्वन्नु सम्प्रमोत्तुं
अदः किलात्माभिनिवर्त्तनीयम् ।
लिङ्गं न मे लाययसि प्रभो त्वं
नात्माऽक्षतः शाश्वतिको यतः स्यात् ॥ ८ ॥

चिन्मात्रमित्येव भवान् हि गीतः
स्वस्थो यतस्त्वञ्च नुतं श्रुतौ ते ।
लिङ्गं तथैशं ह्यपि कृतवान् यत्
श्रेयः परं किञ्चिदिति दर्शयन् त्वम् ॥ ९ ॥

आसङ्गमिच्छामि निरन्तरालं
त्वप्राप्तिर्हन्त तु बाधते माम् ।
प्राप्यात्मनि त्वां समनुप्रविष्टं
विच्छेदवह्निः प्रिय शाम्यतीश ॥ १० ॥

त्वन्नामकीर्त्तने चेतो वाचि चापि प्रवर्त्तते ।
परानुरक्तिमेवैमि त्वक्ता तदप्यहो कदा ॥ ११ ॥

त्वां त्वन्निवेदितात्माहं कदा स्मृतिसुधाप्लुतः ।
आनन्दाश्रुकणान् मुञ्चन् अधितिष्ठामि चानिशम् ॥ १२ ॥

प्रणिधानात् समाप्नोमि कैवल्यं परमं पदम् ।
अनवच्छिन्नकालात्त्वं कदाधिराजसे यतः ॥ १३ ॥

ओम्म्मित्येतन्महामन्त्रं महायोगीशवाचकम् ।
स्मृतिमुत्थाप्य चौकारात् तिष्ठन्म्म्मकारतस्ततः ॥ १४ ॥ *

---

* मुमुक्षुसेव्यम् ईश्वरप्रणिधानमुच्यते । समाहितपुरुषार्हम् अपारात्मदर्शिव्यञ्जकेषद्धास-युक्तवदनम् उन्मेषनिमेषशून्यनयनम् अकामामनस्कभावव्यञ्जकं भगवतो विग्रहम् शिरस्य-नुचिन्तयेत् । सर्व्वव्यापिनमीशं तत्राभिव्यक्तं बुद्धा तस्मिन् भगवद्विग्रहे आत्मविग्रहमनु-प्रवेशयेत् । ततः निवातदीपकल्पे प्रसन्ने भगवच्चेतसि स्वचित्तमनुप्रवेशयेत् । एवं तन्मयं

पारिभाषिक-शब्दार्थः ।

☞ एतद्ग्रन्थपाठसमये पाठका निम्नलिखितशब्दार्थान् स्मरेयुः ।

पदार्थः = पदाभिहितमात्रम् (भावरूपः, अभावरूपश्च) ।

वस्तु = भाव-पदार्थः (द्रव्यं, गुणश्च) = भावः ।

द्रव्यम् = गुणाश्रयः (आन्तरं, वाह्यञ्च) ।

गुणः (सत्त्वादि-व्यतिरिक्तः) = द्रव्यं यस्याश्रयः = द्रव्यस्य वृत्तः भावः = धर्म्मः (वाह्यः आन्तरश्च) । मूल-वाह्यगुणाः = बोध्यत्वं, क्रियात्वं, जाड्यत्वञ्च । मूलान्तर-गुणाः = प्रख्या, प्रवृत्तिः, स्थितिश्चेति ।

विषयः = वाह्यान्तरकरणशक्तिव्यापारः (बोध्यविषयः, कार्य्यविषयः, धार्य्यविषय-श्चेति) । **बोध्यः** = प्रमेयः, अनुभाव्यश्च । **कार्य्यः** = स्वेच्छः, स्वतश्च । **धार्य्यः** = द्रव्यं (शरीरादि), शक्तिश्च । **प्रमेयः** = गृह्यमाणः (प्रकाश्यः), तथा अगृह्यमाणः (अनुमेयः, आप्तश्च) । **स्वेच्छविषयः** = कर्म्मेन्द्रियादि-कार्य्यम् । **स्वतःक्रियाविषयः** = प्राणादिकार्य्यम् । [सर्व्वे विषया वाह्या वा आभ्यन्तरा वा भवन्ति ।]

बोधः = ज्ञमात्रम् = आत्मबोधः (स्वप्रकाशः), प्रमाणम्, अनुभवश्च । **प्रमाणम्** = करणवाह्यभावबोधः । **अनुभवः** = करणगत भावबोधः ।

करणम् = आबुद्धि-समानान्ताः, पुंसः भोगापवर्ग-क्रियायाः साधकतमाः आत्मशक्तयः ।

शक्तिः = क्रियायाः पूर्व्वपरावस्था । आन्तरशक्तिः = संस्कारः, मनो वा । वाह्यशक्तिः = जाड्यत्वम् ।

क्रिया = शक्तेर्व्यक्तावस्था = वाह्यक्रिया (देशाश्रया), आन्तरक्रिया (कालाश्रया) च ।

तन्निवेदितमात्मानं कृत्वा परमानुरागपूर्व्वकं तद्भावस्मरणं योऽन्ययुक्तिवाचकप्रणवजपेन सह अभ्यसेदिति । अभ्यासदार्ढ्यात् ईश्वरप्रकृत्यापूरः । यथायं पुरुषः स्वरूपप्रति-ष्ठस्तथाहमपीत्यनया दिशा च प्रत्यक्चेतनाधिगम इति । सर्व्वशक्तस्य विग्रहधारण-मीषत्करमिति हेतो तस्मिन्नेव सर्व्वात्मना ध्येये विग्रहे अभिव्यक्तः सन् भगवान् हिरण्य-गर्भः साक्षात्कारकामं प्रणिहितं योगिनं ज्ञानधर्म्मावुपदिशतीति ।

☞ २२ पृष्ठे १६ पंक्तौ स्वप्नस्थाने जगतः इत्यशुद्धं, स्वप्नस्थाने सूक्ष्मा इति शुद्धम् ।
संचिप्त-तत्त्वनिर्देशे प्रवृत्ति-स्थित्यो इत्यशुद्धं, प्रवृत्ति-स्थितिभ्याम् इति शुद्धम् ।